

ISSN 2707-1383 (Print)
ISSN 2707-1391 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВІСНИК ІСТОРІЧНИЙ ВОЄННО-

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

3 **2025**
(57) **MILITARY HISTORICAL BULLETIN**

ISSN 2707-1383 (Print)

ISSN 2707-1391 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

3(57) / 2025

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку Вченою радою Національного університету оборони України.
Протокол № 10 від 18 серпня 2025 року

Київ — 2025

Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. — К.: НУОУ, 2025. — Вип. 3(57). — 120 с.

РЕДАКЦІЯ:

Ведєнєєв Д. В. (*головний редактор*), доктор історичних наук, професор
Сидоров С. В. (*науковий редактор*), доктор історичних наук, професор
Пашкова О. О. (*відповідальний секретар*), кандидат історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Карпов В. В., доктор історичних наук, професор
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор
Машталір В. В., доктор історичних наук, професор
Потильчак О. В., доктор історичних наук, професор
Чайковський А. С., доктор історичних наук, професор
Бінар Алеш, PhD., Associate Professor (Чеська Республіка)
Сегеда С. П., доктор історичних наук, професор
Чорний В. С., доктор філософських наук, професор
Грицюк В. М., доктор історичних наук, професор
Павловська С. В., кандидат історичних наук, старший дослідник
Болтрик Ю. В., кандидат історичних наук, доцент
Пилявець Р. І., кандидат історичних наук, доцент
Трофимович Л. В., кандидат історичних наук, доцент
Гребенюк М. В., кандидат історичних наук, доцент
Перга Ю. М., кандидат історичних наук, доцент

Засновник — Національний університет оборони України

Виходить — 4 рази на рік

Журнал внесено до Реєстру суб'єктів у сфері медіа рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 31.10.2023 № 1214 та присвоєно ідентифікатор медіа R30-01598.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник включений до Переліку наукових фахових видань України категорія «Б» (наказ від 2 липня 2020 року № 886)

Вид видання — збірник наукових праць

Сфера розповсюдження — загальнодержавна

Адреса редакції:

Київ-49, Повітрофлотський проспект, 28

Телефон для довідок: 271-09-47, 21-447

© Національний університет оборони України, 2025

© «Воєнно-історичний вісник», 2025

ЗМІСТ

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

- Скрябін О., Євсєєв І., Дембіцький В., Халіманенко К. ВІДСІЧ ШИРОКОМАСШТАБНІЙ
ЗБРОЙНІЙ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА СУМСЬКОМУ НАПРЯМКУ:
ПОЧАТКОВА ФАЗА ВТОРГНЕННЯ (24.02–11.04.2022).5

ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ

- Коваль М., Веденєєв Д. МУЗЕЙНО-ВИСТАВКОВИЙ ПРОСТІР НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ЯК ПЕРСПЕКТИВНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ
ВІЙСЬКОВО-МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ.....16

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ

- Наливайко Д. ІСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ РОЗРОБЛЕННЯ
СТРАТЕГІЧНИХ ОБОРОННИХ БЮЛЕТЕНІВ УКРАЇНИ (2002–2021).28

МІЖНАРОДНЕ ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО: МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ

- Нікітюк О., Нікітюк П., Ратушний С. РОЗГОРТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ДОПОМОГИ
УКРАЇНИ У ПРОВЕДЕННІ ГУМАНІТАРНОГО РОЗМІНУВАННЯ (2022–2024).38
- Рудько С. СТАНОВЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ НАДАННЯ ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ
НЕЛЕТАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В ІНТЕРЕСАХ ПІДВИЩЕННЯ БОЙОВОЇ
СПРОМОЖНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (2022–2024).....49

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ТА ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДУМКИ

- Тютюнник Ю., Писаревська Н. ПРІОРИТЕТНА РОЛЬ НАУКИ ТА ВІЙСЬКОВО-
ПРОМИСЛОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У РОЗВИТКУ
ЯДЕРНО-ЗБРОЙОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ (1920-ті – 1940-ві рр.).57

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ МОВОЮ ДЖЕРЕЛ

- Науменко А. УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917–1921 рр. У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ДІАСПОРИ.....69

МІЛІТАРНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

- Головко Г., Головко І. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗІВ ПОНІВЕЧЕНИХ ВОЇНІВ»
В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (1918 р.).....77

СТОРІНКАМИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- Чорний О. БИТВА ЗА ДНІПРО 1943–1944 рр. У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА
АМЕРИКАНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ.85
- Филь О., Погорєлов А., Новікова В. ПОСТАТЬ ГЕРОЯ УКРАЇНИ
ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТА КУЗЬМИ ДЕРЕВ'ЯНКА
У КОНТЕКСТІ МУЗЕЙНОГО НАРАТИВУ.....100

ДУМКА РЕЦЕНЗЕНТА

- Веденєєв Д. «ВЕЛИЧНИЙ СКІФСЬКИЙ СВІТ»
МОВОЮ НАУКОВО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ.110
- Вимоги до оформлення статті 112

CONTENT

WAR FOR INDEPENDENCE

- Skriabin O., Yevsieiev I., Dembitskyi V., Khalimanenko K.** REPELLING
THE LARGE-SCALE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION
IN THE SUMY AREA: THE INITIAL PHASE OF THE INVASION (24.02.–11.04.2022).....5

DEVELOPMENT OF MILITARY EDUCATION AND SCIENCE

- Koval M., Viedienieiev D.** EXHIBITION SPACE OF THE NATIONAL DEFENCE
UNIVERSITY OF UKRAINE AS A PERSPECTIVE MODEL OF THE DEVELOPMENT
OF MILITARY MUSEUMS.....16

HISTORICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF SECURITY POLICY

- Nalyvaiko D.** HISTORICAL-RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT
OF STRATEGIC DEFENCE BULLETINS OF UKRAINE (2002–2021).28

INTERNATIONAL MILITARY COOPERATION: PAST AND PRESENT

- Nikitiuk O., Nikitiuk P., Ratushnyi S.** DEPLOYMENT OF INTERNATIONAL ASSISTANCE
TO UKRAINE IN HUMANITARIAN DEMINING (2022–2024).38
- Rudko S.** ESTABLISHING A MECHANISM FOR PROVIDING NON-LETHAL ASSISTANCE
BY THE UK TO ENHANCE THE COMBAT CAPABILITY OF THE ARMED FORCES
OF UKRAINE (2022–2024).49

DEVELOPMENT OF MILITARY EQUIPMENT AND MILITARY-TECHNICAL THOUGHT

- Tiutiunnyk Yu., Pysarevska N.** THE LEADING ROLE OF SCIENCE AND MILITARY-
INDUSTRIAL POTENTIAL OF THE UKRAINIAN SSR IN THE DEVELOPMENT
OF NUCLEAR WEAPONS TECHNOLOGIES (1920s – 1940s).57

MILITARY HISTORY IN SOURCES

- Naumenko A.** UKRAINIAN NAVAL HISTORIOGRAPHY
OF THE REVOLUTION 1917–1921 IN THE DIASPORA RESEARCHERS' STUDIES69

MILITARY ASPECTS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

- Holovko H., Holovko I.** ORGANIZATION AND ACTIVITIES
OF THE “UNIONS OF MAIMED WARRIORS” IN UKRAINE
DURING THE HETMANATE OF P. SKOROPADSKYI (1918)77

HISTORY OF THE SECOND WORLD WAR

- Chorny O.** THE BATTLE OF THE DNIPRO 1943–1944 IN WESTERN EUROPEAN
AND AMERICAN HISTORICAL STUDIES.85
- Fyl O., Pohorielov A., Novikova V.** THE FIGURE OF THE HERO OF UKRAINE
LIEUTENANT GENERAL KUZMA DEREVIANKO IN THE CONTEXT
OF THE MUSEUM NARRATIVE.100

REVIEWER'S OPINION

- Viedienieiev D.** “THE MAJESTIC SCYTHIAN WORLD”
IN THE SCIENTIFIC AND ENCYCLOPEDIA PUBLICATION110
- REQUIREMENTS FOR MANUSCRIPTS112

Олександр СКРЯБІН

кандидат історичних наук, старший дослідник
Науково-дослідний центр гуманітарних проблем
Збройних Сил України (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2719-8400>
Scopus Author ID: 57205495423
Електронна пошта: skryabin07@meta.ua

Ігор ЄВСЄЄВ

Науково-дослідний центр гуманітарних проблем
Збройних Сил України (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1450-1378>
Електронна пошта: evseev8@ukr.net

Василь ДЕМБІЦЬКИЙ

Науково-дослідний центр гуманітарних проблем
Збройних Сил України (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1049-8100>
Електронна пошта: milcad@ukr.net

Костянтин ХАЛІМАНЕНКО

Науково-дослідний центр гуманітарних проблем
Збройних Сил України (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4822-2431>
Електронна пошта: khaliman0106@gmail.com

**ВІДСІЧ ШИРОКОМАСШТАБНІЙ ЗБРОЙНІЙ АГРЕСІЇ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА СУМСЬКОМУ НАПРЯМКУ:
ПОЧАТКОВА ФАЗА ВТОРГНЕННЯ (24.02–11.04.2022)**

Автори статті відтворили перебіг подій відсічі Силами оборони України широкомасштабній збройній агресії рф на Сумському напрямку під час початкової фази вторгнення на територію нашої держави у лютому–квітні 2022 року. У представленому дослідженні проаналізовано організацію оборони головних транспортних вузлів Сумщини, через які російські загарбники намагалися прорватися до Києва, Чернігова та Харкова. Доведено, що завдяки стійкості та героїзму українських захисників, добровольців та мешканців міст, селищ і сіл вдалося скувати сили противника на Сумському напрямку та значно послабити його боєздатність. У результаті українська армія отримала можливість перегрупуватися, підтягнути резерви та поповнити запаси на інших напрямках ведення стратегічної оборонної операції.

Ключові слова: відбиття широкомасштабного вторгнення, Сили оборони України, захисники, оборонці, територіальна оборона, російські війська, загарбники, окупанти.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 р. рф почала широкомасштабне військове вторгнення в Україну під надуманою назвою «спеціальна військова операція», що ознаменувало новий етап збройної агресії проти України. Напад відбувся по усій довжині спільного кордону, а також із територій тимчасово окупованого Криму та республіки білорусь. Найпотужніше угруповання

противника вторглося на Сумському напрямку, в Північно-Західній операційній зоні.

Актуальність дослідження полягає в тому, що історія ведення оборони українською армією на Сумському напрямку (24 лютого – 11 квітня 2022 р.) проти російських загарбників на початковій фазі їх вторгнення в Україну у вітчизняній історіографії ще не достатньо досліджена і на

сьогодні бракує офіційних джерел, на які можна було б спиратися для вивчення зазначеної проблематики. Автори цієї розвідки частково дослідили події, що відбувалися на Сумському напрямку у визначений історичний період, та здійснили їх воєнно-історичний опис.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Після початку широкомасштабного вторгнення рф вітчизняні дослідники приступили до вивчення історії нового етапу російсько-української війни. На сьогодні дослідження проблематики, що розглядається, частково представлені у колективних працях науковців Національного університету оборони України (Коваль, М. (за заг. ред.). 2023) та Центру досліджень воєнної історії Збройних Сил України (Залужний, В. (голов. ред.). 2023; На захисті Сумщини... 2023). Заслужують на увагу розвідки С. Сегеди та В. Машталіра про підрозділи Територіальної оборони (далі – ТРО), що брали участь у бойових діях на Сумському напрямку (Сегеда, С. & Машталір, В. 2022), а також В. Грицюка та О. Пашкової, які проаналізували початкову фазу широкомасштабного вторгнення рф (Грицюк, В. & Пашкова, О. 2024).

Важливим джерелом інформації стали спогади осіб, які обороняли населені пункти Сумської області та брали безпосередню участь у бойових зіткненнях із ворогом (Батальйон «виговців» за місяць затрофеїв 10 танків росії. 2022; Герой України Денис Дикий розповів про оборону Охтирки. 2022; Герой України, командир 58-ої бригади Дмитро Кашенко... 2022; Командир 16-го батальйону 58-ої бригади Володимир Логуш... 2022; Командир протитанкової прикордонної застави позивний Легат... 2022; Майор Богдан Гарнага, позивний Бахмат... 2022; Заступник командира 93-ої бригади полковник Олександр Сліпко... 2023; Як Тростянець виривали з кантемирівських пазурів. 2023; Оборона Сумщини: Лебедин став кладовищем для росіян. 2023; Як сумські добровольці російську елітну армію проганяли. 2023; Филь, О. 2024). До джерел автори також залучили оперативні зведення Генерального штабу та видів ЗС України, розміщені на їх офіційних сторінках у соціальних мережах, матеріали періодичних видань та наукових конференцій.

Мета статті полягає у відтворенні перебігу подій відсічі широкомасштабній збройній агресії під час початкової фази вторгнення збройних сил рф в Україну, що відображає характер і безпосередньо бойові дії на Сумському напрямку;

виокремленні ключових віх оборони населених пунктів Сумщини; введенні у науковий обіг нових документальних матеріалів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Вранці 24 лютого 2022 р. низка ділянок державного кордону України на Сумському напрямку зазнала збройного нападу з боку росії. Після здійснення ракетно-артилерійських та мінометних обстрілів збройні сили рф перетнули державний кордон нашої держави. Для проведення наступальної операції, напередодні вторгнення в Україну на цьому напрямку противник зосередив угруповання сил у складі 36-ї й 41-ї загальновійськових армій, що нараховувало 14 батальйонно-тактичних груп (далі – БТГр) (9 600 військовослужбовців, 320 танків, 460 бойових броньованих машин) та системи їх оперативного й логістичного забезпечення. Згодом угруповання було посилене за рахунок 90-ї танкової дивізії (Залужний, В. (голов. ред.). 2023, с. 216).

На цьому напрямку російське вище військово-політичне керівництво планувало швидко захопити обласні центри – Суми, Чернігів та головні логістичні вузли областей, щоб безперешкодно просуватися у напрямку Києва, оточити його зі сходу та північного сходу, а також вийти із північного заходу до Харкова. Для забезпечення просування в напрямку Харкова противник планував захоплення Охтирки. Маючи на той час значну перевагу в особовому складі та військовій техніці, особливо у засобах повітряного нападу, ракетної артилерії, противник був упевнений у блискавичному завершенні бойових дій на свою користь (На захисті Сумщини... 2023, с. 5).

У відповідь Збройні Сили України розпочали стратегічну оборонну операцію, яку проводили у формі тактичних дій підрозділів і військових частин. На Сумському напрямку було задіяно угруповання Сил оборони у складі 15-го та 16-го окремих мотопіхотних батальйонів (далі – омпб) та танкового батальйону 58-ї окремої мотопіхотної бригади (далі – омпбр) імені гетьмана Івана Виговського, 91-го окремого Охтирського полку оперативного забезпечення (далі – опоз), підрозділів 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр» (далі – омбр), 81-ї окремої аеромобільної бригади (далі – оаеомбр), 117-ї окремої бригади Територіальної оборони (далі – обр ТРО), Національної гвардії (далі – НГ) України, Державної прикордонної служби (далі – ДПС) України, а також підрозділів охорони територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки Сум-

ської області. Варто зазначити, що на той час 117-та обр ТрО нараховувала кількасот військовослужбовців і 500 резервістів. Підрозділи бригади дислокувалися у населених пунктах: Суми, Конотоп, Ромни, Шостка, Охтирка, Степанівка. Головні зусилля українських захисників на цьому напрямку були зосереджені на веденні оборонних дій, відбитті наступу російських військ активними бойовими діями під час ведення маневреної оборони та недопущенні просування противника до Києва, Чернігова і Харкова. Стимування ворога мало також на меті виграти час для забезпечення доукомплектування Сил оборони України резервістами та військовозобов'язаними по мобілізації («У нас є всі можливості... 2023; На захисті Сумщини... 2023, с. 2, 3; Мороз, В. М. (за заг. ред.). 2023, с. 29, 33).

Для цього ЗС України почали здійснювати перегрупування та займати оборонні рубежі на Сумщині для блокування основних автошляхів пересування ворожих колон техніки, що прямували на Київ, на таких ділянках трас, як М02: Кіпті–Бачівськ; Р44: Суми–Білопіль–Путівль–Глухів; Н07: Суми–Київ. Основні бойові дії у перший день вторгнення розгорнулися на напрямку Путівль–Глухів у районі с. Перемога; перехресті ділянок трас Київ–Москва та Шостка–Глухів у районі м. Глухів; на ділянці траси Київ–Москва, у районі населеного пункту Бачівськ; у містах Суми, Охтирка та Конотоп.

Для обмеження мобільності російських військ через посилення перешкод природного походження руйнуванням об'єктів транспортної інфраструктури, інженерні підрозділи ЗС України підірвали низку важливих мостів, що з'єднували основні траси переміщення противника, через р. Десна, у районі Пирогівки, р. Ворскла, у Климентовому, р. Сейм, біля Батурина (Красота, І. 2023, с. 62).

Першими дали відсіч російським загарбникам українські прикордонники. О четвертій годині ранку в бій із противником вступили військовослужбовці відділу прикордонної служби «Глухів» на пункті пропуску «Бачівськ». Через раптовий напад українські захисники були озброєні лише автоматичною зброєю. Під час бою частина оборонців зазнала поранень, а 26 прикордонників потрапили у полон. О 04:30 у бій вступили прикордонники відділу «Велика Писарівка», однак, під натиском переважаючих сил противника були змушені відійти із займаних на кордоні позицій (Командир 16-го батальйону 58-ої бригади Володимир Логуш... 2022).

Згодом, щоб зупинити пересування ворога трасою Київ–Москва, у район перехрестя ділянок трас Кіпті–Бачівськ та Путівль–Шостка, майже у 20 км від кордону з рф, із Глухова висунулися підрозділи 16-го омпб 58-ї омпбр, що зайняли оборону біля так званого «московського» мосту. При наближенні ворожої бронетехніки особовий склад 16-го омпб вступив у бій із переважаючими силами противника, що рухалися у складі колони: 39 БТР, 10 танків та броньованих автомобілів «Тигр». Українські захисники відкрили вогонь на ураження із заздалегідь підготовлених засідок та знищили дві ворожих БМП. Після перших втрат противник вирішив прориватися, щоб якомога швидше дістатися Києва. Проте за результатами бою лише половина військової техніки зі складу російської колони прорвалася у бік населеного пункту Кролевець (Герой України, командир 58-ої бригади Дмитро Кашенко... 2022).

Одночасно у бій із ворожою колоною на ділянці траси Київ–Москва, у районі пункту пропуску «Бачівськ» вступила бойова група зі складу 16-го омпб, що вирушила на допомогу прикордонникам. Українські захисники знищили чотири одиниці ворожої бронетехніки, однак, були вимушені зняти боєкомплект та пішки евакуюватися, зазнавши уражень чотирьох машин.

У районі Шостки оборону тримав танковий батальйон 58-ї омпбр, який з початку збройного вторгнення рф вів зустрічні бої із диверсійно-розвідувальними групами противника. Зважаючи на те що ворог прорвався на іншому напрямку по трасі Бачівськ–Кіпті та «транзитом» пройшов Глухів, танковому батальйону бригади довелося відходити на проміжний рубіж у район населеного пункту Вертіївка, Чернігівської області (Батальйон «виговців» за місяць затрофеїв 10 танків росії. 2022).

Отже, вранці 24 лютого у тилу підрозділів 16-го омпб 58-ї омпбр перебували російські десантники, а по усіх основних трасах пересувалася ворожа техніка. У цій ситуації командування 58-ї омпбр прийняло рішення про відхід батальйону до міста Батурин (Чернігівська обл.) та інших місць зосередження. Опинившись у тилу противника, особовому складу довелося здійснити піший марш у визначений район зосередження, без техніки через високу ймовірність її ураження (Командир 16-го батальйону 58-ої бригади Володимир Логуш... 2022).

У другій половині дня 24 лютого інша, змішана колона ворожої техніки із 300 одиниць прорвалася через Глухів та наблизилася до

населеного пункту Конотоп. Оборону в місті зайняв 15-й омпб 58-ї омпбр, який зранку у важких умовах здійснив 120-кілометровий марш із пункту постійної дислокації (с. Стецьківка, Сумський район). Близько 17:00 колона російської військової техніки увійшла в Конотоп. Майже три години особовий склад 15-го омпб стримував наступ противника у кварталах міста, однак, незважаючи на втрати в особовому складі та військовій техніці, російські війська не припиняли рух, намагаючись вийти із Конотопа найкоротшим шляхом у напрямку Києва. Зважаючи на загрозу оточення оборонців Конотопа без можливості підвезення боєприпасів, командир 58-ї омпбр прийняв рішення про відхід батальйону в напрямку Батурина (Майор Богдан Гарнага, позивний Бахмат... 2022).

Упродовж дня українські захисники зупинили пересування колони противника на ділянці траси Путивль–Глухів, застосувавши ПТРК «Javelin» та знешкодивши 15 танків Т-72, а також у районах населених пунктів Грем'яч та Кролевець (Генеральний штаб ЗСУ. Оперативна інформація станом на 17:00... 2022).

25 лютого Сили оборони продовжили завдавати ударів по противнику на околицях Конотопа, знищивши близько 40 одиниць ворожої техніки. Унаслідок важких боїв, значних втрат і проблем із постачанням російські окупанти зупинилися біля міста та взяли його в оточення. 2 березня російське командування безуспішно намагалося домовитися з місцевою владою про патрулювання Конотопа і вилучення зброї у громадян. Жителі міста натомість почали посилено готуватися до захисту та створювати загони ТрО (Сухопутні війська ЗС України. 25 лютого. 2022).

Отже, стрімке просування російських військ на усіх напрямках бойових дій та відсутність суцільної оборони створили загрозу оточення підрозділів 58-ї омпбр. Стримувати переважаючі сили противника на величезній ділянці наступу (до 270 км) стало неможливим. Відхід підрозділів з'єднання на визначені рубежі у Чернігівську область дав змогу зберегти особовий склад та військову техніку бригади, яка у подальшому взяла участь у розгромі російських військ на Чернігівському напрямку (На захисті Сумщини... 2023, с. 6).

Стратегічним форпостом на шляху пересування противника до Києва та Харкова стала Охтирка. Разом із Сумами та Харковом це місто створило своєрідну прикордонну лінію оборони України на північному сході. У разі захоплення

Охтирки перед противником відкрились би шляхи на Полтаву, Миргород, Гадяч та далі вглиб країни у напрямках Києва і Харкова. Згідно з рішенням Головнокомандувача ЗС України оборона міста була покладена на командира 91-го опоз полковника Д. Дикого. Крім особового складу цієї військової частини, місто захищали військовослужбовці 154-го окремого батальйону ТрО та інших підрозділів місцевого гарнізону. Основне озброєння українських захисників на той час складалося лише зі стрілецької зброї, 200-х гранатометів та двох БТР-70. Для їх підсилення військове командування відправило 3-тю БТГр 93-ї омбр (Филь, О. 2024).

До Охтирки російські війська рухалися з боку Кириківки та Великої Писарівки, увійшовши у місто 24 лютого близько 10:00. Варто зазначити, що на той час підрозділи 93-ї омбр ще не встигли вийти на рубіж оборони міста. Спочатку поблизу розташування 91-го опоз помітили російських розвідників зі складу 96-ї окремої розвідувальної бригади (далі – орбр) на цивільній техніці, а згодом – військову колону зі складу 4-ї Кантемирівської танкової дивізії 1-ї танкової армії рф: чотири танки Т-72, дві БМП, броньовані автомобілі «Тайфун» і «Рись», дві командно-штабних машини та «Урал» із танковим боєкомплектom. Українські захисники відкрили вогонь по колоні противника із дахів будівель, пошкодили танк та підбили вантажівку. На виїзді з міста підрозділ батальйону ТрО вступив у бій із десантом противника, який перебував у підбитому «Тайфуні». Російські десантники встигли відступити до лісосмути, де протягом наступних двох тижнів їх вистежили українські захисники. У першому бою оборонці Охтирки захопили російські броньовані автомобілі «Тайфун» та «Рись», а також штабний автомобіль КамАЗ (Герой України Денис Дикий розповів про оборону Охтирки. 2022).

Цього ж дня у місто увійшла численна колона російської військової техніки, яку атакували підрозділи 3-ї БТГр 93-ї омбр. Ведення вогню із гранатометів по броньованій техніці виявилось неэффективним, але українським захисникам вдалося знищити командний пункт 96-ї орбр противника разом із її керівним складом. Надвечір підрозділи 93-ї омбр вийшли на рубіж оборони на трасі Суми–Харків, у бік Великої Писарівки, перекривши ворогу шляхи пересування на Київ та Харків. Наступного дня російські окупанти знову безуспішно намагалися прорватися через Охтирку, але були зупинені вогнем оборонців 93-ї омбр і відмовилися від штурмів міста. У подальшому

підрозділи 91-го опоз та 93-ї омбр успішно обороняли Охтирку та знищували ворожі колони під Тростянцем (Заступник командира 93-ої бригади полковник Олександр Сліпко... 2023).

Важливим завданням для противника було захоплення міста Тростянець для забезпечення подальшої транспортної розв'язки у напрямку Києва через Суми, Охтирку та Ромни. За свідченнями міського мера, озброєний опір агресору в Тростянці 24 лютого організувати не вдалося у зв'язку з тим, що добровольче формування ТрО не було сформовано через нестачу озброєння, хоча бажаних вступити до її лав було майже 160 осіб. Протягом дня містом почали пересуватися ворожі колони, що заходили з пункту пропуску «Велика Писарівка» і слідували у напрямку Києва в обхід міст Суми та Ромни. Уже надвечір Тростянець повністю було оточено російськими військами (Мер зруйнованого Тростянця: Росія винищує найуспішніші міста України. 2022).

Водночас, щоб унеможливити пересування ворога ділянкою траси Н12: Тростянець–Охтирка, один із підрозділів 93-ї омбр 24 лютого закріпився на позиціях біля заправки «Маршал» на західних околицях Тростянця та промислової зони у напрямку Великої Писарівки. Цього ж дня підрозділ вступив у бій із противником, що прямував на Охтирку. Всі ворожі атаки були відбиті. Після невдалого повторного нападу наступного дня російські окупанти відмовилися від штурмів Охтирки з боку Тростянця. Для допомоги українській армії у виявленні та знищенні ворога місцеве населення Тростянецької громади організувало партизанський рух. Завдяки цілевказанням партизанів українські оборонці знищували російські військові колони на шляхах їх пересування. Силами танкового та артилерійського полків, що базувалися у Тростянці та на його околицях, противник не зміг чинити організований опір лише двом механізованим ротам 93-ї омбр. 22 березня українські захисники взяли Тростянець у напівоточення та почали поступовий штурм міста, яке звільнили від російських окупантів 26 березня (Як Тростянець виривали з кантемирівських пазурів. 2023).

Щоб якомога швидше дістатися Києва з північного сходу, ворог спрямував військові колони на Суми. Саме траса Суми–Київ відкривала противнику прямий шлях до столиці України через Ромни та Прилуки. Перша російська військова колона, що прорвалася до Сум об 11:00, рушила без зупинок в обхід міста на Київ. З цього часу Суми почали активно готуватися до оборони,

яку очолив командир 117-ї обр ТрО полковник С. Кар'ян. До складу оборонців міста увійшли військовослужбовці 5-ї БТГр 81-ї оаебр, які вранці прибули із Лебедина, 150-го батальйону ТрО та мешканців обласного центру. Скориставшись відсутністю російських військ у місті, українські захисники почали облаштовувати блокпости навколо Сум, нарощувати свої сили та засоби на в'їздах у місто, організовувати видачу стрілецької зброї та боєприпасів із військових складів. Загалом вдалося озброїти близько 10 тис. осіб, що у подальшому стало стримуючим фактором для намірів росіян захопити місто.

Опівдні 24 лютого на північно-західній околиці Сум – Білопільському шляху, біля залізничного перехрестя у бій із ворожою колоною у складі 10 одиниць техніки, що рушила з боку Конотопа, вступив зведений загін оборонців від ЗС (підрозділ 5-ї БТГр 81-ї оаебр), НГ та ДПС України. Під час бою було знищено (уражено) два БТР та одну БМП противника. Російські окупанти не очікували такого опору та відступили у лісосмугу. Невдовзі українські захисники помітили ще одну ворожу колону, що повертала на Білопілья, знову вступили у бій та знищили по одиниці БМП-1 та БТР. Однак, враховуючи швидке пересування російських загарбників навколо Сум та загрозу повного оточення цього зведеного загону, українське військове командування прийняло рішення про переміщення підрозділу 81-ї оаебр до обласного центру для посилення оборони у самому місті, а підрозділів НГ та ДПС України – до Лебедина, оборону якого їх особовий склад успішно тримав у подальшому (Командир протитанкової прикордонної застави позивний Легат... 2022).

У другій половині дня 24 лютого військові колони противника намагалися увійти до Сум одночасно з трьох напрямків. У районі військового містечка у бій із російськими окупантами вступили військовослужбовці 5-ї БТГр 81-ї оаебр, які разом із особовим складом 150-го батальйону ТрО та добровольцями знищили російську колону забезпечення, що прямувала до місцевого аеропорту для заправки танкової колони. Невдовзі, о 22:00, біля КПП військового містечка українські оборонці знову вступили у бій з окупантами. Близько другої години ночі противник зазнав поразки та відступив. У наступні дні ворог кілька разів безуспішно намагався захопити Суми (Як сумські добровольці російську елітну армію проганяли. 2023).

Оборону Лебедина здійснювали підрозділи 81-ї оаебр, територіального центру комплекту-

вання, НГ України та ДПС України, а також близько 300 резервістів, якими мали комплектуватися військові частини ЗС України. 26 лютого противник намагався атакувати Лебедин із північного сходу, але у передмісті його зупинили українські десантники вогнем артилерії. 10 березня окупанти зробили нову спробу наступу, однак, оборонці міста зірвали ворожі плани. Крім того, на початку квітня, під час втечі окупантів із Сумщини Сили оборони України захопили 15 російських танків та взяли у полон 24 представників незаконних збройних формувань «днр» (Оборона Сумщини: Лебедин став кладовищем для росіян. 2023; Мороз, В. М. (за заг. ред.). 2024, с. 27).

Із початком широкомасштабної збройної агресії рф проти України захисники обласного центру та інших міст Сумщини почали готуватися до тривалої оборони: нарощувати бойові спроможності підрозділів 117-ї обр ТрО, систему блокпостів та створювати добровольчі формування територіальних громад. Так, підрозділи 150-го та 155-го батальйонів ТрО надійно захищали Суми від неодноразових спроб ворога захопити місто. 2 березня на його околицях вони відбили у противника сім одиниць бронетехніки. Навколо Шостки оборонці організували сім блокпостів. Також у більшості населених пунктах Шосткинського району було сформовано загони територіальної оборони. Один із них 1 березня взяв під контроль ділянку траси Бачівськ–Кіпті у Глухівському районі, щоб унеможливити переміщення ворожих колон через пункт пропуску «Бачівськ» у напрямку Києва. У Ромнах оборону тримав 152-й батальйон ТрО. Завдяки місцевим оборонцям у с. Пустовійтівка, що поруч із Ромнами, 1 березня підрозділи Сил оборони України за підтримки БпЛА «Bayraktar» знищили колону російської військової техніки у кількості 80 одиниць, із них майже половина припала на ракетні системи залпового вогню БМ-21 «Град» (На захисті Сумщини... 2023, с. 8; Сеґеда, С. & Машталір, В. 2022, с. 156).

Щоб виснажити ворога та ослабити його боєздатність, Сили оборони України у лютому–березні 2022 року систематично наносили відчутних ударів по російських окупантах, їх колонах та районах розтушування особового складу і військової техніки. Зокрема, у ніч на 1 березня завдяки ракетно-артилерійським ударам та за підтримки БпЛА «Bayraktar» у Лебединському та Охтирському районах було знищено п'ять численних (майже 100 одиниць у кожній) колон ворожої техніки, що складалися з танків, БМП, самохідних артилерійських установок (далі – САУ), зенітних

ракетних комплексів (далі – ЗРК) «Бук», РСЗВ БМ-21 «Град» тощо. Високий рівень військової майстерності продемонстрували артилеристи 93-ї омбр, які у ніч на 16 березня без пошкодження цивільної інфраструктури знищили важливий об'єкт противника на залізничному вокзалі Тростянця – гаубичний дивізіон на базі САУ «Мста-С», що обстрілював місто та його околиці. Водночас українські оборонці у Боромлі (Охтирський район) уразили склад боєприпасів, кілька САУ та ЗРК «Бук». Крім того, 18 березня поблизу с. Білки, на околицях Тростянця військовослужбовці 93-ї омбр знищили колону російської військової техніки 4-ї танкової Кантемирівської дивізії (чотири танки, 25 автомобілів, чимало БПМ, САУ та ЗРК «Тор») та взяли у полон 35 окупантів (Коваль, М. (за заг. ред.). 2023, с. 159–161).

На початку третьої декади березня на Сумському напрямку противник уже втратив наступальний потенціал, його просування було зупинене майже на усій території області. Ворог продовжував зазнавати суттєвих втрат та мав проблеми із логістикою. Його спроби здійснити перегруповування та відновити наступальні дії виявилися невдалими. З огляду на це у перших числах квітня російське командування прийняло рішення про недоцільність подальших спроб утримати під своїм контролем тимчасово окуповані території на цьому напрямку. Прискорене виведення російських військ на територію рф перетворилося на хаотичну втечу. 11 квітня 2022 р. було повністю відновлено контроль над державним кордоном України у Сумській області. Сили оборони України остаточно вибили ворога та деокупували область. Опір населених пунктів Сумщини не дав противнику дістатися Києва. (Генеральний штаб ЗСУ. Оперативна інформація станом на 18:00... 2022; Річниця звільнення Сумської області... 2023).

Висновки. Дії українських оборонців на Сумському напрямку на початковій фазі вторгнення збройних сил рф суттєво деморалізували противника й дали змогу побудувати ефективну українську оборону. Стійкий опір захисників і захисниць України завадив ворогу взяти під контроль головні адміністративні центри й залізничні вузли регіону. Незважаючи на нестачу протитанкових засобів та суттєву перевагу окупантів в особовому складі, бронетехніці та повітряних засобах, Сили оборони України маневреними бойовими групами максимально ефективно уражали російські військові колони, що зухвало просувалися вперед у західному напрямку, не

прикриваючи навіть свої фланги та намагаючись якнайшвидше дістатися Києва. У результаті стримування ворога на Сумському напрямку українська армія отримала можливість перегрупуватися, підтягнути резерви та поповнити запаси. Це, у свою чергу, дало змогу виграти час для організації загальної мобілізації та підготовки оборони навколо Києва й інших міст України.

Таким чином, мета і завдання українських оборонців на Сумському напрямку були повністю досягнуті, замисел противника – зірвано. Військово-політичне керівництво рф було змушене відмовитися від планів захоплення столиці України та вивести свої військові угруповання на цьому напрямку за межі державного кордону України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Батальйон «виговців» за місяць затрофеїв 10 танків росії. (2022). URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/18/bataljon-vygovcziv-za-misyacz-zatrofeyiv-10-tankiv-rosiyi/> [дата зверн.: 31.10.2024].

Генеральний штаб ЗСУ. Оперативна інформація станом на 17:00 24 лютого щодо російського вторгнення. (2022). URL: https://www.facebook.com/profile/100069092624537/search/?q=%D0%9A%D1%80%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C&locale=uk_UA [дата зверн.: 04.11.2024].

Генеральний штаб ЗСУ. Оперативна інформація станом на 18:00 20 березня щодо російського вторгнення. (2022). URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/276964097950009/> [дата зверн.: 04.11.2024].

Герой України Денис Дикий розповів про оборону Охтирки. (2022). URL: <https://armyinform.com.ua/2022/07/14/geroj-ukrayiny-denys-dykyj-rozpoviv-pro-oboronu-ohtryky/> [дата зверн.: 04.11.2024].

Герой України, командир 58-ої бригади Дмитро Кашченко: «Армія росії – не друга армія світу, а найдовша армія світу». (2022). URL: https://censor.net/ua/resonance/3342787/geroyi_ukrayiny_komandyr_58oyi_brygad_dmytro_kaschenko_armiya_rosiyi_ne_druga_armiya_svitu_a_nayidovsha [дата зверн.: 30.10.2024].

Грицюк, В. & Пашкова, О. (2024). Історична періодизація російсько-української війни: методологічні аспекти та наукові рефлексії. *Воєнно-історичний вісник*, № 51 (1), с. 5–15. <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2024-51-1-5-15>.

Залужний, В. (голов. ред.). (2023). *Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022–24.02.2023)* (у 4-х кн., Кн. I). Київ: Видавництво Ліра-К, 270 с.

Заступник командира 93-ої бригади полковник Олександр Сліпко: «За п'ять місяців біля Барвінківського на Харківщині ми знищили близько ста танків противника. І це тільки танків». (2023). URL: https://censor.net/ua/resonance/3413134/zastupnyk_komandyr_93oyi_brygady_polkovnyk_oleksandr_slipko_zapyat_misyatsiv_bilya_barvinkovogo_na/ [дата зверн.: 04.11.2024].

Коваль, М. (за заг. ред.). (2023). *Рік незламності: крах операції “Z”*. К.: НУОУ, 320 с.

Командир 16-го батальйону 58-ої бригади Володимир Логуш: «Як вони заходили через кордон? Ішла фура, за нею впритул три-чотири БТри. В темряві незрозуміло було, що то кацапська техніка». (2022). URL: https://censor.net/ua/resonance/3346498/komandyr_16go_batalyionu_58oyi_brygady_volodymyr_logush_yak_vony_zahodyly_cherez_kordon_ishla_fura_zapyat [дата зверн.: 01.11.2024].

Командир протитанкової прикордонної застави позивний Легат: «На Сумщині місцеві нам дуже допомагали. З їхньою допомогою коригували удари байрактарів і били колони ворожої техніки». (2022). URL: https://censor.net/ua/resonance/3340750/komandyr_protlytankovoyi_prykordonnoyi_zastavy_pozyvnyyi_legat_na_sumschyni_mistsevi_nam_duje_dopomagaly [дата зверн.: 29.10.2024].

Красота, І. (2023). Деякі особливості застосування інженерних підрозділів Збройних Сил України під час широкомасштабного вторгнення Російської Федерації (лютий–червень 2022 р.). *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, Україна, 22 листопада 2022 р. К.: НУОУ, с. 62.

Майор Богдан Гарнага, позивний Бахмат: «Ми палили броню ворога, а колони навіть не зупинялися – у них було завдання якомога швидше дістатися Києва». (2022). URL: https://censor.net/ua/resonance/3341460/mayior_bogdan_garnaga_pozyvnyyi_bahmat_my_palyly_bronyu_voroga_a_kolony_navit_ne_zupynyalyysya_u_nyh [дата зверн.: 01.11.2024].

Мер зруйнованого Тростянця: Росія винищує найуспішніші міста України. (2022). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60996259> [дата зверн.: 05.11.2024].

Мороз, В. М. (за заг. ред.). (2024). *Альбом почесних найменувань військових частин Збройних Сил України. Частина I: збірник ілюстрованих інформаційних матеріалів*. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 84 с.

Мороз, В. М. (за заг. ред.). (2024). *Фортеці нескорених: альбом інформаційних матеріалів*. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 40 с.

На захисті Сумщини. Оборона і визволення Сумщини (лютий – квітень 2022 року). (2023). К.: ЦДВІ ЗСУ, 15 с.

Оборона Сумщини: Лебедин став кладовищем для росіян. (2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/24/oborona-sumshhyny-abo-yak-lebedyn-stav-kladovyshhem-dlya-rosiyan/> [дата зверн.: 05.11.2024].

Річниця звільнення Сумської області: Залужний показав, як відбувалася деокупація. (2023). URL: <https://meta.ua/uk/news/video/72339-richnitsya-zvilnennya-sumskoyi-oblasti-zaluzhnii-pokazav-yak-vidbuvalasya-deokupatsiya/> [дата зверн.: 06.11.2024].

Сегеда, С. & Машталіп, В. (2022). Територіальна оборона України як феномен національної військової історії. *Український історичний журнал*. № 4, с. 148–158. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.148>.

Сухопутні війська ЗС України. 25 лютого. (2022). URL: <https://www.facebook.com/100066660016222/posts/291441756421156/?d=n> [дата зверн.: 04.11.2024].

«У нас є всі можливості й всі шанси розгромити росію на полі бою», – генерал Віктор Муженко. (2023). URL: <https://fakty.ua/417163-quot-u-nas-est-vse-vozmozhnosti-i-vse-shansy-razgromit-rossiyu-na-pole-boya-quot---general-viktor-muzhenko/> [дата зверн.: 31.10.2024].

Филь, О. (2024). «...в ті важкі дні лютого 2022-го року громада Охтирщини так згуртувалася, що вам просто не передати!»: Інтерв'ю з Героєм України полковником Д. Диким про оборону Охтирки (24 лютого – 27 березня 2022 р.) (інтерв'ю записав та підготував до друку О. Филь). *Український історичний журнал*. № 1 (574), с. 29–56. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.029>.

Як сумські добровольці російську елітну армію проганяли. (2023). URL: https://www.youtube.com/watch?v=0wAv_jKYh_c [дата зверн.: 06.11.2024].

Як Тростянець виривали з кантемирівських пазурів. (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3687920-ak-trostanec-virivali-z-kantemirivskih-pazuriv.html> [дата зверн.: 05.11.2024].

REFERENCES

Batalion “vyhovtsiv” za misiats zatrofeiv 10 tankiv rosii. (2022). [The “Vygovcziv” battalion captured 10 russian tanks in a month]. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/18/bataljon-vygovcziv-za-misyacz-zatrofeyiv-10-tankiv-rosiyyi/> [Accessed: 31.10.2024]. [in Ukrainian].

Fyl, O. (2024). “...v ti vazhki dni liutoho 2022-ho roku hromada Okhtyrshchyny tak zghurtuvalasia, shcho vam prosto ne peredaty!”: Interviu z Heroiem Ukrainy polkovnykom D. Dykym pro oboronu Okhtyrky (24 liutoho – 27 bereznia 2022 r.) (interviu zapysav ta pidhotuvav do druku O. Fyl) [“...in those difficult days of February 2022, the community of Okhtyrka united so much that it simply cannot be conveyed to you!”: Interview with Hero of Ukraine Colonel D. Dykyi about the defence of Okhtyrka (February 24 – March 27, 2022) (the interview was recorded and prepared for publication by O. Fyl)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1 (574), s. 29–56. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.029> [in Ukrainian].

Heneralnyi shtab ZSU. Operativna informatsiia stanom na 17:00 24 liutoho shchodo rosiiskoho vtorhnennia. (2022). [General Staff of the Armed Forces of Ukraine. Operational information as of 17:00 February 24 regarding the Russian invasion]. URL: https://www.facebook.com/profile/100069092624537/search/?q=%D0%9A%D1%80%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C&locale=uk_UA [Accessed: 04.11.2024]. [in Ukrainian].

Heneralnyi shtab ZSU. Operativna informatsiia stanom na 18:00 20 bereznia shchodo rosiiskoho vtorhnennia. (2022). [General Staff of the Armed Forces of Ukraine. Operational information as of 18:00 March 20 regarding the Russian invasion]. URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/276964097950009/> [Accessed: 04.11.2024]. [in Ukrainian].

Heroi Ukrainy Denys Dykyi rozpoviv pro oboronu Okhtyrky. (2022). [Hero of Ukraine Denys Dykyi spoke about the defence of Okhtyrka]. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/07/14/geroj-ukrayiny-denys-dykyj-rozpoviv-pro-oboronu-okhtyrky/> [Accessed: 04.11.2024]. [in Ukrainian].

Heroi Ukrainy, komandyr 58-oi bryhady Dmytro Kashchenko: «Armiia rosii – ne druha armiia svitu, a naidovsha armiia svitu». (2022). [Hero of Ukraine, commander of the 58th brigade Dmytro Kashchenko: “The

russian army is not the second army in the world, but the longest army in the world”]. URL: https://censor.net/ua/resonance/3342787/geroyi_ukrayiny_komandyr_58oyi_brygad_dmytro_kaschenko_armiya_rosiyi_ne_druga_armiya_svitu_a_nayidovsha [Accessed: 30.10.2024]. [in Ukrainian].

Hrytsiuk, V. & Pashkova, O. (2024). Istorychna periodyzatsiia rosiisko-ukrainskoi viiny: metodolohichni aspekty ta naukovi refleksii [Historical periodization of the russian-ukrainian war: methodological aspects and scientific reflections]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 51(1), s. 5–15. <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2024-51-1-5-15> [in Ukrainian].

Komandyr 16-ho batalionu 58-oi bryhady Volodymyr Logush: «Iak vony zakhodyly cherez kordon? Ishla fura, za neiu vprytil try-chotyry BTRy. V temriavi nezrozumilo bulo, shcho to katsapska tekhnika». (2022). [Commander of the 16th battalion of the 58th brigade Volodymyr Logush: “How did they cross the border? A truck was going, followed closely by three or four armored personnel carriers. In the darkness it was unclear what katsap equipment was”]. URL: https://censor.net/ua/resonance/3346498/komandyr_16go_batalyionu_58oyi_brygady_volodymyr_logush_yak_vony_zakhodyly_cherez_kordon_ishla_fura_za [Accessed: 01.11.2024]. [in Ukrainian].

Komandyr protytankovoi prykordonnoi zastavy pozyvnyi Lehat: “Na Sumshchyni mistsevi nam duzhe dopomahaly. Z yikhnoiu dopomohoiu koryhuvaly udary bairaktariv i byly kolony vorozhoi tekhniki”. (2022). [Commander of the anti-tank border post, call sign Lehat: “In Sumy region, the locals helped us a lot. With their help, we corrected the Bayraktar attacks and hit enemy columns of equipment”]. URL: https://censor.net/ua/resonance/3340750/komandyr_protytankovoyi_prykordonnoyi_zastavy_pozyvnyi_legat_na_sumshchyni_mistsevi_nam_duje_dopomagaly [Accessed: 29.10.2024]. [in Ukrainian].

Koval, M. (ed.). (2023). *Rik nezlamnosti: krakh operatsii “Z”* [The Year of Invincibility: The Collapse of Operation “Z”]. K.: NUOU, 320 s. [in Ukrainian].

Krasota, I. (2023). Deiaki osoblyvosti zastosuvannia inzhenernykh pidrozdiliv Zbroinykh Syl Ukrainy pid chas shyrokomasshtabnoho vtorhnennia rosiiskoi federatsii (liutyi–cherven 2022 r.) [Some features of the use of engineering units of the Armed Forces of Ukraine during the large-scale invasion of the russian federation (February–June 2022)]. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva: Zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 22 lystopada 2022 r. K.: NUOU, s. 62. [in Ukrainian].

Maior Bohdan Harnaha, pozyvnyi Bakhmat: “My palyly broni voroha, a kolony navit ne zupynialysia – u nykh bulo zavdannia yakomoha shvydshe distatysia Kyieva”. (2022). [Major Bohdan Harnaha, call sign Bakhmat: “We burned the enemy’s armor, and the columns did not even stop – their task was to get to Kyiv as quickly as possible”]. URL: https://censor.net/ua/resonance/3341460/mayior_bogdan_garnaga_pozyvnyi_bahmat_my_palyly_bronyu_voroga_a_kolony_navit_ne_zupynialysia_u_nyh [Accessed: 01.11.2024]. [in Ukrainian].

Mer zruinovanoho Trostiansia: rosiia vynyshchuie naiuspishnishi mista Ukrainy. (2022). [Mayor of destroyed Trostianets: russia is eliminating the most successful cities of Ukraine]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60996259> [Accessed: 05.11.2024]. [in Ukrainian].

Moroz, V. M. (ed.). (2023). *Albom pochesnykh naimenuvan viiskovykh chastyn Zbroinykh Syl Ukrainy. Chastyna I: zbirnyk iliustrovanykh informatsiinykh materialiv* [Album of honorary names of military units of the Armed Forces of Ukraine. Part I: a collection of illustrated information materials]. K.: NDTs HP ZSU, 84 s. [in Ukrainian].

Moroz, V. M. (ed.). (2024). *Fortetsi neskorenykh: albom informatsiinykh materialiv* [Fortresses of the Unconquered: an album of information materials]. K.: NDTs HP ZSU, 40 s. [in Ukrainian].

Na zakhysti Sumshchyny. Oborona i vyzvolennia Sumshchyny (liutyi – kviten 2022 roku) [Defending of Sumy region. Defence and liberation of Sumy region (February – April 2022)]. (2023). K.: TsDVI ZSU, 15 s. [in Ukrainian].

Oborona Sumshchyny: Lebedyn stav kladovyshchem dlia rosiian [Defense of Sumy region: Lebedyn became a cemetery for russians]. (2023). URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/24/oborona-sumshchyny-abo-yak-lebedyn-stav-kladovyshhem-dlya-rosiyan> [Accessed: 05.11.2024]. [in Ukrainian].

“U nas ye vsi mozhlyvosti y vsi shansy rozghromyty rosiiu na poli boiu”, – heneral Viktor Muzhenko. (2023). [“We have all the possibilities and all the chances to defeat russia on the battlefield,” – general Viktor Muzhenko]. URL: <https://fakty.ua/417163-quot-u-nas-est-vse-vozmozhnosti-i-vse-shansy-razgromit-rossiyu-na-pole-boya-quot---general-viktor-muzhenko> / [Accessed: 31.10.2024]. [in Ukrainian].

Richnytsia zvilnennia Sumskoi oblasti: Zaluzhnyi pokazav, yak vidbuvalasia deokupatsiia. (2023). [Anniversary of the Liberation of Sumy Region: Zaluzhnyi Showed How the Deoccupation Was Taking Place]. URL: <https://meta.ua/uk/news/video/72339-richnitsya-zvilnennya-sumskoyi-oblasti-zaluzhnii-pokazav-yak-vidbuvalasya-deokupatsiya/> [Accessed: 06.11.2024]. [in Ukrainian].

Seheda, S. & Mashtalir, V. (2022). Terytorialna oborona Ukrainy yak fenomen natsionalnoi viiskovoi istorii [Territorial Defence of Ukraine as a Phenomenon of National Military History]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4, s. 148–158. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.148> [in Ukrainian].

Sukhoputni viiska ZS Ukrainy. 25 liutoho [UA Land Force. February 25]. (2022). URL: <https://www.facebook.com/100066660016222/posts/291441756421156/?d=n> [Accessed: 06.11.2024]. [in Ukrainian].

Yak sumski dobrovoltsi rosiisku elitnu armiiu prohanialy. (2023). [How Sumy volunteers drove away the russian elite army]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=0wAv_jKYh_c [Accessed: 30.10.2024]. [in Ukrainian].

Yak Trostianets vyryvaly z kantemirivskykh pazuriv. (2023). [How Trostyanets was snatched from the clutches of kantemirov]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3687920-ak-trostanec-virivali-z-kantemirivskih-pazuriv.html> [Accessed: 30.10.2024]. [in Ukrainian].

Zaluzhnyi, V. (ed.). (2023). *Rik viiny za svobodu: Voienno-istorychnyi narys rosiisko-ukrainskoi viiny (24.02.2022-24.02.2023)* (v 4 kn., Kn. I). Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, 270 s. [in Ukrainian].

Zastupnyk komandyr 93-oi bryhady polkovnyk Oleksandr Slipko: “Za piat misiatsiv bilia Barvinkovoho na Kharkivshchyni my znyshchyly blyzko sta tankiv protyvnyka. I tse tilky tankiv”. (2023). [Deputy Commander of the 93rd brigade, Colonel Oleksandr Slipko: “In five months near Barvinkovo in the Kharkiv region, we destroyed about a hundred enemy tanks. And this is only tanks”]. URL: https://censor.net/ua/resonance/3413134/zastupnyk_komandyr_93oyi_brygady_polkovnyk_oleksandr_slipko_za_pyat_misyatsiv_bilya_barvinkovogo_na/ [Accessed: 30.10.2024]. [in Ukrainian].

Oleksandr SKRIABIN

*PhD of Historical Sciences, Senior Researcher
The Research Centre for Humanitarian Problems
of the Armed Forces of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2719-8400>*

Ihor YEVSIEIEV

*The Research Centre for Humanitarian Problems
of the Armed Forces of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1450-1378>*

Vasyl DEMBITSKYI

*The Research Centre for Humanitarian Problems
of the Armed Forces of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1049-8100>*

Kostiantyn KHALIMANENKO

*The Research Centre for Humanitarian Problems
of the Armed Forces of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4822-2431>*

REPELLING THE LARGE-SCALE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE SUMY AREA: THE INITIAL PHASE OF THE INVASION (24.02–11.04.2022)

The hostilities in Sumy area began on February 24, 2022, from the first hour of the russian large-scale invasion of Ukraine. The enemy's actions advancing from the northeast were aimed at the rapid capture of Sumy and Chernihiv, the main transport hubs and highways of the two regions, to ensure the rapid advance of the main forces to Kyiv. At the same time, the enemy broke through to Okhtyrka and tried to break through from the northwest to Kharkiv.

To thwart the enemy's plans and provide an adequate response the Armed Forces of Ukraine launched a strategic defensive operation in the form of tactical actions. Taking into account the fact that the main forces of the enemy were directed towards Kyiv and were moving along the Sumy region along highways, the Ukrainian defenders, skilfully using forms and methods of mobile defence, destroyed the aggressor's personnel and armoured vehicles, which were moving in columns.

Containment of the enemy in the Sumy area made it possible to regroup Ukrainian army, draw up reserves, and replenish supplies. This, in turn, allowed gaining time to organize a general mobilization in the country and prepare defences around Kyiv and other cities of Ukraine. The persistent resistance of the Ukrainian defenders in the Sumy area exhausted the enemy, who gradually lost his combat capability. As a result, the military-political leadership of the russian federation was forced to abandon plans to capture the capital of Ukraine and withdraw its military groups to the state border by April 11, 2022.

The events that took place in the Sumy area during the initial phase of the invasion require more thorough study. Promising scientific research may be the study of the organization of the resistance movement in the temporarily occupied territory of the Sumy region in the specified period. The above requires the involvement of a new source base and its introduction into scientific circulation.

Keywords: *invasion, repelling, Defence Forces of Ukraine, defenders, Territorial Defence, russian troops, invaders, occupiers.*

Михайло КОВАЛЬ

генерал-полковник

доктор військових наук, Лауреат Національної премії України імені Бориса Патона

начальник Національного університету оборони України (Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2130-2548>

Електронна пошта: admin_nuou@post.mil.gov.ua

Дмитро ВЕДЕНЄВ

доктор історичних наук, професор

головний редактор «Воєнно-історичного вісника» Національного університету оборони України (Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

Електронна пошта: voyen_ist@ukr.net

**МУЗЕЙНО-ВИСТАВКОВИЙ ПРОСТІР
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ЯК ПЕРСПЕКТИВНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВО-МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ**

У статті здійснено воєнно-історичне дослідження процесу творення й сучасної діяльності музейно-експозиційного простору в Національному університеті оборони України як складової розбудови та удосконалення системи патріотичного виховання й морально-психологічного забезпечення особового складу Збройних Сил України, системи професійної підготовки офіцерських кадрів, розвитку воєнно-історичного напрямку військової науки в Україні. Дано огляд розвитку нормативно-правової бази військово-музейної справи, стану дослідження згаданої проблематики. Доведено, що використання музейно-експозиційного напрямку в університеті стало важливим компонентом виховання нової генерації захисників України. Досліджено завдання, організаційний механізм і зміст основних напрямів, застосування інноваційних методів у діяльності військово-історичного музею університету в умовах російсько-української війни. Доведено, що у рамках діяльності Музею та з урахуванням вимог воєнного стану, формується нова модель військово-музейної установи.

Ключові слова: воєнно-музейна справа, музеєзнавство, військова історія, морально-психологічне забезпечення, Національний університет оборони України, патріотичне виховання.

Постановка проблеми. За період незалежності в Україні створено належну нормативно-правову базу розвитку музеїв та музейної справи. Насамперед йдеться про Закон України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.), котрий визначив поняття про музейну справу як «спеціальний вид наукової та культурно-освітньої діяльності, що включає комплектування, зберігання, охорону та використання музеями культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини України, в тому числі їх консервацію, реставрацію, музеєфікацію, наукове вивчення, експонування та популяризацію». Згаданий закон визначив основи музейної політики, типи музейних установ, а ст. 9 передбачила можливість створення музеїв

у складі підприємств, установ, організацій, закладів освіти, облік яких веде центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері культури та мистецтв. І хоча у початковій редакції закону серед типів музейних установ не було передбачено військово-історичних, у редакції від 2009 р. військово-історичні музеї вже фігурували як підвид історичних музеїв.

Про роль військово-історичних музеїв вагомо сказано в наказі Міністра оборони України від 17 липня 2018 р. № 343 «Про затвердження Положення про організацію діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України»: «Діяльність музеїв

здійснюється на основі історичної науки і музеезнавства, дослідження пам'яток військової історії та культури і є складовою військово-історичної та виховної роботи у Збройних Силах України. Вони покликані на основі військової історії та військових традицій Українського народу надавати активну допомогу командирам, їх заступникам з морально-психологічного забезпечення у мобілізації особового складу на сумлінне виконання завдань бойової підготовки, постійну готовність до збройного захисту держави, сприяють розвитку музейної справи та військово-історичної науки».

Важливу роль для фундації й розвитку відомчої музейної справи відіграв Указ Президента України від 22 березня 2000 р. № 489/2000 «Про невідкладні заходи щодо розвитку музеїв України», що доручив міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади виділення необхідних коштів для забезпечення діяльності підпорядкованих їм музейних закладів, оновлення обладнання, технічних музейних засобів та поповнення музейних колекцій.

Варто підкреслити, що у воєнних умовах своєчасним та значущим для мобілізації духовних сил суспільства на захист незалежності й територіальної цілісності України, власне для прогресу воєнно-музейної діяльності як дієвого засобу патріотичного виховання громадян став вихід Указу Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2020–2025 роки».

Передбачене Стратегією «підвищення рівня матеріально-технічного забезпечення та розвитку інфраструктури у сфері національно-патріотичного виховання» напряму стосувалося діяльності музейної системи. Показово, що одним із індикаторів оцінки ефективності реалізації Стратегії визначено «збільшення відвідуваності закладів, що популяризують культурні та національно-мистецькі традиції Українського народу, а також експозицій музеїв, присвячених національно-визвольній боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України».

У межах розбудови Збройних Сил України (далі – ЗС України), визначення організаційно-правових та науково-методичних засад морально-психологічного та культурно-виховного забезпечення військ (сил), інформаційно-комунікаційної діяльності, розроблення механізму й змісту воєнно-історичних досліджень, гуманітарної й воєнно-історичної освіти відбулася фун-

дація системи військово-історичних музейних установ, передусім у складі Міністерства оборони й Збройних Сил України (про розвиток нормативної бази музейної роботи у ЗС України див.: Турчак, О.В., Надрага, М.С. & Гузенко, І.І. 2022).

На цьому шляху першим відомчим актом став наказ Міністра оборони України «Про затвердження Положення про організацію діяльності військових музеїв та музеїв (кімнат) бойової (трудової) слави у Збройних Силах України» № 95 від 6 березня 2002 року. Положення стало першим документом, що унормовував організацію діяльності військових музеїв, визначав їх правовий статус, функції, завдання та провідні напрями діяльності.

Поступово склався комплекс галузевих нормативно-правових актів у сфері функціонування військово-історичних музеїв. Основними й системоутворюючими з них стали наказ Міністра оборони № 343 від 17 липня 2018 р. «Про затвердження Положення про організацію діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України» і наказ Міністра оборони України № 374 від 10 липня 2019 р. «Про затвердження Інструкції з організації діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України».

Наведені документи запровадили поняття «музейного фонду Збройних Сил України» (складової Музейного фонду України) як сукупності окремих музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, що постійно зберігаються у музеях і обліковані встановленим порядком. Йшлося про «військово-музейну мережу – сукупність музеїв, що діють у Збройних Силах України».

Відповідно, закріплювалася спрямованість військово-музейної справи як спеціального виду «наукової та культурно-освітньої діяльності, що здійснюється музеями щодо комплектування, зберігання, охорони та використання пам'яток матеріальної і духовної військової історії та культури, включаючи їх консервацію, реставрацію, музеєфікацію, наукове вивчення, експонування та популяризацію». Окреслювалося саме поняття «військовий музей», під яким розумівся «науково-дослідний та культурно-освітній заклад Збройних Сил України, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій воєнної історії з науковою та освітньою метою, залучення особового складу військ (сил), громадян України до надбань національної військової історико-культурної спадщини».

Визначалися завдання, форми і методи, головні напрями музейної діяльності: науково-дослідна, культурно-освітня робота, експозиційна робота, фондова робота, фінансово-господарська діяльність (відповідно до законодавства України). Важливим кроком стало унормування статусу музеїв, що є структурними підрозділами військових частин, установ та організацій, що входять до сфери управління Міністерства оборони України.

Особливе значення для визначення науково-методичної компоненти військово-музейної роботи мали новаторські концептуальні документи з воєнно-історичної роботи: «Положення про воєнно-історичну роботу в Збройних Силах України», затверджене наказом начальника ГШ ЗС України від 29 березня 2017 р. № 109; «Концепція воєнної історії України», затверджена Міністром оборони України 8 грудня 2017 р.; «Доктрина з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України», затверджена начальником Генерального штабу ЗС України 7 жовтня 2020 р.

Становлення військово-музейної мережі в Міністерстві оборони та ЗС України досліджено у наукових працях, про які йтиметься далі. Нарешті, склалася і організаційно-функціональна мережа управління військово-музейною діяльністю. Зокрема, в Апараті Міністерства оборони України діє Управління гуманітарного забезпечення, до функцій якого віднесено і воєнно-історичну роботу. Відповідно, Департамент стратегічних комунікацій займається координацією й організацією відомчих інформаційних проєктів, кампаній з формування оборонної свідомості військовослужбовців та цивільного населення.

Солідний та оригінальний досвід організації й провадження головних напрямів військово-музейної роботи, накопичений у Національному університеті оборони України, стане предметом дослідження цієї розвідки.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення різноманітних аспектів організації та змісту воєнно-музейної роботи виступає важливим напрямом розвитку сучасної української воєнно-історичної науки, наукового забезпечення провадження морально-психологічного забезпечення Збройних Сил та інших військових формувань України, а також увійшло до проблемного поля теоретичної й прикладної культурології, мистецтвознавства та краєзнавства. Активна дослідницька робота істориків-музеєзнавців дала змогу поступово перейти до серйозних узагальнюючих праць у цій царині.

Так, у 2019 р. полковник В. Машталірі у докторській дисертації на тему «Військово-історичне музейництво в Україні: передумови, становлення та розвиток (кінець XIX – початок XXI століть)» в історичному вимірі визначив основні етапи становлення системи військових музеїв України, систематизував заклади сучасної військово-історичної музейної мережі та розробив за певними класифікаційними ознаками каталоги державних музейних установ, музеїв системи Міністерства оборони України й закладів освіти Міністерства освіти і науки України. Саме В. Машталірі запропонував концептуальні засади розвитку військових (відомчих) музеїв (Машталірі, В. 2019).

Вагомим здобутком з комплексного аналізу діяльності провідної воєнно-музейної установи України й становлення мережі військових музеїв суверенної України стала новаторська дисертація та праці Л. Міненка (Міненко, Л. 2018; 2020; 2021). Заслугою дослідниці стало розкриття нормативно-правової бази, відомчої музейної політики, процесів становлення й розвитку музейної справи Збройних Сил України на прикладі діяльності Національного військово-історичного музею України (далі – НВІМУ), дослідження розбудови й діяльності мережі музейних утворень Сухопутних військ, Повітряних Сил, Військово-Морських Сил, Військ зв'язку Збройних Сил України, а також Головного управління розвідки, Військово-медичного департаменту, Департаменту військової освіти і науки Міністерства оборони України і Військово-історичного музею Національного університету оборони України для побудови дієвої системи виховної та соціально-психологічної роботи з особовим складом Збройних Сил і громадянами України.

Було розкрито й етапи створення і тематичний зміст діючої експозиції головної музейної установи ЗС України «Військова діяльність на теренах України у період від V ст. до н.е. до сучасності» з 1995 по 2013 рік, описано діяльність фундатора й начальника НВІМУ в цей період, доктора історичних наук В. Карпова. Полковник В. Карпов дослідив правові засади діяльності військових музеїв, фахово описав культурно-просвітницьку роботу, експозиційно-виставкову й дослідницьку діяльність, охарактеризував фондове зібрання НВІМУ, простежив головні віхи у створенні й розбудові філій цього музею, досвід його роботи з музеями армій інших країн світу тощо (Карпов, В. 2007). Йому ж належать новаторські праці з соціології військово-музейної роботи (Карпов, В. 2015).

Варто згадати і ґрунтовну статтю А. Ільєнка, Є. Шупіка та Є. Шатілова, в якій автори аналізують структуру і наповнення експозиції НВІМУ в контексті відповідності актуальній державницькій концепції української військової історії та її практичного значення у сфері національно-патріотичного виховання військовослужбовців та молоді (Ільєнко, А., Шупік, Є. & Шатілов, Є. 2021). Дослідники розглянули роль і значення музейних установ сучасної України у цілому, акцентуючи на особливій ролі військових музеїв у сфері національно-патріотичного виховання. Визначено, що в експозиції музею втілено національні і державницькі підходи до військової історії України, висвітлено ключові етапи військового будівництва крізь призму українського державотворення.

Продуктивний осередок із вивчення військово-музейної справи та її профільних установ, використання потенціалу військових музеїв у вихованні майбутніх офіцерів та особового складу ЗС України склався в Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Він представлений, зокрема, дослідженнями Ю. Буракова, А. Гневашевої, П. Проховника (Бураков, Ю. 2020; Бураков, Ю. & Гневашева, А. 2023; Бураков, Ю. & Проховник, П. 2024), у яких вивчено особливості діяльності й фондовий потенціал музею академії як однієї із провідних установ у системі воєнно-історичної роботи, а також висвітлено інформаційно-технологічні аспекти експозицій. Доцільно зазначити, що в академії розроблена і науково-дослідна робота «Обґрунтування рекомендацій щодо удосконалення музейної роботи у Збройних Силах України» (шифр – «Музей-22») (Звіт про науково-дослідну роботу... 2022).

Проблема виховної функції військових музеїв у формуванні світогляду курсантів вищих військових навчальних закладів знайшла розвиток у дисертації та дослідженнях О. Пашкової (Пашкова, О. 2020).

Вагомий внесок у вивчення широкого кола питань розвитку військово-музейної справи здійснили історики-музейники, краєзнавці І. Єфімова, Ю. Остапенко, Н. Седак, І. Колеснік, В. Лазебник, Д. Малаков, С. Ромадін, О. Шереметьєв та багато інших. Солідний обсяг публікацій із теорій та різноманітних граней військово-музейної роботи вийшов на шпальтах спеціалізованих наукових періодичних видань: «Український військовий музей», «Військово-історичний альманах» та інших.

Вийшов і присвячений військовим музеям України спеціальний випуск фахового видання Національного університету оборони України «Воєнно-історичний вісник» (2020, № 4). У ньому, зокрема, побачили світ дослідження розбудови й діяльності Військово-історичного музею університету (див.: Сегеда, С. & Андріяко, А. 2020). Дослідники проблем становлення військово-музейної справи в Україні зосередилися на питаннях створення, розвитку, визначення інформаційно-методичних й науково-експертних засад діяльності Музею, створеного 25 липня 1992 року. Розвиток його експозицій та музейно-масової роботи пов'язаний із наполегливою працею ентузіастів військово-музейної справи, зокрема П. Нетьосова, В. Гнера й Б. Скопненка. Так, у спільній статті дослідники проаналізували виставковий проєкт «Сталеві полотна», розгорнутий у Національному університеті оборони України, виявили особливості виставково-експозиційної роботи в умовах війни та визначили перспективи використання цього важливого інструменту інформаційного протиборства (Нетьосов, П., Гнера, В. & Скопненко, Б. 2022). В інших працях автори досліджували особливості функціонування виставкового проєкту Музею, довели важливість екскурсійного супроводу сконструйованого експозиційного ряду та мистецької складової у побудові музейної експозиції. На прикладі реалізованого Національним університетом оборони України, Центром досліджень воєнної історії Збройних Сил України та Музеєм Революції Гідності виставкового проєкту «Лютий. Грані Незламності» розкрито особливості організації експозиційного напрямку роботи Національного університету оборони України. Ці ж науковці досліджують питання функціонування сучасного національного військово-музейного простору (Нетьосов, П., Гнера, В. & Скопненко, Б. 2023а; 2023б).

Наведені праці висвітлювали окремі музейні заходи. Водночас донині відсутні роботи, в яких би цілісно досліджувалися робота й відповідний повчальний досвід Музею університету. На нашу думку, постала необхідність аналізу певної моделі військово-музейної роботи, що склалася за понад 30 років у провідному вищому військовому навчальному закладі України. Окремого вивчення заслуговує трансформація музейної діяльності Національного університету оборони України в умовах повномасштабної російсько-української війни.

Мета статті спрямована на аналіз та виявлення позитивного досвіду організації та науко-

во-методичного забезпечення військово-музейної роботи у Національному університеті оборони України в інтересах формування (удосконалення) моделі військово-музейної діяльності в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Військово-історичний музей Національного університету оборони України створений 25 липня 1992 р. для збереження, використання і популяризації музейних предметів та музейних колекцій, освітлення інформації про славне минуле ЗС України та героїчне сьогодення їх боротьби за територіальну цілісність і незалежність держави, проведення заходів військово-патріотичної роботи з особовим складом університету і цивільною молоддю.

У різні роки музей очолювали полковник запасу І. М. Мешков (1992–2006 рр.), завдяки наполегливій праці якого було переоформлено, реставровано та осучаснено експозицію колишнього музею Військової академії протиповітряної оборони Сухопутних військ імені О. М. Василевського, полковники С. М. Іваненко (2006–2008 рр.) і А. М. Андріяко (2008–2014 рр.), працівник ЗС України М. О. Ткаченко (з 2014 р. і по теперішній час) (див.: Сегеда, С. П. & Андріяко, А. М. 2020, с. 8–12).

У 2020 р. експозиція у приміщенні Музею включала понад 900 музейних експонатів основного та науково-допоміжного фондів. Особливу історичну цінність мала колекція з 38 зразків холодної зброї, вогнепальної зброї та боєприпасів першої половини ХХ століття. На відкритих майданчиках музею було розміщено 62 раритетних експонати техніки та озброєння (склад експозиції докладніше описаний: Сегеда, С. П. & Андріяко, А. М. 2020, с. 8–12, 15). Варто зазначити, що ідея створення цих майданчиків на території університету належала Міністру оборони України О. Кузьмуку у 2000 році. До 2022 р. щорічно у Музеї проводилося понад 200 екскурсій (для слухачів університету, військовослужбовців строкової служби, школярів та студентів міста Києва) та 70 візитів іноземних делегацій.

Якісно новий концептуальний та організаційно-виставковий етап розвитку Музею розпочався в умовах повномасштабної російсько-української війни. Перед науково-музейним колективом університету постала низка завдань (див.: Нетьосов, П., Гнера, В. & Скопненко, Б. 2022, с. 23): переглянути ідейно-концептуальне наповнення та архітектуру музейно-експозиційного напрямку роботи і конкретних інноваційних виставкових проєктів, тематично їх оновити, перебудувати

екскурсійний супровід з погляду адаптації та донесення ідейного змісту виставкових проєктів до цільових аудиторій. У цілому, йшлося про комплексне визначення перспектив музейно-експозиційної роботи в умовах російсько-української війни.

Із концептуального погляду магістральними завданнями діяльності Музею в умовах війни стали: вшанування захисників України та забезпечення належного рівня морально-психологічного стану підрозділів Збройних Сил України; підтримка високого морального духу цивільного населення; меморіальне вшанування пам'яті полеглих у боях захисників України; донесення до світової спільноти достовірної інформації про перебіг російсько-української війни, опір українського народу загарбникам та створення позитивного іміджу України у світі (див. зокрема: Нетьосов, П., Гнера, В. & Скопненко, Б. 2023b, с. 152).

Відбулися відповідні організаційно-функціональні кроки з реорганізації інфраструктури воєнно-історичних досліджень застосування ЗС України та перебігу російсько-української війни у цілому (див.: Веденєєв, Д. 2024). Зокрема, згідно з директивою Міністра оборони України та Головнокомандувача ЗС України від 14 серпня 2023 р., був створений навчально-науковий інститут воєнної історії Національного університету оборони України, що об'єднав науково-дослідний центр воєнної історії, кафедру історії війн і воєнного мистецтва та кафедру воєнної історії України. Тоді ж у складі кафедри воєнної історії України створили навчально-лабораторний комплекс (начальник – лейтенант Б. Скопненко). Функціонально по лінії формування музейного простору креативно працював науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем історії війн і воєнного мистецтва науково-дослідного центру воєнної історії майор П. Нетьосов, за досягнення на цьому поприщі відзначений Президентом України орденом Данила Галицького.

З лютого 2023 по березень 2024 рр. було облаштовано музейний простір у будівлі головного корпусу (встановлено інсталяції, створено експозиції з історії закладу, укомплектовано музейні предмети) й експозиції з історії фортифікації на території університету.

Окремо зазначимо, що у масштабах України музейний простір університету вирізняється не лише колекцією військової техніки та озброєння часів Другої світової війни та періоду до 1991 року, а й майданчиком військової техніки країн-партнерів (започаткований у червні–верес-

ні 2024 р.). Особовий склад навчально-лабораторного комплексу спільно з 33 базою забезпечення навчального процесу університету створили експозиційну площу, побудували майданчики для експонування, здійснили монтаж отриманих зразків техніки. Так, у 2025 р. вже експонувалися американська самохідна артилерійська установка M109, саморухома гаубиця FH70, польська самохідна гаубиця ANS Krab, американська бойова машина піхоти M2 Bradley, танк «Абрамс», БТР M113, БМП «Мардер», кілька зразків бойових броньованих машин та самохідної артилерії країн НАТО, переданих на озброєння ЗС України. Тоді ж спільно з військовослужбовцями 145-го окремого Миколаївського ремонтно-відновлювального полку здійснили реставраційно-відновлювальні роботи згаданих зразків техніки. Наповнення експозиції сучасної військової техніки країн-партнерів триває.

Прикметно, що в умовах воєнного стану колектив музейного простору брав участь у заходах забезпечення безпеки діяльності університету. Зокрема, особовий склад музею (спільно з 33 базою забезпечення навчального процесу та за допомогою партнерів з ТОВ «БетонЕнерго») спроектував та збудував три укриття для особового складу університету. Особовий склад Музею облаштував та виконав їх художнє оформлення. Зокрема, в укритті створено фотовиставку Р. Алієва «Фортифікаційні споруди з колекції НУОУ». (Звіт про роботу музейно-виставкової групи WARMUSEUM..., 2024).

Експонати для музею та майбутніх виставково-художніх проєктів віднаходила музейно-пошукова група під керівництвом П. Нетьосова на місцях бойових дій з весни 2022 року (Виходиш із позицій з повними руками всього, що вибухає та вбиває... 2022). Зокрема, група кілька тижнів працювала на території аеропорту «Антонов», і найбільш цікаві зразки знищеної військової техніки противника передала на зберігання до Національного музею історії України у Другій світовій війні та Національного військово-історичного музею України (частину техніки було розміщено для огляду в Києві у Кріпосному провулку та на Михайлівській площі). 24 квітня 2022 р. група проводила пошукові роботи на місці падіння російського штурмового літака Су-25СМ «Грач» біля населеного пункту Вишеград. Було виявлено його уламки із бортовим номером RF-91961 військово-космічних сил збройних сил рф. Під час пошукових робіт були зібрані предмети для формування тематичних виставок та музейних

експозицій, хвостову частину літака за сприяння добровольчого формування місцевої громади передали до Національного військово-історичного музею України. Частина ж відкомплектованих музейно-експедиційною групою предметів використана у виставковому проєкті «Сталеві полотна». Фрагмент саме цього штурмовика став «полотном» для створення картини Олександри Нетьосової «Привид Києва» (Нетьосов, П., Гнепра, В. & Скопненко, Б. 2022).

Не можемо не відзначити, що саме напружена й кваліфікована праця особового складу 33 бази забезпечення навчального процесу університету (у взаємодії зі співробітниками навчально-лабораторного комплексу кафедри воєнної історії України) уможливила технічну складову розвитку Музею. Достатньо згадати монтаж експозиційного обладнання, перевезення й монтаж з Музею важкої бомбардувальної авіації – філії Національного військово-історичного музею України таких експонатів, як PanzerNest Краб, Ein Mann Bunker («горщик Коха»), металеві бронекорпуси (модульні вогневі споруди), відновлення та реставрацію об'єкта ДОТ 410, монтаж на фортифікаційному майданчику казематного лафета з ДОТу Київського укріпрайону № 152, що має єдиний у КиУРі кулеметно-артилерійський капонір (Звіт про роботу музейно-виставкової групи WARMUSEUM... 2024). Варто зазначити, що листопаді 2024 р. в університеті було презентовано документальний фільм Владислава Васильєва «Київський укріплений район: новітні хроніки оборони» (фабула фільму сфокусована на об'єктах Київського укріпленого району, що використовувалися під час боїв із російськими військами на початку широкомасштабного вторгнення). З-поміж фортифікаційних об'єктів, висвітлених у фільмі, присутні й ті, музеєфікацію яких здійснювала музейно-експозиційна група університету.

Показово, що творення експозиційної бази музею відбувалося за творчої участі військовослужбовців ЗС України. Зокрема, одним із ініціаторів створення виставки «Струни нашої Свободи», присвяченої новітнім меморіальним традиціям в українському війську, став слухач університету, пілот 40-ї бригади тактичної авіації Валентин Коренчук («Бджоляр»), який загинув під час виконання бойового завдання у квітні 2024 року. Автором художніх робіт виставкового проєкту «Кольори Незалежності» виступив військовослужбовець 169-го навчального центру ЗС України Сергій Дроб'язко. Проєкт висвітлює історію ста-

новлення кольорів державної символіки України, а також містить портрети видатних історичних осіб, причетних до становлення Української державності та боротьби за неї.

Можна стверджувати, що інноваційною основою перебудови змісту діяльності Музею відповідно до потреб воєнного часу стали спеціалізовані виставкові проєкти, що не лише демонструють артефакти. Експонований музейний предмет постає носієм інформації, що має безпосередньо комунікувати із цільовою аудиторією, спонукаючи її до запитань та роздумів, адже на відміну від аудіо- чи письмового матеріалу, візуальні образи людська психіка сприймає набагато ефективніше (Нетьосов, П., Гнера, В. & Скопненко, Б. 2023а, с. 75).

Широкого розголосу набув виставковий проєкт «Сталеві полотна», що концептуально полягав у поєднанні конкретних бойових епізодів російсько-української війни із її мистецьким осмисленням. Через предмети живопису, основою для яких слугували оригінальні фрагменти знищеної військової техніки противника, увагу аудиторії звернено до оригінального виставково-інформаційного продукту. Поєднання інноваційності та «історичності» в основі художніх робіт та мистецьких сюжетів, що висвітлюють конкретні епізоди російсько-української війни, дають можливість відвідувачам сприймати експоновані у межах проєкту роботи нерозривно з контекстом їх створення (Нетьосов, П., Гнера, В. & Скопненко, Б. 2022).

У лютому 2023 р., до роковин повномасштабного російського вторгнення музейники університету спільно з Музеєм Революції Гідності та Центром досліджень воєнної історії ЗС України організували виставковий проєкт «Лютий. Грані незламності» («Галерея протестного мистецтва», вул. Липська, 16), забезпечивши розроблення концепції, побудову експозиції, підготовку тексту екскурсії, її супровід (Нетьосов, П., Гнера, В. & Скопненко, Б. 2022).

Значну увагу музейники приділили численним художньо-мистецьким проєктам (у їх створенні помітну роль відіграв технік навчально-лабораторного комплексу кафедри воєнної історії України, головний сержант Сергій Бабій). Серед них художні роботи та інсталяції до 2-ї річниці оборони Києва, художні роботи з історичного будівельного матеріалу з території університету (малюнки на цеглі та плитці), мистецька інсталяція «Державний кордон України» поряд із експозиційним майданчиком російської трофейної

техніки, виставка у Центрі інновацій «Армійська естетика: мистецтво закарбоване в металі» тощо (Звіт про роботу музейно-виставкової групи WARMUSEUM... 2024).

Цілком властиво, що в умовах війни й відповідного суспільного морально-психологічного попиту колектив Музею зосередився на заходах військово-патріотичного виховання, зокрема його воєнно-історичній складовій. Про напружену культурно-просвітню роботу Музею свідчать проведені заходи та кількість охочих їх відвідати. Так, упродовж 2023–2024 рр. музейно-виставковий простір університету прийняв понад 10 тис. відвідувачів (слухачів університету та інших представників Сил оборони України, цивільних громадян, зокрема школярів та студентів, а також 35 іноземних представників), для яких провели більше 700 екскурсій (у тому числі англійською мовою). Екскурсійні можливості розширює аудіосупровід, що налічує 98 студійних аудіозаписів: 53 описи українською мовою, 43 – англійською та два – литовською.

Також на базі музейно-виставкового простору проводили урочисті випуски слухачів університету, працювали з медіа та записували інтерв'ю з учасниками російсько-української війни, організовували лекції, семінари, круглі столи (Звіт про виконану роботу особовим складом навчально-лабораторного комплексу... 2024; Звіт про роботу музейно-виставкової групи WARMUSEUM... 2024). Позитивною тенденцією є поступове залучення музейного потенціалу до освітнього процесу. Серед подібних заходів – проведення лекційних занять у рамках навчального курсу L-5 «Стратегічне управління вищого рівня та державної політики» на тему «Україна ХХ століття: боротьба за ідентичність», практичних занять (екскурсій) англійською мовою для навчально-наукового центру іноземних мов університету.

Доцільно звернути увагу на енергійний науковий супровід (забезпечення) музейної діяльності та використання її матеріалів у підготовці наукових праць воєнно-історичного, музеєзнавчого, археологічного профілю. Також свої науково-практичні здобутки музейники університету систематично оприлюднювали на наукових заходах, більшість із яких присвячувалися російсько-українській війні, серед яких: круглий стіл з питань створення Пантеону Героїв (19 квітня 2022 р.), семінар «Актуальні проблеми сучасного військово-історичного музейництва» (30 травня 2023 р.), конференції «Фактор простору в істо-

ричних дослідженнях» (травень 2023 р.); «Музеалізація російсько-української війни: виклики та перспективи» (лютий 2024 р.), «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (28 листопада 2024 р.), обговорення принципів меморіалізації російсько-української війни на базі Українського інституту національної пам'яті (жовтень 2024 р.), а також прес-конференція на базі Українського кризового медіа-центру «Від героїчного минулого до майбутньої перемоги: як знання історії допоможе у вихованні патріотизму» (13 травня 2024 р.).

Висновки. Створення музейно-експозиційного простору в Національному університеті оборони України відбувалося як складова розбудови та удосконалення системи патріотичного виховання й морально-психологічного забезпечення особового складу Збройних Сил України, системи професійної підготовки офіцерських кадрів, розвитку воєнно-історичного напрямку військової науки в Україні. Використання музейно-експозиційного напрямку стало важливою складовою морально-психологічного забезпечення нової генерації захисників України.

Сам розвиток музейного осередку університету розгортався в умовах формування законодавства про музейну справу, становлення нормативно-правової, ідейно-методичної бази та структури (мережі) військово-музейних установ України, з урахуванням експозиційної бази, що існувала до 1992 року. Експозиційна робота та інші заходи з розвитку музейної та архівної справи виступали стрижнем розвитку музею та його трансформації відповідно до умов воєнного часу.

Можна дійти висновку, що в Національному університеті оборони України склалася перспективна модель сучасної військово-музейної установи. Змістовні переваги цієї моделі обумовлені:

- створенням організаційно-методичного осередку з відповідним підбором кваліфікованих й неформально мотивованих фахівців;
- одночасним творчим поєднанням цілеспрямованого (за єдиним творчим задумом) збору музейного матеріалу (артефактів), його науко-

во-концептуального осмислення й систематизації для експозиційного оформлення;

- застосуванням інноваційних художніх й технологічних методів (музейно-виставкових, культурно-мистецьких та інших проєктів з донесення матеріалу до аудиторії);
- налагодженням організаційно-методичного та науково-творчого співробітництва з профільними управлінськими, музейними, навчально-науковими установами, а також військовими частинами;
- інтеграцією в інформаційну діяльність із формування позитивного іміджу України на міжнародному рівні.

Діяльність подібної моделі функціонально спирається на взаємодію із органами військового управління, державної гуманітарної політики, військовими частинами, військовими й цивільними освітніми і науковими закладами, підрозділами самого Національного університету оборони України.

Можна стверджувати, що перспективною складовою діяльності моделі військово-музейної установи стала науково-дослідна робота, що здійснюється у взаємодії із профільними закладами гуманітарної політики України, науково-дослідними установами, закладами вищої освіти України, а також інтегрується із навчально-науковими підрозділами університету та потребами освітнього процесу. По суті, до функцій Музею додається й важлива в умовах розвитку інформаційної парадигми сучасних міжнародних відносин робота зі сприяння формуванню позитивного зовнішнього іміджу України в рамках публічної (культурної) дипломатії. Нині військово-історичний музей Національного університету оборони України стає консультативно-методичним осередком і для інших військово-музейних установ. Зокрема, у березні 2024 р. надавалися фахові консультації з побудови меморіального виставкового простору у рамках співпраці з Національною академією Служби безпеки України щодо створення концепції й побудови центральної інсталяції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Бураков, Ю. & Проховник, П. (2024). Експозиції музеїв як засіб розвитку історичних знань курсантів в умовах російсько-української війни. *Військово-науковий вісник*. № 41, с. 79–90.

Бураков, Ю. & Гневашева, А. (2023). Нові технології висвітлення сучасної російсько-української війни у музейних експозиціях. *Військово-науковий вісник*. № 40, с. 135–146.

Бураков, Ю. (2022). Музей Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного у системі військово-історичної роботи Збройних Сил України. *Воєнно-історичний вісник*. № 4, с. 68–77.

Веденєєв, Д. (2024). Інституалізація воєнно-історичного дослідження російсько-української війни (у Збройних Силах України). (Ред. В. Ільницький, М. Галів). *Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки*. Київ – Дрогобич – Львів – Переяслав – Ужгород – Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», с. 29–32.

Виходиш із позицій з повними руками всього, що вибухає та вбиває. Нетьосов про пошукові роботи у місцях боїв на Київщині. (2022). URL: <https://hromadske.radio/podcasts/viyna-informatsiynyy-marafon/vykhodysh-iz-pozytsiy-z-povnymy-rukamy-vs-oho-shcho-vybukhaie-ta-vbyvaie-net-osov-pro-poshukovi-roboty-u-mistsiakh-boiv-na-kyivshchyni> [дата зверн.: 07.07.2025].

Звіт про виконану роботу особовим складом навчально-лабораторного комплексу кафедри воєнної історії України за 2023–2024 рр. (2024). К.: НУОУ, 6 с.

Звіт про роботу музейно-виставкової групи WARMUSEUM навчально-лабораторного комплексу кафедри воєнної історії України навчально-наукового інституту воєнної історії Національного університету оборони України за 2024 рік. (2024). К.: НУОУ, 7 с.

Ільєнко, А., Шупік, Є. & Шатілов, Є. (2021). Експозиція національного військово-історичного Музею України як втілення сучасної державницької Концепції військової історії України. *Воєнно-історичний вісник*. № 4, с. 49–61.

Карпов, В. (2007). *Музейна справа у Збройних Силах України (1996–2006)*. Київ: НВІМУ, 96 с.

Карпов, В. (2015). Соціологія музейної справи. Теоретико-методологічні засади. *Культурологія. Філологія. Музикознавство*. № 1, с. 32–35.

Машталір, В. (2019). *Військово-історичне музейництво в Україні: передумови, становлення та розвиток (кінець XIX – початок XXI століть)*: дис. ... д-ра іст. наук: 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство. Київ, 356 с.

Міненко, Л. (2020). Формування мережі військових музеїв у Збройних Силах України (1995–2013 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. № 4, с. 100–128.

Міненко, Л. (2017). Віктор Карпов – організатор першого військово-історичного музею Збройних Сил України. *Воєнно-історичний вісник*. № 4, с. 69–78.

Міненко, Л. (2018). До історії Національного військово-історичного музею України: класифікація джерельної бази. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 29 (68), № 4, с. 82–86.

Міненко, Л. (2021). *Становлення і розвиток Національного військово-історичного музею України (1995–2013 рр.)*: дис. ... д-ра філософії: 032 – історія та археологія. Київ, 313 с.

Звіт про науково-дослідну роботу «Обґрунтування рекомендацій щодо удосконалення музейної роботи у Збройних Силах України». (2022). НАСВ, 351 с.

Нетьосов, П., Гнера, В. & Скопненко, Б. (2022). Особливості музейно-виставкової роботи в Збройних Силах України на прикладі виставкового проєкту Національного університету оборони України «Сталеві полотна». *Воєнно-історичний вісник*. № 4, с. 21–38.

Нетьосов, П., Гнера, В. & Скопненко, Б. (2023а). Новітня історія у вимірі візуальності. Виставковий проєкт «Лютий. Грані Незламності» як складова експозиційної роботи Національного університету оборони України. *Воєнно-історичний вісник*. № 1, с. 71–87.

Нетьосов, П., Гнера, В. & Скопненко, Б. (2023б). Музейна експозиція як складова освітнього процесу: особливості практичного втілення на прикладі виставково-експозиційного простору Національного університету оборони України. *Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції*. Київ, 16–17 листопада 2023 р. Київ: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», с. 147–154.

Пашкова, О. (2020). Роль військових музеїв у військово-патріотичному вихованні курсантів вищих військових навчальних закладів в умовах збройної агресії проти України. *Воєнно-історичний вісник*. № 4, с. 238–244.

Сегеда, С. & Андріяко, А. (2020). Військово-історичний музей – реальна частина буття Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. *Воєнно-історичний вісник*. № 4, с. 5–16.

Турчак, О., Надрага, М. & Гузенко, І. (2022). Нормативно-правова база з організації діяльності військово-історичних музеїв (кімнат бойових традицій) у Збройних Силах України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 4, с. 221–225.

REFERENCES

- Burakov, Yu. & Prokhovnyk, P. (2024). Ekspozytsii muzeiv yak zasib rozvytku istorychnykh znan kursantiv v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Museum exhibitions as a means of developing cadets' historical knowledge in the context of the Russian-Ukrainian war]. *Viiskovo-naukovy visnyk*. № 41, s. 79–90. [in Ukrainian].
- Burakov, Yu. & Hnevasheva, A. (2023). Novi tekhnolohii vysvitlennia suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny u muzeinykh ekspozytsiiakh [New technologies for covering the modern Russian-Ukrainian war in museum exhibitions]. *Viiskovo-naukovy visnyk*. № 40, s. 135–146. [in Ukrainian].
- Burakov, Yu. (2022). Muzei Natsionalnoi akademii sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho u systemi viiskovo-istorychnoi roboty Zbroinykh Syl Ukrainy [Museum of the Hetman Petro Sahaidachnyi National Academy of Land Forces in the system of military-historical work of the Armed Forces of Ukraine]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 4, s. 68–77. [in Ukrainian].
- Iliencko, A., Shupik, Ye. & Shatilov, Ye. (2021). Ekspozytsiia natsionalnoho viiskovo-istorychnoho Muzeiu Ukrainy yak vtilennia suchasnoi derzhavnytskoi Kontseptsii viiskovoi istorii Ukrainy [The exposition of the National Military History Museum of Ukraine as the embodiment of the modern state concept of the military history of Ukraine]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 4, s. 49–61. [in Ukrainian].
- Karpov, V. (2007). Muzeina sprava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy (1996–2006) [Museum work in the Armed Forces of Ukraine (1996–2006)]. Kyiv: NVIMU, 96 s. [in Ukrainian].
- Karpov, V. (2015). Sotsiologhiia muzeinoi spravy. Teoretyko-metodolohichni zasady [Sociology of museum work. Theoretical and methodological framework]. *Kulturolohiia. Filolohiia. Muzykoznavstvo*. № 1, s. 32–35. [in Ukrainian].
- Mashtalir, V. (2019). Viiskovo-istorychne muzeinytstvo v Ukraini: peredumovy, stanovlennia ta rozvytok (kinets KhIKh – pochatok XXI stolit) [Military-historical museum-making in Ukraine: prerequisites, formation and development (late 19th – early 21st centuries)]. (Doctoral thesis). Kyiv, 356 s.
- Minenko, L. (2020). Formuvannia merezhi viiskovykh muzeiv u Zbroinykh Sylakh Ukrainy (1995–2013 rr.) [Formation of a network of military museums in the Armed Forces of Ukraine (1995–2013)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 4, s. 100–128. [in Ukrainian].
- Minenko, L. (2017). Viktor Karpov – orhanizator pershoho viiskovo-istorychnoho muzeiu Zbroinykh Syl Ukrainy [Viktor Karpov – organizer of the first military-historical museum of the Armed Forces of Ukraine]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 4, s. 69–78. [in Ukrainian].
- Minenko, L. (2018). Do istorii Natsionalnoho viiskovo-istorychnoho muzeiu Ukrainy: klasyfikatsiia dzherelnoi bazy [To the history of the National Military History Museum of Ukraine: classification of the source base]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*. T. 29 (68), № 4, s. 82–86. [in Ukrainian].
- Minenko, L. (2021). *Stanovlennia i rozvytok Natsionalnoho viiskovo-istorychnoho muzeiu Ukrainy (1995–2013 rr.)* [Formation and Development of the National Military History Museum of Ukraine (1995–2013)]. (PhD Thesis). Kyiv, 313 s. [in Ukrainian].
- Netosov, P., Hnera, V. & Skopnenko, B. (2022). Osoblyvosti muzeino-vystavkovoi roboty v Zbroinykh Sylakh Ukrainy na prykladi vystavkovoho proiektu Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy «Stalevi polotna» [Peculiarities of museum and exhibition work in the Armed Forces of Ukraine on the example of the exhibition project of the National Defence University of Ukraine “Steel Canvases”]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 4, s. 21–38. [in Ukrainian].
- Netosov, P., Hnera, V. & Skopnenko, B. (2023a). Novitnia istoriia u vymiri vizualnosti. Vystavkovyi proiekt «Liutyi. Hrani Nezlamnosti» yak skladova ekspozytsiinoi roboty Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy [The latest history in the dimension of visuality. The exhibition project “February. Facets of Invincibility” as a component of the exposition work of the National Defence University of Ukraine]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 1, s. 71–87. [in Ukrainian].
- Netosov, P., Hnera, V. & Skopnenko, B. (2023b). Muzeina ekspozytsiia yak skladova osvithnoho protsesu: osoblyvosti praktychnoho vtilennia na prykladi vystavkovo-ekspozytsiinoho prostoru Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy [Museum exposition as a component of the educational process: features of practical implementation using the example of the exhibition space of the National Defence University of Ukraine]. *Kyiv i kyiany: materialy shchorichnoi nauково-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, 16–17 lystopada 2023 r. Kyiv: Vydavnychiy dim «ADEF-Ukraina», s. 147–154. [in Ukrainian].

Pashkova, O. (2020). Rol viiskovykh muzeiv u viiskovo-patriotychnomu vykhovanni kursantiv vyshechykh viiskovykh navchalnykh zakladiv v umovakh zbroinoi ahresii proty Ukrainy [The role of military museums in the military-patriotic education of cadets of higher military educational institutions in the context of armed aggression against Ukraine]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 4, s. 238–244. [in Ukrainian].

Seheda, S. & Andriiako, A. (2020). Viiskovo-istorychnyi muzei – realna chastyna buttia Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho [The Military History Museum is a real part of the existence of the Ivan Cherniakhovskyi National Defence University of Ukraine]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 4, s. 5–16. [in Ukrainian].

Turchak, O., Nadraha, M. & Huzenko, I. (2022). Normatyvno-pravova baza z orhanizatsii diialnosti viiskovo-istorychnykh muzeiv (kimnat boiovykh tradytsii) u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [Regulatory and legal framework for organizing the activities of military-historical museums (rooms of combat traditions) in the Armed Forces of Ukraine]. *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravo navstvo»*. № 4, s. 221–225. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D. (2024). Instytutalizatsiia voienno-istorychnoho doslidzhennia rosiisko-ukrainskoi viiny (u Zbroinykh Sylakh Ukrainy) [Institutionalization of military-historical research of the Russian-Ukrainian war (in the Armed Forces of Ukraine)]. (Red. V. Ilnytskyi, M. Haliv). *Nauka i osvita Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: vyklyky ta zavdannia v konteksti natsionalnoi bezpeky*. Kyiv – Drohobych – Lviv – Pereiaslav – Uzhhorod – Zaporizhzhia: Vydavnychiy dim “Helvetyka”, s. 29–32. [in Ukrainian].

Vykhodysh iz pozytsii z povnymy rukamy vsoho, shcho vybukhaie ta vbyvaie. Netosov pro poshukovi roboty u mistsiakh boiv na Kyivshchyni. (2022). [You leave your positions with your hands full of everything that explodes and kills. Netosov on search operations in battle areas in the Kyiv region]. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/viyna-informatsiynyy-marafon/vykhodysh-iz-pozytsiy-z-povnymy-rukamy-vs-oho-shcho-vybukhaie-ta-vbyvaie-net-osov-pro-poshukovi-roboty-u-mistsiyakh-boiv-na-kyivshchyni> [Accessed 07.07.2025]. [in Ukrainian].

Zvit pro vykonanu robotu osobovym skladom navchalno-laboratornoho kompleksu kafedry voiennoi istorii Ukrainy za 2023–2024 rr. [Report on the work performed by the staff of the educational and laboratory complex of the Department of Military History of Ukraine for 2023–2024.]. (2024). K.: NUOU, 6 s.

Zvit pro robotu muzeino-vystavkovoï hrupy WARMUSEUM navchalno-laboratornoho kompleksu kafedry voiennoi istorii Ukrainy navchalno-naukovoho instytutu voiennoi istorii Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy za 2024 rik [Report on the work of the WARMUSEUM museum and exhibition group of the educational and laboratory complex of the Department of Military History of Ukraine of the Educational and Scientific Institute of Military History of the National Defence University of Ukraine for 2024]. (2024). K.: NUOU, 7 s.

Zvit pro naukovo-doslidnu robotu “Obgruntuvannia rekomendatsii shchodo udoskonalennia muzeinoi roboty u Zbroinykh Sylakh Ukrainy” [Report on scientific research work “Substantiation of recommendations for improving museum work in the Armed Forces of Ukraine”]. (2022). NASV, 351 s.

Mykhailo KOVAL

Colonel General

Doctor of Military Sciences,

Borys Paton National Prize of Ukraine Laureate

*Commandant of the National Defence University
of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2130-2548>

Dmytro VIEDIENIEIEV

Doctor of Historical Sciences, Professor

Editor-in-chief of "Military Historical Bulletin"

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

EXHIBITION SPACE OF THE NATIONAL DEFENCE UNIVERSITY OF UKRAINE AS A PERSPECTIVE MODEL OF THE DEVELOPMENT OF MILITARY MUSEUMS

The article carries out a military-historical study of the process of creation and modern activity of the exhibition space at the National Defence University of Ukraine (NDUU) as a component of the development and improvement of the system of professional training of personnel of the Armed Forces of Ukraine, patriotic education, moral and psychological support, and development of the military-historical area of military science in Ukraine. An overview of the development of the regulatory and legal framework of military museums in Ukraine, the state of research on the mentioned issues is given. It is proved that the use of the exhibition area in the NDUU has become an important component of the moral and psychological support of a new generation of defenders of Ukraine.

It is proven that within the framework of the activities of the NDUU and taking into account the requirements of martial law, a new model of a military museum is being formed. The substantive advantages of this model are due to the creation of an organizational and methodological centre with the appropriate selection of qualified and informally motivated specialists; the simultaneous creative combination of a purposeful (according to a single creative idea) collection of museum material (artefacts), its scientific and conceptual understanding and systematization for the purpose of exposition design; the use of innovative artistic and technological methods (museum and exhibition, cultural and artistic and other projects of bringing material to the audience); the establishment of organizational and methodological and scientific and creative cooperation with specialized administrative, museum, educational and scientific institutions, as well as military units; integration into information activities in a foreign (international) audience to form a positive image of Ukraine.

Keywords: *military museums, museology, military history, moral and psychological support, patriotic education, the National Defence University of Ukraine.*

Андрій НАЛИВАЙКО

кандидат технічних наук, доцент

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0675-9603>Електронна пошта: lebixivka-6591@ukr.net**ІСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ РОЗРОБЛЕННЯ
СТРАТЕГІЧНИХ ОБОРОННИХ БЮЛЕТЕНІВ УКРАЇНИ (2002–2021)**

У статті проаналізовано хід планування та розроблення Стратегічних оборонних бюлетенів України за результатами оборонних оглядів, проведених упродовж 2002–2021 років, що є однією з основних складових оборонного планування з питань оцінювання стану і готовності сил оборони до виконання завдань з оборони держави. Методами аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення автор дослідив становлення та розвиток оборонного планування у контексті удосконалення одного з його основних підсумкових документів – Стратегічного оборонного бюлетеня України. Джерельною базою дослідження стали відповідні нормативно-правові акти, наукові праці, присвячені оборонним оглядам і їх підсумковим документам, а також особистий досвід автора, отриманий під час участі у науковому обґрунтуванні окремих процедур розроблення Стратегічних оборонних бюлетенів України.

Ключові слова: оборонне планування, оборонний огляд, Стратегічний оборонний бюлетень, оцінка безпекового середовища, Стратегія воєнної безпеки.

Постановка проблеми. В умовах триваючої широкомасштабної збройної агресії з боку російської федерації проти України забезпечення готовності ЗС України та інших складових сил оборони до її відбиття залишається основним стратегічним напрямом реалізації державної політики у сфері національної безпеки і оборони. Це обумовлює необхідність пошуку більш ефективних шляхів та способів своєчасного запобігання й нейтралізації наявних загроз, підтримання та розвитку спроможностей ЗС України й інших складових сил оборони на сучасних засадах, наближених до принципів і стандартів, прийнятих у державах-членах НАТО.

Одними з найважливіших складових вищезначеного стратегічного напрямку реалізації державної політики у сфері національної безпеки і оборони є розроблення та впровадження нових підходів до оборонного планування на основі спроможностей у Міністерстві оборони України (далі – МО України), Збройних Силах (далі – ЗС) України та інших складових сил оборони; удосконалення нормативно-правових актів, передбачених Законом України «Про національну безпеку України» (Стратегія національної безпеки України. 2020; Стратегія воєнної безпеки України. 2021; Стратегічний оборонний бюлетень Укра-

їни. 2021). Особливу увагу доцільно приділити удосконаленню Стратегічного оборонного бюлетеня України – документа оборонного планування, розробленого за результатами оборонного огляду, що визначає основні напрями реалізації воєнної політики України, стратегічні цілі розвитку та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних воєнно-політичних загроз і викликів.

З огляду на це історико-ретроспективний аналіз планування, розроблення та реалізації Стратегічних оборонних бюлетенів України за результатами оборонних оглядів, проведених упродовж 2002–2021 рр., для покращення їх якості в майбутньому є актуальним науковим завданням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Упродовж останніх 25 років питанням організації та проведення оборонних оглядів як основної складової оборонного планування в силах оборони і розробленню та імплементації їх підсумкових нормативно-правових актів значну увагу приділяли вітчизняні науковці й практики: І. Руснак, П. Щипанський, О. Меліхов, А. Павліковський, А. Яковенко, В. Павленко, В. Корендович, П. Крикун, І. Романюк, А. Наливайко, Ф. Саганюк, О. Вонсович та інші.

У колективній монографії І. Руснак, Ф. Саганюк, А. Павліковський, П. Щипанський та В. Павленко проаналізували досвід проведення у Міністерстві оборони України і Збройних Силах України оборонного огляду в 2014–2015 рр., надали пропозиції щодо удосконалення окремих процедур під час наступних оборонних оглядів та певні методичні та практичні рекомендації щодо розроблення Стратегічного оборонного бюлетеня України (Руснак, І., Саганюк, Ф., Павліковський, А., Щипанський, П. & Павленко, В. 2018).

Учений О. Вонсович, підсумовуючи зміст головних аспектів Стратегічного оборонного бюлетеня до 2020 року, засвідчує недостатню підготовленість низки державних органів та структур до розроблення та реалізації таких стратегічних документів (Вонсович, О. 2020, с. 369–372). Це обумовлювалося низкою причин, зокрема недостатнім фінансуванням ключових галузей (оборонної, медичної, наукової, воєнно-промислової тощо), високим рівнем корупції, недостатнім рівнем ефективності діяльності Верховної Ради України, відсутністю системності та чіткого діалогу між основними гілками влади, низьким практичним результатом проведених реформ тощо. Достатньо амбітні положення зазначеного документа свідчили про прагнення держави до серйозних змін в оборонній галузі, проте, за такий короткий проміжок часу було великим досягненням реалізувати хоча б третину із задекларованих намірів. Зіставлення заявлених реформаторських кроків із існуючою на той час обстановкою свідчило про неможливість повноцінної реалізації документа.

У іншій науковій праці автор статті здійснив історико-ретроспективний аналіз організації та проведення оборонних оглядів в Україні під час оборонного планування упродовж 2002–2020 рр., оцінив їх результати для розроблення пропозицій про їх подальше удосконалення. Важливе місце у науковому дослідженні відведено розробленню підзаконних нормативно-правових актів за результатами оборонних оглядів, зокрема Стратегічних оборонних бюлетенів (Наливайко, А. 2024, с. 369–372).

Проаналізувавши вітчизняний та зарубіжний досвід стратегічного (оборонного) планування та проведення оборонних оглядів, а також врахувавши потреби подальшого реформування сектору безпеки і оборони України, О. Меліхов, А. Яковенко, О. Лазоренко й І. Романюк окреслили погляди на особливості оборонного планування на основі спроможностей і його впроваджен-

ня в інтересах розвитку Збройних Сил України та інших складових сил оборони на досвіді оборонного огляду 2019–2020 рр. і розроблення проєкту Стратегічного оборонного бюлетеня (Меліхов, О., Яковенко, А., Лазоренко, О. & Романюк, І. 2020, с. 130–156).

П. Крикун, В. Павленко й В. Корендович проаналізували процес розбудови системи оборонного планування і нормативно-правової бази України упродовж 2003–2023 рр. у контексті їх удосконалення впровадженням оновлених механізмів, що забезпечили б інтеграцію національної системи оборонного планування в аналогічну систему НАТО (Крикун, П., Павленко, В. & Корендович, В. 2024).

Таким чином, у вищезазначених та інших наукових працях (Можаровський, В., Крикун, П. & Денежкін, М. 2012; Руснак, І., Петренко, А., Яковенко, А., Романюк, І. & Кахно, В. 2017; Наливайко, А. 2022; 2023) лише частково, опосередковано або узагальнено були проаналізовані результати досліджень з організації та проведення окремих оборонних оглядів в Україні та розроблення їх підсумкових документів – Стратегічних оборонних бюлетенів України. Також у вказаних працях недостатньо: висвітлено питання систематизації процесу розроблення бюлетенів, здійснено їх історико-правовий аналіз, оцінено досягнення і втрати, узагальнено пропозиції про удосконалення та підвищення ефективності нормативно-правових актів оборонного планування.

Зважаючи на вищезазначене, **мета статті** – історико-ретроспективний аналіз планування й розроблення Стратегічних оборонних бюлетенів України упродовж 2002–2021 рр. та обґрунтування пропозицій про удосконалення окремих процедур його проведення.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 28 Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року (Про національну безпеку України. 2018) за результатами оборонного огляду, після затвердження Стратегії національної безпеки України Міністерство оборони України розробляє Стратегію воєнної безпеки України, яка відповідно до Закону є основою для розроблення Стратегічних оборонних бюлетенів України, програмних документів з питань оборони та розвитку сил оборони, розвитку озброєння та військової техніки, оперативних планів і планів застосування сил та засобів оборони.

Проведення оборонного огляду й розроблення Стратегічного оборонного бюлетеня України

було започатковане у 2002 р. на виконання цілі програми «Партнерство заради миру» – Процес планування та оцінки сил. Рішення про проведення в Україні оборонного огляду було прийняте 7 червня 2002 р. під час засідання Комісії Україна – НАТО на рівні міністрів оборони у штаб-квартирі Альянсу.

З 2002 р. по 2004 р. відповідно до Плану дій був проведений перший в Україні оборонний огляд. За його результатами був розроблений Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року, затверджений Указом Президента України 22 червня 2004 року (Про Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року. 2004). Бюлетень визначив основні положення державної політики України в оборонній сфері на довгострокову перспективу, обрис ЗС України зразка 2015 року, напрями й шляхи його досягнення. Оборонний огляд проводили за методичної і консультативної допомоги експертів Міжнародного секретаріату НАТО та держав-членів Альянсу. У бюлетені було викладено офіційні погляди на розвиток воєнної політики України, наведено результати аналізу тогочасного стану військових формувань України та його відповідності воєнно-стратегічній обстановці, визначено шляхи перебудови оборонної сфери держави відповідно до її національних інтересів, зафіксовано офіційне бачення майбутньої моделі ЗС України, їх поетапної трансформації у напрямі досягнення кінцевих цілей воєнної реформи. Положення бюлетеня мали лягти в основу розроблення комплексу планувальних документів із реформування та розвитку ЗС України.

Збройні Сили України зразка 2015 року мали бути здатними до захисту національних інтересів, цілісності території держави через спільні дії на міжнародній арені, колективну оборону та міжнародні миротворчі операції. ЗС України нового типу, побудовані за принципом оборонної достатності, мали бути гнучкими, високомобільними (не лише тактично, а й стратегічно) та здатними реагувати на будь-які надзвичайні ситуації.

Приведення структури видів ЗС України до зразка 2015 року (разом із вилученням із бойового складу великої кількості озброєння та військової техніки, вивільненням зайвої інфраструктури) також передбачало упорядкування раціонального співвідношення чисельності їх особового складу, озброєння та військової техніки (за міжнародним досвідом). Функціональними структурами у складі ЗС мали бути: об'єднані сили швидкого реагування, основні сили оборони та Сили під-

тримки (підсилення). У бюлетені було оцінено і стан озброєння та військової техніки, визначено перспективу їх розвитку.

Аналіз фінансових показників розвитку ЗС України до 2015 року, наведених у зазначеному бюлетені, свідчив про дуже оптимістичний характер вихідних даних. Водночас, песимістичний сценарій розвитку економіки та відповідно наповнення оборонного бюджету звели нанівець плани воєнної реформи. Розбіжність між обсягами оборонного бюджету та його статей, вказаних у бюлетені та проєкті Державного бюджету на 2005 рік, унеможливили їх реалізацію у таких масштабах. Із запланованих заходів повністю або частково було виконано не більше 50 %, адже через завершення термінів технічної придатності та невиконання амбіційних планів закупівлі нового і модернізації наявного озброєння не вдалося змінити динаміку падіння боєздатності ОВТ, істотно знизився рівень підготовки військ тощо (Корендович, В. 2010).

Чинниками кризового стану ЗС України стали надлишкові структури та чисельність ЗС України, обтяжливість їх для економіки держави; досягнення критичного рівня технічного стану основних ОВТ і неприйнятні тенденції до його зниження; низька бойова готовність військових формувань; незбалансованість структури оборонного бюджету, за якої основна частка витрачалася на утримання особового складу. До цього кола проблем західні експерти віднесли відсутність реалістичної програми реформування. Пізніше за результатами проведених реформ цей список поповнився дисбалансом, що сформувався у співвідношенні чисельності бойових частин і частин забезпечення, кадрового складу.

Відповідно до Указу Президента України від 27 червня 2008 року № 598 упродовж 2010–2012 рр. було проведено другий оборонний огляд (Про проведення оборонного огляду. 2008), завдання якого передбачали:

- визначення потреб у спроможностях ЗС України, інших складових сил безпеки і оборони для гарантування безпеки держави на довгострокову перспективу;
- визначення або уточнення завдань сил оборони для кожного сценарію розвитку загроз;
- аналіз стану сектору безпеки і оборони, можливостей держави задовольнити потреби оборони у ресурсах;
- визначення перспективного обриса складових сектору безпеки і оборони із урахуванням фінансових ресурсів;

- визначення стратегії трансформації сил безпеки і оборони, досягнення перспективного обриса складовими сектору безпеки і оборони на основі збалансування потреб щодо гарантування безпеки з ресурсними, інтелектуальними, виробничими можливостями держави.

Заходи оборонного огляду проводили на єдиній методологічній та організаційній базі, зокрема на основі рекомендацій, заснованих на програмно-цільовому методі планування, що включало оцінювання середовища безпеки, визначення завдань, планування сил та ресурсів, окреслення перспективного складу й оргструктури сил, а також стратегію їх розвитку. До оборонного огляду залучили центральні органи виконавчої влади, провідні наукові установи, незалежні громадські організації, а також вітчизняних та іноземних експертів і фахівців.

За результатами оборонного огляду було розроблено проєкт Стратегічного оборонного бюлетеня України, затверджений Указом Президента України 8 червня 2012 року № 771 (Про Стратегічний оборонний бюлетень України. 2012). Бюлетень ґрунтувався на положеннях Закону України «Про засади зовнішньої і внутрішньої політики України», враховуючи положення проєктів нової редакції Стратегії національної безпеки України та Воєнної доктрини України (Про засади зовнішньої і внутрішньої політики України. 2010). Він заклав базу для формування комплексного національного підходу до безпеки України, коли усі інститути сектору безпеки і оборони України приймають виважені та узгоджені рішення з урахуванням їх повноважень і завдань.

Структурно бюлетень складався зі вступної частини, основних засад політики безпеки і оборони України, завдань складових сектору безпеки і оборони України, стану ЗС України та інших військових формувань і правоохоронних органів (Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, сил Міністерства надзвичайних ситуацій), перспективної моделі складових сектору безпеки і оборони, стратегії трансформації сил безпеки і оборони та заключної частини. Окремим розділом у бюлетені були визначені основні засади політики безпеки і оборони України, пріоритети зовнішньополітичної діяльності України у контексті гарантування воєнної безпеки.

У бюлетені було проаналізовано стан сил безпеки і оборони відповідно до визначених завдань за сценаріями застосування військ (сил), вказано

на незавершеність розпочатих реформ у ЗС України внаслідок недостатнього фінансування, низької ефективності проведення реформ і використання виділених ресурсів тощо; визначено мету розвитку ЗС України та інших складових сектору безпеки і оборони, а саме – досягнення здатності гарантовано забезпечити захист національних інтересів держави від загроз в умовах проведення позаблокової політики на основі принципу оборонної достатності та збалансованості потреб безпеки і оборони з ресурсними можливостями держави та функціонування в демократичному суспільстві; розроблено перспективний склад ЗС України; визначено стратегію трансформації сектору безпеки і оборони України, основні напрями, принципи та етапи його розвитку.

Досягнення перспективної моделі ЗС України пропонувалося здійснити проведенням взаємоузгоджених і всебічно забезпечених необхідними ресурсами заходів (Про затвердження прогнозних показників видатків із загального фонду державного бюджету на потреби оборони на період до 2023 року. 2010).

Розглядалося питання збільшення фінансування з урахуванням прогнозу економічного і соціального розвитку України у середньо- та довгостроковій перспективі.

Забезпечення узгодженого розвитку всіх складових сил оборони передбачалося здійснити на основі системи оборонного планування як інтегрованої системи державного стратегічного планування.

Планувалося створити інтегровану систему управління ризиками у сфері безпеки та оборони.

Для досягнення перспективного обриса ЗС України та інших складових сил оборони, а також унормування їх діяльності було заплановано і організовано підготовку та розроблення проєктів нових нормативно-правових актів.

Особливістю розробленого бюлетеня були занадто амбітні прогнозні фінансові показники та безперспективна структура оборонного бюджету на період 2011–2015 рр., де частка на утримання особового складу ЗС України становила 75 %, а на підготовку військ – лише 5 %. Недостатньо обґрунтована була і чисельність особового складу ЗС України. Крім того, затвердження Стратегічного оборонного бюлетеня України у «старому» форматі порушило умови його узгодженості з Воєнною доктриною України та породило розбіжності у трактуванні «викликів і загроз воєнній безпеці», відсутність короткострокового оборонного планування на прикордонний конфлікт тощо. Пе-

редбачені у цьому бюлетені вихідні стратегічні орієнтири не відповідали реальним можливостям держави.

У подальшому неспроможність сектору безпеки і оборони України адекватно реагувати на зазначені виклики та загрози призвела до окупації російською федерацією Автономної Республіки Крим та м. Севастополь та збройного конфлікту на Сході України. Все це обумовило необхідність проведення невідкладних заходів із нейтралізації існуючих загроз національній безпеці України, набуття спроможностей сил оборони виконувати завдання за призначенням.

Зважаючи на вищевикладене, Рада національної безпеки та оборони України (далі – РНБО) 28 квітня 2014 року визначила завдання Кабінету Міністрів України (затверджені Указом Президента України від 28 квітня 2014 року № 468) щодо проведення в рамках комплексного огляду сектору безпеки і оборони України третього оборонного огляду в Міністерстві оборони та ЗС України. Крім того, цим же указом тимчасово зупинено у 2014 р. виконання заходів Державної комплексної програми реформування і розвитку ЗС України на період до 2017 року.

За результатами цього оборонного огляду було розроблено Стратегічний оборонний бюлетень України 2016 року, схвалений Указом Президента України від 6 червня 2016 року (Про Стратегічний оборонний бюлетень України. 2016). Він складався зі вступу, основних положень, системи управління силами оборони, механізмів імплементації оборонної реформи, мети та стратегічних цілей оборонної реформи, шляхів досягнення стратегічних цілей, а також заключної частини (прикінцевих положень) і додатків (глосарія і матриці).

Зазначений бюлетень був спрямований на забезпечення реалізації положень Воєнної доктрини України та Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, визначав стратегічні й оперативні цілі оборонної реформи та очікувані результати їх досягнення. Він також окреслював шляхи досягнення цілей оборонної реформи, кінцевим етапом якої стало б набуття повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору. На його основі було розроблено Державну програму розвитку ЗС України, державні програми розвитку інших складових сил оборони, державні цільові оборонні програми.

Згідно з положеннями бюлетеню 2016 року до головних завдань оборонної реформи було віднесено:

- створення державної програми розвитку всіх аспектів оборонної та військової сфери до кінця 2020 року;
- приведення стандартів ЗС України до стандартів НАТО;
- оновлення правової бази в оборонній сфері;
- розмежування повноважень та створення окремих посад Головнокомандувача Збройних Сил України та начальника Генерального штабу Збройних Сил України;
- створення Комітету реформ Міністерства оборони України та Збройних Сил України для координації, моніторингу та оцінювання оборонної реформи;
- щорічне фінансування сектору безпеки і оборони у розмірі не менше 5 % запланованого обсягу ВВП, у тому числі на оборону – не менше 3 %;
- створення об'єднаного керівництва секторами безпеки і оборони;
- створення інтегрованої системи закупівель у Міністерстві оборони України;
- позбавлення Міністерства оборони України невласливих йому функцій;
- створення Сил спеціальних операцій як окремого роду військ за стандартами НАТО;
- поглиблення взаємодії із країнами-членами НАТО у сфері воєнної розвідки;
- реформування Військової служби правопорядку ЗС України у Військову поліцію;
- перебудову системи медичного та логістичного забезпечення;
- формування кадрового потенціалу ЗС України та інших складових сил оборони;
- створення, утримання та розгортання стратегічного резерву ЗС України.

Цей Стратегічний оборонний бюлетень України визначив п'ять стратегічних цілей оборонної реформи (відповідно до пріоритетності), а саме:

- об'єднане керівництво силами оборони відповідно до принципів і стандартів, прийнятих державами-членами НАТО;
- ефективна політика, системи планування і управління ресурсами у секторі оборони із використанням сучасних євроатлантичних підходів;
- оперативні (бойові, спеціальні) спроможності сил оборони, необхідні для гарантованої відсічі збройній агресії, оборони держави, підтримання миру та міжнародної безпеки;
- об'єднана система логістики і система медичного забезпечення, здатні надати підтримку всім компонентам сил оборони;

- професіоналізація сил оборони та створення необхідного військового резерву.

Очікуваним результатом оборонної реформи було визначено створення за принципами та стандартами, прийнятими у державах-членах НАТО, ефективних, мобільних, оснащених сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою сил оборони зразка 2020 року, здатних гарантовано забезпечити оборону держави та адекватно реагувати на воєнні загрози національній безпеці України, раціонально використовуючи при цьому наявний потенціал (спроможності) та ресурси держави (Якименко, Ю. (за заг. ред.). 2015).

Напередодні чергових Президентських виборів в Україні Указом Президента від 16 травня 2019 року № 225 було затверджено рішення про проведення Міністерством оборони України четвертого оборонного огляду (Про організацію планування в секторі безпеки і оборони України. 2019). Уже 29 травня 2019 р. Міністр оборони України затвердив План заходів із проведення оборонного огляду, у якому були визначено етапи, завдання, заходи та ресурсне забезпечення їх проведення, терміни, відповідальних за виконання та очікувані результати.

Виконання основного етапу стартувало 1 червня 2019 р. та складалося з п'яти основних процедур: оцінювання безпекового середовища; планування сил, у тому числі огляду спроможностей; планування ресурсів; формування перспективної моделі організації оборони, ЗС України та інших складових сил оборони; підготовка пропозицій до програмних документів розвитку, зокрема Стратегії воєнної безпеки України, Стратегічного оборонного бюлетеня України та комплексу програм та проєктів розвитку спроможностей ЗС України на період до 2025 року.

У грудні 2019 р. Міністерство оборони України, після погодження у Кабінеті Міністрів України, подало звіт за результатами проведеного оборонного огляду до РНБО України, яка затвердила його 24 березня 2020 р. після відповідного розгляду.

Результати огляду стали основою для розроблення Стратегії воєнної безпеки України (Стратегія воєнної безпеки України. 2021), державної програми розвитку Збройних Сил України та Плану оборони України (Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України. 2022), а також Стратегічного оборонного бюлетеня України, уведеного в дію Указом Президента України від

17 вересня 2021 р. № 473 (Про Стратегічний оборонний бюлетень України. 2021).

«У першій частині бюлетеня викладено підсумки оборонної реформи, яка реалізовувалася впродовж 2016–2020 років, та основні результати оборонного огляду, під час якого було здійснено оцінку стану та перспектив розвитку безпекового середовища й уперше розроблено опис майбутнього безпекового середовища до 2030 року. Також в ньому були викладені проблеми функціонування сил оборони в умовах наявних і потенційних загроз» (Глава держави затвердив Стратегічний оборонний бюлетень України. 2021).

Друга частина бюлетеню була присвячена визначенню основних напрямів реалізації воєнної політики України, формуванню перспективної моделі ЗС України та інших складових сил оборони й вимог до її побудови, визначенню основних спроможностей сил оборони, яких необхідно досягти. У ній викладено стратегічні цілі розвитку сил оборони на період до 2025 року, основні завдання та очікувані результати щодо їх досягнення.

«У Стратегічному оборонному бюлетені України сформульовано місію та бачення сил оборони зразка 2030 року, згідно з якою сили оборони об'єднані єдиним керівництвом і складаються з професійно підготовленого та вмотивованого особового складу, оснащені сучасним озброєнням і військовою (спеціальною) технікою, здатні забезпечити захист суверенітету й територіальної цілісності України, готові до ведення операцій у повітрі, на суші, на морі, ведення протидії в інформаційному просторі та кіберпросторі, спроможні діяти асиметрично, нестандартно, є проактивними та інтегрованими до євроатлантичної безпекової архітектури» (Глава держави затвердив Стратегічний оборонний бюлетень України. 2021).

Щодо кожної цілі розвитку сил оборони визначено завдання та перелік заходів для їх досягнення. Заходи та необхідні фінансові ресурси заплановано деталізувати у Державній цільовій програмі розвитку ЗС України до 2026 року.

Висновки. У рамках історико-ретроспективного аналізу автор узагальнив результати організації, формування та розроблення Стратегічних оборонних бюлетенів України за підсумками оборонних оглядів, проведених упродовж 2002–2021 років, а також оцінив результати реалізації цих документів для вироблення пропозицій щодо їх подальшого удосконалення.

Міністерство оборони України та інші складові сил оборони упродовж зазначеного періоду провели чотири оборонних огляди, за результатами яких були розроблені і затверджені Стратегічні оборонні бюлетені України. Правовими підставами для їх розроблення були Конституція України, Стратегія національної безпеки України, Воєнна доктрина України, Стратегія воєнної безпеки України, Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України та інші нормативно-правові акти. До проведення оборонних оглядів в Україні залучали центральні органи виконавчої влади, провідні наукові установи, громадські організації, вітчизняних та іноземних експертів (радників) з питань оборони, у тому числі експертів Спільної робочої групи Україна – НАТО з питань воєнної реформи високого рівня та представників Офісу зв'язку НАТО в Україні.

Стратегічний оборонний бюлетень України став основним документом системного, відкритого, прозорого оборонного планування в державі за євроатлантичними стандартами, що визначає шляхи перебудови оборонної сфери держави, розвитку перспективної моделі ЗС України та інших складових сил оборони на довгострокову перспективу, поетапної їх трансформації для досягнення визначених цілей оборонної реформи, зокрема щодо нарощування спроможностей сил оборони до рівня, необхідного для забезпечення виконання поставлених їм завдань з оборони держави, відновлення її територіальної цілісності (у бюлетені 2021 року).

Структуру та зміст Стратегічних оборонних бюлетенів України як підсумкових документів оборонних оглядів, проведених Міністерством оборони України, формували з урахуванням стану воєнно-політичної обстановки у світі та навколо України, переліку викликів та загроз національній безпеці, необхідних спроможностей ЗС України та інших складових сил оборони, еко-

номічних та фінансових можливостей держави задовольнити їх потреби.

Поряд із позитивними моментами доцільно зупинитися на деяких негативних аспектах підготовки, розроблення та реалізації окремих бюлетенів, серед яких:

- відсутність унормованої єдиної функціональної системи планування у сфері безпеки і оборони, куди мають бути інтегровані всі складові оборонної сфери, а відповідно і організація та здійснення їх комплексного планування (зокрема синхронного проведення відповідних оглядів), а також розроблення відповідних документів;
- надмірна кількість стратегічних, програмних і планувальних документів з питань розвитку сил оборони, тривалий термін їх розроблення, погодження та затвердження керівництвом держави призводили до затримки їх реалізації до двох і більше років;
- відсутність гнучкості у реалізації цілей, проблемність внесення змін до стратегічних та програмних документів розвитку Збройних Сил України відтерміновувала або зовсім унеможлилювала внесення до них необхідних змін;
- відсутність показників економічного розвитку держави (внутрішнього валового продукту, рівня інфляції, зростання індексу цін тощо), а також прогнозних показників видатків державного бюджету на довгострокову перспективу унеможлилювала здійснення ефективного стратегічного планування у Міністерстві оборони України (Наливайко, А. 2024).

Напрямом подальших наукових досліджень має стати розроблення пропозицій щодо удосконалення нормативно-правової бази оборонного планування та теоретико-методологічних основ формування основних планувальних документів для усунення вищезазначених (виявлених) проблемних моментів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Вонсович, О. (2016). Стратегічний оборонний бюлетень України до 2020 р.: аналітичні оцінки. *Гілея*. Вип. 110, с. 364–369.

Глава держави затвердив Стратегічний оборонний бюлетень України. (2021). URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/111915> [дата зверн.: 23.06.2025].

Корендович, В. (2010). Другий оборонний огляд в Україні. Його попередні результати та виклики. *Оборонний вісник*. Вип. 2.

Крикун, П., Павленко, В. & Корендович, В. (2024). Розбудова системи оборонного планування України як ще один крок до НАТО. URL: <https://surl.li/txzxp> [дата зверн.: 23.06.2025].

Меліхов, О., Яковенко, А., Лазоренко, О. & Романюк, І. (2020). Оборонний огляд 2019–2020: підсумки, уроки та тенденції. *Воєнно-історичний вісник*. № 3 (37), с. 130–156.

Можаровський, В., Крикун, П. & Денежкін, М. (2012). Оборонний огляд в Україні: результати і висновки. *Наука і оборона*. № 4, с. 3–13.

Наливайко, А. (2022). Історико-правовий аналіз нормативно-правової бази стратегічного планування у сфері оборони України (1992–2022). *Воєнно-історичний вісник*. № 4 (46), с. 36–52.

Наливайко, А. (2023). Формування системи стратегічного планування в сфері оборони у 2000–2023 рр.: воєнно-історичний аналіз. *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (48), с. 49–60.

Наливайко, А. (2024). Історико-ретроспективний аналіз організації та проведення оборонних оглядів Міністерством оборони України (2002–2020). *Воєнно-історичний вісник*. № 4 (54), с. 15–24.

Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI. (2010). *Відомості Верховної Ради України*. № 40, Ст. 527.

Про затвердження Порядку проведення оборонного огляду Міністерством оборони: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2018 року № 941. (2018). *Офіційний вісник України*. № 92, Ст. 3049.

Про затвердження прогнозних показників видатків із загального фонду державного бюджету на потреби оборони на період до 2023 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 липня 2010 р. № 568. (2010). *Офіційний вісник України*. № 51, Ст. 1705.

Про національну безпеку України: Закон України від 21.06. 2018 р. № 2469-VIII. (2018). *Відомості Верховної Ради України*. № 31, Ст. 241.

Про організацію оборонного планування: Закон України від 18.11.2004 р. № 2198-IV. (2004). *Відомості Верховної Ради України*. № 4, Ст. 97.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України»: Указ Президента України від 24.02. 2022 р. № 70. (2022). *Офіційний вісник України*. № 46, Ст. 2502.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року»: Указ Президента України від 17.06.2004 р. № 670. (2004). *Офіційний вісник України*. № 25, Ст. 1644.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392. (2020). *Офіційний вісник України*. № 75, Ст. 2377.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 вересня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 17.09.2021 р. № 473. (2021). *Офіційний вісник України*. № 76, Ст. 4767.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 06.06.2016 р. № 240. (2016). *Офіційний вісник України*. № 45, Ст. 1641.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2012 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: Указ Президента України від 29.12.2012 р. № 771. (2012). *Офіційний вісник України*. № 10, Ст. 366.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 травня 2008 року «Про проведення оборонного огляду»: Указ Президента України від 27 червня 2008 р. № 598. (2008). *Офіційний вісник України*. № 48, Ст. 1559.

Рекомендації з оборонного планування на основі спроможностей в Міноборони та ЗСУ. (2017). URL: <https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/rekomendacziyi-z-oboronного-planuvannya-na-osnovi-spromozhnostej-v-minoboroni-ta-zsu> [дата зверн.: 23.06.2025].

Руснак, І., Саганюк, Ф., Павліковський, А., Щипанський, П. & Павленко, В. (2019). *Оборонний огляд: український вимір 2014–2018*. К.: НУОУ, 196 с.

Якименко, Ю. (за заг. ред.). (2015). *Україна 2015–2016: випробування реформами (аналітичні оцінки)*. Київ: Центр Разумкова, 90 с.

REFERENCES

- Hlava derzhavy zatverdyyv Stratehichnyi oboronnyi biuleten Ukrainy. (2021). [The Head of State approved the Strategic Defence Bulletin of Ukraine]. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/111915> [Accessed: 23.06.2025]. [in Ukrainian].
- Korendovych, V. (2010). Druhyi oboronnyi ohliad v Ukraini. Yoho poperedni rezultaty ta vyklyky [The second defence review in Ukraine. Its preliminary results and challenges]. *Oboronnyi visnyk*. Vyp. 2. [in Ukrainian].
- Krykun, P., Pavlenko, V. & Korendovych, V. (2024). Rozbudova systemy oboronnoho planuvannia Ukrainy yak shche odyn krok do NATO [Development of Ukraine's defence planning system as another step towards NATO]. URL: <https://surl.li/txzxpj> [Accessed: 23.06.2025]. [in Ukrainian].
- Melikhov, O., Yakovenko, A., Lazorenko, O. & Romaniuk, I. (2020). Oboronnyi ohliad 2019–2020: pidsumky, uroky ta tendentsii [Defence review 2019–2020: results, lessons, and trends]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 3 (37), s. 130–156. [in Ukrainian].
- Mozharovskiy, V., Krykun, P. & Dieniezhkin, M. (2012). Oboronnyi ohliad v Ukraini: rezultaty i vysnovky [Defence review in Ukraine: results and conclusions]. *Nauka i oborona*. № 4, s. 3–13. [in Ukrainian].
- Nalyvaiko, A. (2022). Istoryko-pravovyi analiz normatyvno-pravovoi bazy stratehichnoho planuvannia u sferi oborony Ukrainy (1992–2022) [Historical and legal analysis of the normative and legal framework of strategic planning in the field of defence of Ukraine (1992–2022)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 4 (46), s. 36–52. [in Ukrainian].
- Nalyvaiko, A. (2023). Formuvannia systemy stratehichnoho planuvannia v sferi oborony u 2000–2023 rr.: voienno-istorychnyi analiz [The formation of a strategic planning system in the field of defence in 2000–2023: a military-historical analysis]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2 (48), s. 49–60. [in Ukrainian].
- Nalyvaiko, A. (2024). Istoryko-retrospektyvnyi analiz orhanizatsii ta provedennia oboronnykh ohliadiv Ministerstvom oborony Ukrainy (2002–2020) [Historical-retrospective analysis of the organization and conduct of defence reviews by the Ministry of Defence of Ukraine (2002–2020)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 4 (54), s. 15–24. [in Ukrainian].
- Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [On the national security of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 21.06. 2018 r. № 2469-VIII. (2018). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 31, art. 241. [in Ukrainian].
- Pro orhanizatsiiu oboronnoho planuvannia [On the organization of defence planning]: Zakon Ukrainy vid 18.11.2004 r. № 2198-IV. (2004). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 4, art. 97. [in Ukrainian].
- Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy “Pro Stratehichnyi oboronnyi biuleten Ukrainy na period do 2015 roku” [On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine “On the Strategic Defence Bulletin of Ukraine for the period until 2015”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 17.06.2004 r. № 670. (2004). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 25, art. 1644. [in Ukrainian].
- Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy “Pro vvedennia v diu planu oborony Ukrainy ta Zvedenoho planu terytorialnoi oborony Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine “On the introduction of the Defence Plan of Ukraine and the Consolidated Plan of Territorial Defence of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02. 2022 r. № 70. (2022). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 46, art. 2502. [in Ukrainian].
- Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku “Pro Stratehiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of September 14, 2020 “On the National Security Strategy of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2020 r. № 392. (2020). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 75, art. 2377. [in Ukrainian].
- Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 20 travnia 2016 roku “Pro Stratehichnyi oboronnyi biuleten Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine dated May 20, 2016 “On the Strategic Defence Bulletin of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 06.06.2016 r. № 240. (2016). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 45, art. 1641. [in Ukrainian].
- Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 20 veresnia 2021 roku “Pro Stratehichnyi oboronnyi biuleten Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of September 20, 2021 “On the Strategic Defence Bulletin of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 17.09.2021 r. № 473. (2021). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 76, art. 4767. [in Ukrainian].
- Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2012 roku “Pro Stratehichnyi oboronnyi biuleten Ukrainy” [On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of

December 29, 2012 “On the Strategic Defence Bulletin of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 29.12.2012 r. № 771. (2012). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 10, art. 366. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 30 travnia 2008 roku “Pro provedennia oboronnoho ohliadu” [On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of May 30, 2008 “On conducting a defence review”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 27 chervnia 2008 r. № 598. (2008). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 48, art. 1559. [in Ukrainian].

Pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky [For the principles of domestic and foreign policy]: Zakon Ukrainy vid 1 lypnia 2010 roku № 2411-VI. (2010). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 40, art. 527. [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia oboronnoho ohliadu Ministerstvom oborony [On approval of the Procedure for conducting a defence review by the Ministry of Defence]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 31 zhovtnia 2018 roku № 941. (2018). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 92, art. 3049. [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia prohnosnykh pokaznykiv vydatkiv iz zahalnoho fondu derzhavnoho biudzhetu na potreby oborony na period do 2023 roku [On approval of forecast indicators of expenditures from the general fund of the state budget for defence needs for the period until 2023]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 lypnia 2010 r. № 568. (2010). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 51, art. 1705. [in Ukrainian].

Rekomendatsii z oboronnoho planuvannia na osnovi spromozhnosti v Minoborony ta ZSU. (2017). [Recommendations on Capability-Based Defence Planning in the Ministry of Defence and the Armed Forces of Ukraine]. URL: <https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/rekomendacziyi-z-oboronno-go-planuvannya-na-osnovi-spromozhnostej-v-minoboroni-ta-zsu> [Accessed: 23.06.2025]. [in Ukrainian].

Rusnak, I., Sahaniuk, F., Pavlikovskiy, A., Shchypanskyi, P. & Pavlenko, V. (2019). *Oboronnyi ohliad: ukraïnskyi vymir 2014–2018* [Defence review: Ukrainian Dimension 2014–2018]. K.: NUOU, 196 s. [in Ukrainian].

Vonsovych, O. (2016). Stratehichni oboronnyi biuleten Ukrainy do 2020 r.: analitychni otsinky [Strategic Defence Bulletin of Ukraine until 2020: analytical assessments]. *Hileia*. Vyp. 110, s. 364–369. [in Ukrainian].

Yakymenko, Yu. (ed.). (2015). *Ukraina 2015–2016: vyprovuvannia reformamy (analitychni otsinky)* [Ukraine 2015–2016: tests of reforms (analytical assessments)]. Kyiv: Tsentrazumkova, 90 s. [in Ukrainian].

Andrii NALYVAIKO

PhD of Technical Sciences, Associate Professor

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0675-9603>

HISTORICAL-RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF STRATEGIC DEFENCE BULLETINS OF UKRAINE (2002–2021)

Through analysis, synthesis, comparison, and generalization, the author studied the establishing and development of defence planning in the context of improving one of its main final documents – the Strategic Defence Bulletin of Ukraine. The article analyses the progress of planning and development of the Strategic Defence Bulletins of Ukraine based on the results of defence reviews conducted during 2002–2021, which are one of the main components of defence planning in assessing the state and readiness of Defence Forces to perform their tasks. The source base of the study was the relevant regulatory legal acts, scientific works dedicated to defence reviews and documents developed by the Ministry of Defence of Ukraine, as well as the author's personal experience gained during participation in the scientific substantiation of the specific procedures for developing the Strategic Defence Bulletins of Ukraine.

In general, noting the constant development of the defence planning system in the Defence Forces and the improvement of its regulatory and legal documents (in particular, the Strategic Defence Bulletins of Ukraine) over a certain period (2002–2021), negative aspects were identified in the preparation, development and implementation of each one. Given the above, the development of proposals for improving the regulatory and legal framework of defence planning and the theoretical and methodological foundations of the formation of basic planning documents in order to eliminate the identified issues are the perspective areas of further scientific research.

Keywords: *defence planning, defence review, Strategic Defence Bulletin, security environment assessment, Military Security Strategy.*

Олександр НІКІТЮК

кандидат історичних наук, доцент

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3587-3800>

Електронна пошта: nov_68@ukr.net

Павло НІКІТЮК

Командування Сил підтримки

Збройних Сил України (Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4134-7417>

Електронна пошта: pasha-pavel@ukr.net

Сергій РАТУШНИЙ

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8686-5412>

Електронна пошта: sergei201275@ukr.net

**РОЗГОРТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ДОПОМОГИ УКРАЇНИ
У ПРОВЕДЕННІ ГУМАНІТАРНОГО РОЗМІНУВАННЯ (2022–2024)**

Автори статті висвітлили організацію та надання міжнародної допомоги Україні у проведенні гуманітарного розмінування забруднених внаслідок російсько-української війни вибухонебезпечними предметами територій за період з весни 2022 по жовтень 2024 років. Проаналізовано напрями допомоги іноземних країн, міжнародних урядових та неурядових організацій у процесі гуманітарного розмінування деокупованих від російських військ територій. Розглянуто поставку в Україну машин розмінування, сучасних засобів пошуку мін, засобів захисту особового складу, собак-саперів, мінних тралейчиків, морських дронів для розмінування, підготовку особового складу, допомогу іноземних фахівців у розмінуванні. Визначено роль наданої допомоги міжнародним співтовариством та перспективи співробітництва у цьому напрямі.

Ключові слова: міжнародна допомога, гуманітарне розмінування, вибухонебезпечні предмети, підготовка кадрів, засоби індивідуального захисту, засоби розмінування, спеціалізована техніка, роботизовані системи, собаки-сапери.

Постановка проблеми. Від початку вторгнення російської федерації на територію України у 2014 р. і до початку повномасштабної російсько-української війни росія окупувала 43 300 км², або 7 % української території. У перші місяці повномасштабного вторгнення площа окупованих територій України збільшилася у 2,9 раза і сягнула 125 000 км² (близько 20 % території). Навесні та восени 2022 р. частину територій було звільнено, однак, рф продовжує окупувати інші території України.

Масове застосування військами рф різноманітних систем озброєння і мінування призвело до масштабного забруднення територій, населених пунктів та об'єктів інфраструктури вибухо-

небезпечними предметами (далі – ВВП). За даними Міністерства оборони України, на початку 2023 р. площа таких територій становила 174 тис. км² (Пістрюга, Т. 2024), що зумовило гостру потребу в гуманітарному розмінуванні. Самостійно вирішити усі проблемні питання Україна під час війни не була спроможна, тому Президент України та уряд держави звернулися до інших країн та міжнародних організацій за допомогою у розмінуванні.

Аналіз досліджень і публікацій. Автори статті встановили, що цілісної наукової праці, в якій комплексно висвітлено та проаналізовано усі напрями міжнародної допомоги Україні у проведенні гуманітарного розмінування, немає.

Автори не виявили наукових статей за визначеною проблематикою, тому стаття базується на різноманітних інформаційних джерелах, а саме: сайтах Міністерства економіки, Міністерства оборони України, Міністерства реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Державної служби надзвичайних ситуацій, Державної спеціальної служби транспорту, УКРІНФОРМу та інших. Автори проаналізували 48 сайтів та понад 400 інформаційних повідомлень.

Метою статті є воєнно-історичний аналіз процесу організації міжнародної допомоги Україні у проведенні гуманітарного розмінування територій, забруднених внаслідок російсько-української війни вибухонебезпечними предметами.

Виклад основного матеріалу. З 2014 по грудень 2020 рр. понад тисяча цивільних осіб в Україні постраждали від мін та ВНП (Понад тисяча цивільних жителів стали жертвами... 2020). З початком повномасштабного вторгнення по серпень 2024 р., за інформацією секретаріату Національного органу з питань протимінної діяльності, сталося близько 700 нещасних випадків, пов'язаних із мінами та ВНП. Від підривів загинули 303 цивільних особи, з них – 15 дітей, ще 703 осіб отримали поранення (В Україні від російських мін загинули понад 300 людей – ДСНС. 2024).

Варто зазначити, що росія використовує українські території як «полігон» для знищення старих запасів озброєння та випробовування і модифікації нових зразків. Відступаючи, армія РФ залишила значну кількість ВНП та замінованих об'єктів і предметів, що потребують обстеження, знешкодження, а за неможливості транспортування – ліквідації на місці. Україна входить до переліку найбільш забруднених мінами і вибухонебезпечними пережитками війни країн світу. При цьому через тривалі бойові дії та окупацію окремих територій повний ступінь забруднення залишається нез'ясованим. За розрахунками Світового банку, орієнтовна вартість повного комплексу робіт із гуманітарного розмінування України складає \$ 37 млрд. Проте ця сума не є остаточною (Потреби на розмінування на поточний рік сягають понад \$397 млн – Павлюк. 2023).

До проблемних питань гуманітарного розмінування, що потребують вирішення, можна віднести: збільшення кількості саперів (саперних підрозділів), їх професійне навчання та забезпечення сучасними засобами пошуку мін і захисту особового складу, недостатню кількість спеціалізованої техніки з розмінування та машин для перевезення ВНП і персоналу, відсутність роботи-

зованих систем розмінування як на суші, так і на морі, підготовку собак-саперів та забезпечення їх захисту, інформування населення щодо дій та заходів безпеки при виявленні вибухонебезпечних предметів.

Тема гуманітарного розмінування України привертає увагу міжнародної спільноти – благодійних фондів, неурядових організацій, технологічних компаній, виробників певного обладнання. Іноземні донори та технологічні компанії, що розроблюють та виробляють обладнання для розмінування, прагнуть співпрацювати з Україною, де можуть випробовувати новітні технології. Зокрема, бурхливого розвитку набув напрям штучного інтелекту, що прискорює нетехнічне обстеження і подальшу роботу з гуманітарного розмінування (Розмінування як перший крок до відновлення. 2024).

Окремі країни та міжнародні організації почали активно допомагати Україні у проведенні гуманітарного розмінування одразу після деокупації Київщини, частини Херсонщини та Харківщини. Однією з перших була Велика Британія, яка упродовж 2022 р. передала Україні шість підводних дронів розмінування берегової лінії Remus-100 (Велика Британія передає Україні 6 підводних дронів для розмінування берегової лінії. 2022), машину для розмінування Armtac 400 (В Україну доставили машину розмінування Armtac 400 MILITARNYI. 2022), понад 1 000 металодетекторів Vallon та 100 комплектів для знешкодження вибухових пристроїв та відповідні набори (Велика Британія передала Україні понад 1000 металодетекторів Vallon. 2022).

У квітні 2023 р. за ініціативи Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні було розпочато проєкт, покликаний залучити світові компанії, що мають передові технології у галузі протимінної діяльності, до гуманітарного розмінування України. Зокрема, ПРООН звернулася з пропозицією взяти участь у проєкті до компаній та приватних підприємств, які мають досвід роботи з безпілотними технологіями у сфері розмінування (Низка країн відгукнулася на заклик про поставку машин для розмінування. 2023). За даними Міністерства оборони України, наприкінці 2023 р. гуманітарне розмінування в Україні виконували 24 сертифікованих організації (Глушко, Д. 2023). До виконання заходів протимінної діяльності залучені такі міжнародні неурядові організації з розмінування, як: HALO Trust, Данська Рада у справах біженців (DRC), Швейцарський фонд протимінної діяльності (FSD), Demining Solutions, філія Норвезької

ради біженців в Україні (NPA), представництво Dan Church Aid в Україні (DCA), відокремлений підрозділ Міжнародної Федерації Handicap в Україні (Які програми з гуманітарного розмінування доступні для громад. 2023).

Окремі країни надсилали в Україну саперів та піротехніків, але їх місії були засекречені з міркувань безпеки. Водночас є відомості про роботу саперів із Чилі та піротехніків із Польщі. Зокрема, на заклик України до країн ЄС про направлення саперів відгукнулася лише Польща та надіслала 98 добровольців-піротехніків, які протягом п'яти місяців перевірили понад 342 000 м² території та очистили понад 17 500 м доріг (Супрун, К. 2023).

Сьогодні Україна потребує сучасних роботизованих платформ та машин для механізованого розмінування. Крім підвищення ефективності роботи, новітні технології передусім сприяють збереженню життя особового складу, що обумовлює потребу в укомплектуванні підрозділів новітніми засобами розмінування (Козубенко, О. 2023). На заклик України надати машини для розмінування відгукнулися виробники із різних країн, а саме: Великої Британії, США, Хорватії, Німеччини, Швейцарії, Словаччини тощо (Низка країн відгукнулася на заклик про... 2022). Для пришвидшення очищення території України підрозділи ЗС України та ДСНС потребують близько 100 машин для розмінування, понад 463 одиниці транспортних засобів для перевезення особового складу та обладнання, 251 транспортний засіб – для перевезення вибухонебезпечних предметів. При цьому Україна налагодила контакти з виробниками у різних країнах (Україна потребує техніки для розмінування територій – Мінекономіки. 2022).

Першу машину розмінування виробництва Великої Британії Україна отримала за сприяння фонду United24 наприкінці 2022 р. (В Україну доставили машину розмінування Armtac 400. 2022), 12 машин хорватського та німецько-швейцарського виробництва – завдяки міжнародним партнерам у першому півріччі 2023 року. Найбільше машин розмінування у 2023 р. було сконцентровано на Харківщині та Херсонщині (У підрозділах ДСНС працюють вже 13 машин механізованого розмінування. 2023).

У 2023 р. сім мобільних дистанційно керованих і захищених систем розмінування надала Україні Німеччина, 10 безпілотних машин розмінування DOK-ING держава отримала завдяки підтримці Уряду Південної Кореї (Південноко-

рейський уряд передав ДСНС 10 безпілотних машин розмінування. 2023), ще одну машину механізованого розмінування Revival P надав Азербайджан (Азербайджан передав ДСНС машину розмінування Revival P. 2023).

Завдяки донорам, зокрема США, Євросоюзу, Японії, Німеччині, Великій Британії, Норвегії, Швеції, Італії, Литві, Нідерландам, Данії, Канаді, Австрії, Швейцарії, Південній Кореї та Фонду Говарда Баффета, які сумарно виділили у 2023 р. понад \$244 млн на потреби гуманітарного розмінування, Україна отримала 21 машину для розмінування, майже 200 піротехнічних машин, понад 600 металодетекторів, 50 підіривних машин, а також індивідуальні набори для розмінування, вибухозахисні костюми, квадрокоптери, роботизовані системи для знешкодження боєприпасів (Богданьок, О. 2023).

У 2024 р. машини розмінування Україні передавали Швеція, США, Словаччина, Велика Британія, Канада, Японія та Німеччина. Швейцарська компанія Global Clearance Solutions планувала у 2024 р. довести кількість переданих Україні машин розмінування на дистанційному керуванні до 70 одиниць (Компанія GCS у 2024 році доведе кількість поставлених в Україну... 2024). Разом з тим у жовтні 2024 р. підрозділи ДСНС мали у своєму розпорядженні 42 машини розмінування іноземного виробництва (Ігор Клименко: Наразі в ДСНС 37 машин механізованого розмінування... 2024), що застосовували на території Миколаївської, Херсонської, Донецької, Харківської, Сумської, Чернігівської та Київської областей. Один день роботи цієї машини замінював 100 днів роботи саперів. Окрім того, було досягнуто домовленостей з міжнародними виробниками – хорватською DOK-ING і данською Hудrema щодо локалізації їхнього виробництва в Україні (Богданьок, О. 2023), а також словацьким підприємством Way Industries та італійським FAE щодо машин розмінування Bozena-5 та PT-300 (В Україні локалізували виробництво машин... 2024).

Незважаючи на те що в Україні готують спеціалістів із розмінування, потужностей відповідних закладів освіти недостатньо. Міністерство оборони України постійно працює над залученням допомоги країн-союзників та партнерів щодо навчання та підвищення кваліфікації саперів. Зокрема, відомство започаткувало спільний проєкт із компанією Tetra Tech, що діє від імені Державного департаменту США, зі створення сучасного центру підготовки 500 спеціалістів із гуманітарного розмінування на рік. Військовос-

лужбовці проходять підготовку від початкового до максимально можливого рівня EOD-3+ із використанням найсучасніших методів та зразків техніки (В Україні готуватимуть 500 спеціалістів з розмінування на рік – Павлюк. 2023). Завдяки міжнародній підтримці та різноманітним програмам, у 2022–2024 рр. значна частина українських фахівців із розмінування пройшла навчання та тренінги за кордоном: у США, Великій Британії, Польщі, Данії, Литві, Ірландії, Італії, Словаччині, Словенії, Косово та Німеччині. Там вони переймали досвід зі знищення вибухонебезпечних залишків війни, номенклатури боєприпасів країн-членів НАТО, а також відмінних рис та особливостей проведення ідентифікації.

Зокрема, у Навчальному центрі протимінної діяльності в Косово, у 2024 р. 138 військовослужбовців Збройних Сил України та державних служб, які займаються знешкодженням вибухонебезпечних предметів, завершили сертифікаційну програму МСПМД (IMAS), організовану канадською неприбутковою організацією Mgiya Aid. Так, у жовтні сертифікацію 3-го рівня отримала група з дев'яти українських саперів. Чотири попередніх групи, які навчалися з березня по вересень, отримали сертифікат 2-го рівня. Варто зазначити, що серед випускників було 11 жінок (Янченко, В. 2024). У цілому, починаючи з 2022 р. Mgiya Aid провела курси навчання за міжнародними стандартами для більш ніж 230 українських саперів рівнів 1–3+ та придбала для них необхідне обладнання, що обійшлося у \$ 2,4 млн (Справа на 750 років і \$ 7 млн. Як освітянка й адвокат з Канади ... 2024).

Ще одним із напрямів міжнародної допомоги Україні з гуманітарного розмінування є надання собак-саперів. Європейський Союз, у рамках проєкту з орієнтовною вартістю 3 млн євро, зголосився передати Україні п'ять партій таких собак. Перших дві групи собак-саперів (по дев'ять кожна) Україна отримала у березні та листопаді 2023 року. 14 червня 2024 р. Україні направили третю групу з 12 собак-саперів, підготовлених у країнах ЄС, зокрема Нідерландах, Бельгії, Польщі, Італії, Мальті, Люксембурзі та Фінляндії. Службові собаки (німецькі, бельгійські і нідерландські вівчарки), віком від 1,5 до 2 років, можуть бути задіяні до пошуку вибухових речовин упродовж 5–6 років (ЄС передав Україні другу партію собак-саперів... 2023; Євросоюз передав Україні групу собак-саперів. 2024). Також американські і європейські партнери передали обладнання для перевезення службових собак,

ветеринарні аптечки К-9, бронежилети, тактичні окуляри для службових собак та навушники (Шульман, О. 2022).

Одним із основних напрямів допомоги іноземних партнерів є фінансова підтримка у проведенні гуманітарного розмінування, чому присвячені міжнародні конференції. 11–12 жовтня 2023 р. у Загребі була проведена перша Міжнародна донорська конференція високого рівня з гуманітарного розмінування в Україні, організована урядами Хорватії та України у співпраці з Європейською комісією. У конференції взяли участь представники понад 30 країн, а також ООН, Всесвітньої продовольчої програми (WFP), Женевського міжнародного центру з гуманітарного розмінування (GICHD) та інших міжнародних організацій. Ключовими цілями конференції було представлення потреб України в розмінуванні, обмін глобальним досвідом, мобілізація ресурсів, презентація українських розробок у протимінній діяльності, використання допомоги та міжнародні механізми підтримки, забезпечення прозорості та підзвітності за використання донорської допомоги (Міжнародна донорська конференція з гуманітарного розмінування... 2023). Загальна сума зобов'язань допомоги Україні в гуманітарному розмінуванні, яку підтвердили 34 держави-учасниці конференції, становила майже 500 млн євро (Шевчук, А. 2023).

У рамках першої міжнародної конференції з відновлення України «Ukraine Recovery Conference» (Берлін, 11–12 червня 2024 р.), що об'єднала понад 3 400 учасників, країни-учасниці збільшили зобов'язання щодо підтримки гуманітарного розмінування в Україні на понад \$35 млн. Завдяки цьому загальна сума зобов'язань країн-партнерів на проєкти у сфері гуманітарного розмінування в Україні на 2022–2027 рр. сягнула понад \$850 млн (Ukraine Recovery Conference 11–12 June – Berlin Germany. 2024; Країни-учасниці UKRAINE RECOVERY CONFERENCE додатково виділили... 2024).

Під час конференції з питань протимінної діяльності в Україні-2024 «Ukraine Mine Action Conference 2024» (м. Лозанна, Швейцарія, 17–18 жовтня 2024 р.) країни-партнери оголосили про додаткові зобов'язання на гуманітарне розмінування на суму майже \$70 млн. Так, Швейцарія виділила 30 млн швейцарських франків на один із проєктів Швейцарського фонду протимінної діяльності (FSD), що працює в Україні. Люксембург – \$13 млн на проєкти з гуманітарного розмінування рамках проєкту ПРООН «Протимінна

діяльність в Україні» (\$10,8 млн), HALO Trust (\$1,08 млн), а також через Механізм цивільного захисту ЄС (\$1,08 млн). Норвегія надала додаткові \$20 млн, Нідерланди – \$10,8 млн і Канада – \$24,5 млн на заходи з розмінування в Україні. Уряд Латвії виділив понад 270 тис. євро для HALO Trust. Таким чином з 2022 р. загальний внесок партнерів у гуманітарне розмінування сягнув \$1,07 млрд (Підсумки конференції з питань протимінної діяльності в Україні... 2024).

Варто зазначити, що розмінування потребує і морське узбережжя. У березні 2023 р. міністр оборони Нідерландів Кайса Оллонгрєн повідомив, що у 2025 р. Нідерланди передадуть для потреб Військово-Морських Сил ЗС України два протимінних кораблі «Alkmaar», модернізованих у 2010-х роках. Вони входять до складу постійних корабельних протимінних груп НАТО. У другій половині 2023 р. Нідерланди розпочали підготовку українських екіпажів цих кораблів (Суліковська, О. 2023). Велика Британія у квітні 2024 р. передала Україні два мінних тральщики Королівського військово-морського флоту. Військові кораблі класу Sandown, HMS Grimsby і HMS Shoreham, що прослужили понад 20 років, були виведені зі складу Королівського флоту і передані ВМС ЗС України, де діятимуть під назвами «Чернігів» і «Черкаси», на честь однойменних тральщиків, втрачених під час окупації Криму у 2014 році. Водночас, через умови Конвенції Монтре, що обмежує прохід військових суден через протоку Босфор під час війни, кораблі не можуть увійти у Чорне море. Вони базуватимуться у Портсмуті, поки члени екіпажу проходитимуть

навчання (Британія передала Україні два мінні тральщики: вони вже прибули в Портсмут. 2024). Туреччина, Румунія і Болгарія, у свою чергу, розглядали можливість створення підрозділу об'єднаних сил для знешкодження мін, що потрапили у Чорне море внаслідок війни росії проти України (Туреччина, Румунія та Болгарія можуть створити групу... 2024).

Висновки. Гуманітарне розмінування території України – це складний процес, що потребує значних фінансових затрат, залучення найкращих спеціалістів і технологій та допомогу світової спільноти. Завдяки міжнародній допомозі та різноманітним програмам із гуманітарного розмінування, запровадженню високотехнологічних та ефективних технологій, Україна поступово очищує свою територію від вибухонебезпечних предметів. За словами колишнього Міністра економіки України Ю. Свириденко: «Завдяки цій системній підтримці ми вже маємо значний прогрес у розмінуванні. Рік тому ... у нас було 18 операторів, приблизно 3 тисячі саперів і 32 машини для розмінування. На сьогодні [восени 2024 р. – авт.] сертифіковано 58 операторів, кількість саперів зросла до понад 4 тисяч, ... працює 98 машин для розмінування» (70 мільйонів доларів США, техніка для розмінування і підтримка інноваційних проєктів... 2024). На перше вересня 2024 р. в Україні 32 тис. км² уже повернули до безпечного використання за призначенням, однак, ще лишилося понад 142 тис. км² потенційно небезпечної території (128 тис. км² суходолу та 14 тис. км² акваторії України), що потребує гуманітарного розмінування (Пістрюга, Т. 2024).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

47 інженерну бригаду озброїли машиною розмінування ScanJack 3500. (2024). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/47-inzhenernu-brygadu-ozbroily-mashynoyu-rozminuvannya-scanjack-3500/> [дата зверн.: 22.10.2024].

70 мільйонів доларів США, техніка для розмінування і підтримка інноваційних проєктів – підсумки першого дня UMAC 2024. (2024). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/70-milioniv-dolariv-ssha-tekhnikadlia-rozminuvannia-i-pidtrymka-innovatsiinykh-proektiv-pidsumky-pershoho-dnia-umac-2024> [дата зверн.: 25.10.2024].

Ukraine Recovery Conference 11-12 June – Berlin Germany. (2024). URL: <https://www.urc-international.com/past-conferences/old-home> [дата зверн.: 22.10.2024].

Азербайджан передав ДСНС машину розмінування Revival P. (2023). URL: https://mil.in.ua/uk/news/azerbajdzhan-peredav-dsns-mashynu-rozminuvannya-revival-p/#google_vignette [дата зверн.: 11.06.2024].

Богданьок, О. (2023). Партнери виділять понад 244 млн доларів на гуманітарне розмінування – Свириденко. URL: <https://suspilne.media/536279-partneri-vidilat-ponad-244-mln-dolariv-na-gumanitarne-rozminuvannya-sviridenko/> [дата зверн.: 15.09.2024].

Британія передала Україні два мінні тральщики: вони вже прибули в Портсмут. (2024). URL: <https://rubryka.com/2024/04/12/brytaniya-peredala-ukrayini-dva-minni-tralshhyky-vony-vzhe-prybulu-v-portsmut/> [дата зверн.: 12.08.2024].

Бутченко, М. (2024). Справа на 750 років і \$7 млн. Як освітянка й адвокат з Канади зробили так, аби українські сапери вчилися у центрі розмінування № 1 у світі. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/yak-i-de-navchayutsya-ukrajinski-saperi-shcho-take-mriya-aid-i-chomu-yogo-zasnovniki-dopomagayut-zsu-50459356.html> [дата зверн.: 20.07.2024].

В Україні від російських мін загинули понад 300 людей – ДСНС. (2024). URL: <https://zmina.info/news/v-ukrayini-vid-rosijskyh-min-zagynuly-ponad-300-lyudej-dsns/> [дата зверн.: 14.07.2024].

В Україні готуватимуть 500 спеціалістів з розмінування на рік – Павлюк. (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3704997-v-ukraini-gotuvatimut-500-specialistiv-z-rozminuvanna-na-rik-pavluk.html> [дата зверн.: 11.09.2024].

В Україні локалізували виробництво машин розмінування Bozena-5 та PT-300. (2024). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/v-ukrayini-lokalizuvaty-vyrobnytstvo-mashyn-rozminuvannya-bozena-5-ta-pt-300/> [дата зверн.: 14.09.2024].

В Україну доставили машину розмінування Armtac 400. (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/v-ukrayinu-dostavyly-mashynu-rozminuvannya-armtac-400/> [дата зверн.: 09.08.2024].

Велика Британія передає Україні 6 підводних дронів для розмінування берегової лінії. (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/velyka-brytaniya-peredaye-ukrayini-6-pidvodnyh-droniv-dlya-rozminuvannya-beregovoyi-liniyi/> [дата зверн.: 27.08.2024].

Велика Британія передала Україні понад 1000 металодетекторів Vallon. (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/velyka-brytaniya-peredala-ukrayini-ponad-1000-metalodetektoriv-vallon/> [дата зверн.: 30.06.2024].

Велика Британія передасть Україні машину розмінування Minewolf 370. (2024). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/velyka-brytaniyi-peredast-ukrayinu-mashynu-rozminuvannya-minewolf-370/> [дата зверн.: 14.07.2024].

Гамбург та Швейцарія передали Україні комплекси розмінування GCS-200. (2024). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/gamburg-ta-shvejtsariya-peredaly-ukrayini-kompleksy-rozminuvannya-gcs-200/> [дата зверн.: 29.09.2024].

Глушко, Д. (2023). В Україні пройшли сертифікацію 24 оператори протимінної діяльності – Міноборони. URL: <https://gwaramedia.com/v-ukraini-proyshly-sertyfikatsiiu-24-operatoriv-protyminnoi-diialnosti-minoborony/> [дата зверн.: 06.09.2024].

Євросоюз передав Україні групу собак-саперів. (2024). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-yevrosoyuz-sobaky-vivcharka-sapery-dopomoha/32993585.html> [дата зверн.: 12.06.2024].

ЄС передав Україні другу партію собак-саперів і пошукові дрони. (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3784848-es-peredav-ukraini-drugu-partiu-sobaksaperiv-i-posukovi-droni.html> [дата зверн.: 24.09.2024].

ЗСУ отримали машини механізованого розмінування Hydrema 910 MCV. (2024). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/zsu-otrymaly-mashyny-mehanizovanogo-rozminuvannya-hydrema-910-mcv/> [дата зверн.: 29.07.2024].

Ігор Клименко: Наразі в ДСНС 37 машин механізованого розмінування, потрібно ще як мінімум 30 таких машин. (2024). URL: <https://mvs.gov.ua/news/igor-klimenko-narazi-v-dsns-37-masin-mehanizovanogo-rozminuvannia-potribno-shhe-iak-minimum-30-takix-masin> [дата зверн.: 20.10.2024].

Канада передала ДСНС України машини для розмінування. (2024). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/kanada-peredala-dsns-ukrayinu-mashyny-dlya-rozminuvannya/> [дата зверн.: 29.07.2024].

Козубенко, О. (2023). Чи здатна Україна виробляти власну техніку для розмінування: Олександр Павлюк провів міжвідомчу нараду. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/07/chy-zdatna-ukrayina-vyroblyaty-vlasnu-tehniku-dlya-rozminuvannya-oleksandr-pavlyuk-proviv-mizhvidomchu-naradu/> [дата зверн.: 27.07.2024].

Компанія GCS у 2024 році доведе кількість поставлених в Україну машин розмінування до 70. (2023). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/kompaniya-gcs-u-2024-rotsi-dovede-kilkist-postavlenyh-v-ukrayinu-mashyn-rozminuvannya-do-70/> [дата зверн.: 07.09.2024].

Країни-учасниці UKRAINE RECOVERY CONFERENCE додатково виділили понад 35 мільйонів доларів США на підтримку гуманітарного розмінування в Україні. (2024). URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=786c93f9-f3e5-4781-a503-b6ede231f7ad&title=DodatkovyPonad35-MilionivDolarivNaPidtrimkuGumRozminuvannia> [дата зверн.: 24.08.2024].

Міжнародна донорська конференція з гуманітарного розмінування в Україні стартує в Загребі. (2023). URL: <https://interfax.com.ua/news/general/940498.html> [дата зверн.: 18.09.2024].

Низка країн відгукнулася на заклик про поставку машин для розмінування. (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3700378-nizka-krain-vidguknulas-na-zaklik-pro-postavku-masin-dla-rozminuvanna-sviridenko.html> [дата зверн.: 28.09.2024].

Південнокорейський уряд передав ДСНС 10 безпілотних машин розмінування. (2023). URL: https://mil.in.ua/uk/news/pivdennokorejskij-uryad-peredav-dsns-10-bezpilotnyh-mashyn-rozminuvannya/#google_vignette [дата зверн.: 19.07.2024].

Підсумки конференції з питань протимінної діяльності в Україні 2024 року (UMAC-2024) у Лозанні, Швейцарія. (2024). URL: <https://open4business.com.ua/pidsumky-konferencziyi-z-pytan-protymynnoyi-diyalnosti-v-ukrayini-2024-roku-umac-2024-u-lozanni-shvejcariya/> [дата зверн.: 25.10.2024].

Пістрюга, Т. (2024). GLOBSEC-2024: Гуманітарне розмінування України в центрі міжнародної уваги. URL: <https://rubryka.com/blog/globsec-2024-humanitarian-demining-ukraine/> [дата зверн.: 23.09.2024].

Понад тисяча цивільних жителів стали жертвами мін та вибухонебезпечних предметів на сході України. (2020). URL: <https://blogs.icrc.org/ua/2020/12/news-release/over-a-thousand-of-civilian-victims-of-mines-and-explosive-remnants-of-war-in-eastern-ukraine-ukr/> [дата зверн.: 10.09.2024].

Потреби на розмінування на поточний рік сягають понад \$397 млн – Павлюк. (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3705065-potrebi-na-rozminuvanna-na-potocnij-rik-sagaut-ponad-397-mln-pavluk.html> [дата зверн.: 16.07.2024].

Розмінування як перший крок до відновлення. (2024). URL: <https://dif.org.ua/article/rozminuvannya-yak-pershiy-krok-do-vidnovlennya> [дата зверн.: 08.10.2024].

Суліковська, О. (2023). Нідерланди передадуть Україні два протимінні кораблі: що відомо. URL: <https://shpalta.media/2023/03/15/niderlandi-peredadut-ukraini-dva-protiminni-korabli-shho-vidomo/> [дата зверн.: 11.10.2024].

США передали ДССТ 4 машини для розмінування GCS-100. (2024). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ssha-peredaly-dsst-4-mashyny-dlya-rozminuvannya-gcs-100/> [дата зверн.: 05.09.2024].

Супрун, К. (2023). Польські поліцейські допомагали в розмінуванні деокупованих територій України. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/polski-politsejski-dopomagaly-v-rozminuvanni-deokupovanyh-terytorij-ukrayiny/> [дата зверн.: 01.08.2024].

Туреччина, Румунія та Болгарія можуть створити групу з розмінування Чорного моря – Bloomberg. (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3772211-tureccina-rumunia-ta-bolgaria-mozut-stvoriti-grupu-z-rozminuvanna-cornogo-mora-bloomberg.html> [дата зверн.: 18.10.2024].

У підрозділах ДСНС працюють вже 13 машин механізованого розмінування. (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3745976-u-pidrozdilah-dsns-pracuut-vze-13-masin-mehanizovanogo-rozminuvanna.html> [дата зверн.: 01.07.2024].

Україна потребує техніки для розмінування територій – Мінекономіки. (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3705783-ukraina-potrebuie-tehniki-dla-rozminuvanna-teritorij-minekonomiki.html> [дата зверн.: 10.07.2024].

Хорватія подарувала Україні систему розмінування DOK-ING MV-4. (2024). URL: https://mil.in.ua/uk/news/horvatiya-podaruvala-ukrayini-systemu-rozminuvannya-dok-ing-mv-4/#google_vignette [дата зверн.: 01.07.2024].

Швеція передасть Україні машину розмінування ScanJack 3500. (2024). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/shvetsiya-peredast-ukrayini-mashynu-rozminuvannya-scanjack-3500/> [дата зверн.: 11.06.2024].

Шевчук, А. (2023). Міжнародні донори виділили на розмінування України 500 мільйонів євро. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/4630768-mizhnarodni-donory-vydilyly-na-rozminuvannia-ukrainy-500-milioniv-yevro> [дата зверн.: 04.08.2024].

Шість машин механізованого розмінування прибули з Японії до України. (2024). URL: https://mil.in.ua/uk/news/shist-mashyn-mehanizovanogo-rozminuvannya-prybuli-z-yaponii-do-ukrayiny/#google_vignette [дата зверн.: 12.10.2024].

Шульман, О. (2022). Саперам ЗСУ передали американські засоби для захисту собак. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/08/10/saperam-zsu-peredaly-amerykanski-zasoby-dlya-zahystu-sobak/> [дата зверн.: 05.06.2024].

Які програми з гуманітарного розмінування доступні для громад. (2023). URL: <https://intent.press/expert/humanrights/2023/yaki-programi-z-gumanitarnogo-rozminuvannya-dostupni-dlya-gromad/> [дата зверн.: 26.07.2024].

Янченко, В. (2024). 138 українських військовослужбовців завершили навчальну програму з розмінування, реалізовану канадською організацією Mriya Aid. URL: https://censor.net/ua/photo_news/3516649/pidgotovka_ukrayinskyh_saperiv_za_dopomogoyu_kanadskoyi_organizatsiyi_mriya_aid [дата зверн.: 18.07.2024].

REFERENCES

47 inzheneru bryhadu ozbroily mashynoiu rozminuvannya ScanJack 3500. (2024). [The 47th engineering brigade was equipped with a ScanJack 3500 demining vehicle]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/47-inzheneru-bryhadu-ozbroily-mashynoiu-rozminuvannya-scanjack-3500/> [Accessed: 22.10.2024]. [in Ukrainian].

70 milioniv dolariv SShA, tekhnika dlia rozminuvannya i pidtrymka innovatsiinykh proektiv – pidsumky pershoho dnia UMAC 2024. (2024). [\$70 million, equipment for demining and support for innovative projects – the results of the first day of UMAC 2024]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/70-milioniv-dolariv-ssha-tekhnika-dlia-rozminuvannya-i-pidtrymka-innovatsiinykh-proektiv-pidsumky-pershoho-dnia-umac-2024> [Accessed: 25.10.2024]. [in Ukrainian].

Azerbaidzhan peredav DSNS mashynu rozminuvannya Revival P. (2023). [Azerbaijan handed over the demining vehicle Revival P to State emergency service of Ukraine]. URL: https://mil.in.ua/uk/news/azerbaidzhan-peredav-dsns-mashynu-rozminuvannya-revival-p/#google_vignette [Accessed: 11.06.2024]. [in Ukrainian].

Bohdanok, O. (2023). Partnery vydiliat ponad 244 mln dolariv na humanitarne rozminuvannya – Svyrydenko [Partners to allocate over \$244 million for humanitarian demining – Svyrydenko]. URL: <https://suspilne.media/536279-partnery-vidilat-ponad-244-mln-dolariv-na-gumanitarne-rozminuvannya-sviridenko/> [Accessed: 15.09.2024]. [in Ukrainian].

Brytaniia peredala Ukraini dva minni tralshchyky: vony vzhe prybuli v Portsmut. Rubryka. (2024). [Britain has handed over two minesweepers to Ukraine: they have already arrived in Portsmouth]. URL: <https://rubryka.com/2024/04/12/brytaniya-peredala-ukrayini-dva-minni-tralshchyky-vony-vzhe-prybuli-v-portsmut/> [Accessed: 12.08.2024]. [in Ukrainian].

Butchenko, M. (2024). Sprava na 750 rokiv i \$7 mln. Yak osvitanka y advokat z Kanady zrobyly tak, aby ukraïnski sapersy vchylys u tseñtri rozminuvannya № 1 u sviti [The case is for 750 years and \$7 million. As an educator and lawyer from Canada, she arranged for Ukrainian sappers to study at the No. 1 demining centre in the world]. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/yak-i-de-navchayutsya-ukrajinski-saperi-shcho-take-mriya-aid-i-chomu-yogo-zasnovniki-dopomagayut-zsu-50459356.htm> [Accessed: 20.07.2024]. [in Ukrainian].

Hamburh ta Shveitsariia peredaly Ukraini komplekсы rozminuvannya GCS-200. (2024). [Hamburg and Switzerland transferred GCS-200 demining complexes to Ukraine]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/gamburg-ta-shveitsariya-peredaly-ukrayini-komplekсы-rozminuvannya-gcs-200/> [Accessed: 09.08.2024]. [in Ukrainian].

Hlushko, D. (2023). V Ukraini proishly sertyfikatsiiu 24 operatory protymynnoi diialnosti – Minoborony [24 mine action operators certified in Ukraine – Ministry of Defence]. URL: <https://gwaramedia.com/v-ukraini-proyshly-sertyfikatsiiu-24-operatoriv-protymynnoi-diialnosti-minoborony/> [Accessed: 29.09.2024]. [in Ukrainian].

Ihor Klymenko: Narazi v DSNS 37 mashyn mekhanizovanoho rozminuvannya, potribno shche yak minimum 30 takykh mashyn. (2024). [Ihor Klymenko: Currently, the State Emergency Service has 37 mechanized demining vehicles, at least 30 more such vehicles are needed]. URL: <https://mvs.gov.ua/news/igor-klimenko-narazi-v-dsns-37-masin-mexanizovanogo-rozminuvannya-potribno-shhe-iak-minimum-30-takix-masin> [Accessed: 22.07.2024]. [in Ukrainian].

Kanada peredala DSNS Ukrainy mashyny dlia rozminuvannya. (2024). [Canada transferred demining vehicles to the State Emergency Service of Ukraine]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/kanada-peredala-dsns-ukrayiny-mashyny-dlia-rozminuvannya/> [Accessed: 20.10.2024]. [in Ukrainian].

Khorvatiia podaruvala Ukraini systemu rozminuvannya DOK-ING MV-4. (2024). [Croatia donated a demining system DOK-ING MV-4 to Ukraine]. URL: https://mil.in.ua/uk/news/horvatiya-podaruvala-ukrayini-systemu-rozminuvannya-dok-ing-mv-4/#google_vignette [Accessed: 22.09.2024]. [in Ukrainian].

Kompaniia GCS u 2024 rotsi dovede kilkist postavlenykh v Ukrainu mashyn rozminuvannya do 70. (2023). [GCS will increase the number of demining vehicles supplied to Ukraine to 70 in 2024]. URL: <https://mil.in.ua/>

uk/news/kompaniya-gcs-u-2024-rotsi-dovede-kilkist-postavlenyh-v-ukrayinu-mashyn-rozminuvannya-do-70/ [Accessed: 07.09.2024]. [in Ukrainian].

Kozubenko, O. (2023). Chy zdatna Ukraina vyroblyaty vlasnu tekhniku dlia rozminuvannya: Oleksandr Pavliuk proviv mizhvidomchu naradu [Is Ukraine capable of producing its own demining equipment: Oleksandr Pavliuk held an interdepartmental meeting]. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/07/chy-zdatna-ukrayina-vyroblyaty-vlasnu-tehniku-dlya-rozminuvannya-oleksandr-pavlyuk-proviv-mizhvidomchu-naradu/> [Accessed: 27.07.2024]. [in Ukrainian].

Krainy-uchasnytsi UKRAINE RECOVERY CONFERENCE dodatkovy vydilyly ponad 35 milioniv dolariv ssha na pidtrymku humanitarnoho rozminuvannya v Ukraini. (2024). [The participating countries of the UKRAINE RECOVERY CONFERENCE have additionally allocated more than 35 million US dollars to support humanitarian demining in Ukraine]. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=786c93f9-f3e5-4781-a503-b6ede231f7ad&title=DodatkovyPonad35-MilionivDolarivNaPidtrimkuGumRozminuvannya> [Accessed: 24.08.2024]. [in Ukrainian].

Mizhnarodna donorska konferentsiia z humanitarnoho rozminuvannya v Ukraini startuie v Zahrebi. (2023). [International donor conference on humanitarian demining in Ukraine starts in Zagreb]. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/940498.html> [Accessed: 18.09.2024]. [in Ukrainian].

Nyzka krain vidhuknulas na zaklyk pro postavku mashyn dlia rozminuvannya. (2023). [A number of countries responded to the call for demining vehicles]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3700378-nizka-krain-vidguknulas-na-zaklik-pro-postavku-masin-dla-rozminuvannya-sviridenko.html> [Accessed: 28.09.2024]. [in Ukrainian].

Pidsumky konferentsii z pytan protyminnoi diialnosti v Ukraini 2024 roku (UMAC-2024) u Lozanni, Shveitsarii. (2024). [Results of the Conference on Mine Action in Ukraine 2024 (UMAC-2024) in Lausanne, Switzerland]. URL: <https://open4business.com.ua/pidsumky-konferencziyi-z-pytan-protyminnoyi-diyalnosti-v-ukrayini-2024-roku-umac-2024-u-lozanni-shvejczariya/> [Accessed: 25.10.2024]. [in Ukrainian].

Pistriuha, T. (2024). GLOBSEC-2024: Humanitarne rozminuvannya Ukrainy v tsentri mizhnarodnoi uvahy [GLOBSEC-2024: Humanitarian demining of Ukraine in the centre of international attention]. URL: <https://rubryka.com/blog/globsec-2024-humanitarian-demining-ukraine/> [Accessed: 23.09.2024]. [in Ukrainian].

Pivdennokoreyskyi uriad peredav DSNS 10 bezpilotnykh mashyn rozminuvannya. (2023). [The South Korean government handed over 10 unmanned demining vehicles to the State Emergency Service]. URL: https://mil.in.ua/uk/news/pivdennokorejskyj-uryad-peredav-dsns-10-bezpilotnyh-mashyn-rozminuvannya/#google_vignette [Accessed: 19.07.2024]. [in Ukrainian].

Ponad tysiacha tsyvilnykh zhyteliv staly zhertvamy min ta vybukhonebezpechnykh predmetiv na skhodi Ukrainy. (2020). [More than a thousand civilians fell victim to mines and explosive devices in eastern Ukraine.]. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/2020/12/news-release/over-a-thousand-of-civilian-victims-of-mines-and-explosive-remnants-of-war-in-eastern-ukraine-ukr/> [Accessed: 10.09.2024]. [in Ukrainian].

Potreby na rozminuvannya na potochnyi rik siahaiut ponad \$397 mln – Pavliuk. (2023). [Needs for demining for the current year reach more than \$397 million – Pavliuk]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3705065-potrebi-na-rozminuvannya-na-potocnij-rik-sagaut-ponad-397-mln-pavluk.html> [Accessed: 16.07.2024]. [in Ukrainian].

Rozminuvannya yak pershyi krok do vidnovlennia. (2024). [Demining as the first step to recovery]. URL: <https://dif.org.ua/article/rozminuvannya-yak-pershiy-krok-do-vidnovlennya> [Accessed: 08.10.2024]. [in Ukrainian].

Shevchuk, A. (2023). Mizhnarodni donory vydilyly na rozminuvannya Ukrainy 500 milioniv yevro [International donors have allocated 500 million euros for demining Ukraine]. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/4630768-mizhnarodni-donory-vydilyly-na-rozminuvannya-ukrainy-500-milioniv-yevro> [Accessed: 04.08.2024]. [in Ukrainian].

Shist mashyn mekhanizovanoho rozminuvannya prybuli z Yaponii do Ukrainy. (2024). [Six mechanized demining vehicles arrived from Japan to Ukraine]. URL: https://mil.in.ua/uk/news/shist-mashyn-mekhanizovanogo-rozminuvannya-prybuli-z-yaponiyyi-do-ukrayiny/#google_vignette [Accessed: 12.10.2024]. [in Ukrainian].

Shulman, O. (2022). Saperam ZSU peredaly amerykanski zasoby dlia zakhystu sobak [American dog protection equipment handed over to Ukrainian Army sappers]. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/08/10/saperam-zsu-peredaly-amerykanski-zasoby-dlya-zakhystu-sobak/> [Accessed: 05.06.2024]. [in Ukrainian].

Shvetsiia peredast Ukraini mashynu rozminuvannia ScanJack 3500. (2024). [Sweden to transfer demining vehicle ScanJack 3500 to Ukraine]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/shvetsiya-peredast-ukrayini-mashynu-rozminuvannya-scanjack-3500/> [Accessed: 11.06.2024]. [in Ukrainian].

SShA peredaly DSST 4 mashyny dlia rozminuvannia GCS-100. (2024). [The USA transferred 4 GCS-100 demining vehicles to the SSST]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ssha-peredaly-dsst-4-mashyny-dlya-rozminuvannya-gcs-100/> [Accessed: 05.09.2024]. [in Ukrainian].

Sulikovska, O. (2023). Niderlandy peredadut Ukraini dva protyminni korabli: shcho vidomo [The Netherlands will hand over two anti-mine ships to Ukraine: what is known]. URL: <https://shpalta.media/2023/03/15/niderlandi-peredadut-ukraini-dva-protiminni-korabli-shho-vidomo/> [Accessed: 11.10.2024]. [in Ukrainian].

Suprun, K. (2023). Polski politseiski dopomahaly v rozminuvanni deokupovanykh terytorii Ukrainy. [Polish policemen helped in demining the de-occupied territories of Ukraine]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/polski-politsejski-dopomagaly-v-rozminuvanni-deokupovanyh-terytorij-ukrayiny/> [Accessed: 01.08.2024]. [in Ukrainian].

Turechchyna, Rumuniia ta Bolhariia mozhut stvoryty hrupu z rozminuvannia Chornoho moria – Bloomberg. (2023). [Turkey, Romania and Bulgaria may form Black Sea demining group – Bloomberg]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3772211-tureccina-rumunia-ta-bolgaria-mozut-stvoriti-grupu-z-rozminuvanna-cornogo-mora-bloomberg.html> [Accessed: 18.10.2024]. [in Ukrainian].

U pidrozdilakh DSNS pratsiuiut vzhe 13 mashyn mekhanizovanoho rozminuvannia. (2023). [There are already 13 mechanized demining vehicles operating in the divisions of the State Emergency Service]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3745976-u-pidrozdilah-dsns-pracuut-vze-13-masin-mehanizovanogo-rozminuvanna.html> [Accessed: 01.07.2024]. [in Ukrainian].

Ukraina potrebuie tekhniki dlia rozminuvannia terytorii – Minekonomiky. (2023). [Ukraine needs equipment for demining territories – Ministry of Economy]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3705783-ukraina-potrebuie-tehniki-dla-rozminuvanna-teritorij-minekonomiki.html> [Accessed: 10.07.2024]. [in Ukrainian].

Ukraine Recovery Conference 11-12 June – Berlin Germany. (2024). URL: <https://www.urc-international.com/past-conferences/old-home> [Accessed: 22.10.2024]. [in English].

V Ukraini hotuvatymut 500 spetsialistiv z rozminuvannia na rik – Pavliuk. (2023). [Ukraine to train 500 demining specialists per year – Pavliuk]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3704997-v-ukraini-gotuvatimut-500-specialistiv-z-rozminuvanna-na-rik-pavluk.html> [Accessed: 11.09.2024]. [in Ukrainian].

V Ukraini lokalizuvaly vyrobnytstvo mashyn rozminuvannia Bozena-5 ta PT-300. (2024). [Production of demining vehicles Bozena-5 and PT-300 was localized in Ukraine]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/v-ukrayini-lokalizuvaly-vyrobnytstvo-mashyn-rozminuvannya-bozena-5-ta-pt-300/> [Accessed: 03.09.2024]. [in Ukrainian].

V Ukraini vid rosiiskykh min zahynuly ponad 300 liudei – DSNS. (2024). [Over 300 people killed in Ukraine by Russian mines]. URL: <https://zmina.info/news/v-ukrayini-vid-rosijskykh-min-zagynuly-ponad-300-lyudej-dsns/> [Accessed: 18.07.2024]. [in Ukrainian].

V Ukrainu dostavyly mashynu rozminuvannia Armtac 400. (2022). [A demining vehicle Armtac 400 was delivered to Ukraine]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/v-ukrayinu-dostavyly-mashynu-rozminuvannya-armtac-400/> [Accessed: 14.09.2024]. [in Ukrainian].

Velyka Brytaniia predaie Ukraini 6 pidvodnykh droniv dlia rozminuvannia berehovoii linii. (2022). [Great Britain transfers 6 underwater drones to Ukraine for demining the coastline]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/velyka-brytaniya-peredaye-ukrayini-6-pidvodnyh-droniv-dlya-rozminuvannya-beregovoyi-liniyi/> [Accessed: 27.08.2024]. [in Ukrainian].

Velyka Brytaniia peredala Ukraini ponad 1000 metalodetektoriv Vallon. (2022). [Great Britain has transferred over 1,000 Vallon metal detectors to Ukraine]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/velyka-brytaniya-peredala-ukrayini-ponad-1000-metalodetektoriv-vallon/> [Accessed: 30.06.2024]. [in Ukrainian].

Velyka Brytaniia peredast Ukraini mashynu rozminuvannia Minewolf 370. (2024). [Great Britain to transfer Minewolf 370 demining vehicle to Ukraine]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/velyka-brytaniyi-peredast-ukrayiny-mashynu-rozminuvannya-minewolf-370/> [Accessed: 14.07.2024]. [in Ukrainian].

Yaki prohramy z humanitarnoho rozminuvannia dostupni dlia hromad. (2023). [What humanitarian demining programs are available to communities]. URL: <https://intent.press/expert/humanrights/2023/yaki-programi-z-gumanitarnogo-rozminuvannya-dostupni-dlya-gromad/> [Accessed: 26.07.2024]. [in Ukrainian].

Yanchenko, V. (2024). 138 ukrainskykh viiskovosluzhbovtziv zavershyly navchalnu prohramu z rozminuvannia, realizovanu kanadskoiu orhanizatsiieiu Mriya Aid [138 Ukrainian servicemen completed the

demining training program, realized by the Canadian organization Mriya Aid]. URL: https://censor.net/ua/photo_news/3516649/pidgotovka_ukrayinskyh_saperiv_za_dopomogoyu_kanadskoyi_organizatsiyi_mriya_aid [Accessed: 18.07.2024]. [in Ukrainian].

YeS peredav Ukraini druhyi partiiu sobak-saperiv i poshukovi drony. (2023). [The European Union has transferred the second batch of sniffer dogs and search drones to Ukraine]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3784848-es-peredav-ukraini-drugu-partiu-sobaksaperiv-i-posukovi-droni.html> [Accessed: 24.09.2024]. [in Ukrainian].

Yevrosoiuz peredav Ukraini hrupu sobak-saperiv. Radio svoboda. (2024). [The European Union has transferred a group of sapper dogs to Ukraine]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-yevrosoyuz-sobaky-vivcharka-sapery-dopomoha/32993585.html> [Accessed: 12.06.2024]. [in Ukrainian].

ZSU otrymaly mashyny mekhanizovanoho rozminuvannia Hydrema 910 MCV. (2024). [The Armed Forces of Ukraine received Hydrema 910 MCV mechanized demining vehicles]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/zsu-otrymaly-mashyny-mekhanizovanogo-rozminuvannya-hydrema-910-mcv/> [Accessed: 29.07.2024]. [in Ukrainian].

Oleksandr NIKITIUK

*PhD of Historical Sciences, Associate Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3587-3800>*

Pavlo NIKITIUK

*Command of the Support Forces of the Armed Forces
of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4134-7417>*

Serhii RATUSHNYI

*The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8686-5412>*

DEPLOYMENT OF INTERNATIONAL ASSISTANCE TO UKRAINE IN HUMANITARIAN DEMINING (2022–2024)

Invasion of Ukraine by Russian troops and the massive devastation of various armoured and mine system led to large-scale contamination of the territory, populated areas and infrastructure facilities with unsafe objects. At the beginning of 2023, the area of such territories in the country was 174 thousand sq. km. In Ukraine, the urgent problem of carrying out humanitarian demining has arisen.

The article outlines the organization and provision of international assistance to Ukraine in carrying out the humanitarian demining from spring 2022 to autumn 2024. Direct assistance from foreign countries, international regulated and non-regular organization in the process of humanitarian demining of the de-occupied territories has been analysed. Among the direct assistance are demining training; providing sappers by means of protection and disposal; supply of demining vehicles; transfer of minesweepers and training of crews; training of sapper dogs and ensuring their protection; financial assistance.

Since 2022, the total contribution of partners to humanitarian demining of Ukraine has reached \$1.07 billion and as of September 1, 2024, 32 thousand sq. km have already been returned to safe use. Over 142 thousand sq. km. of potentially unsafe territory (including 128 thousand sq. km. of land and 14 thousand sq. km. of water area of Ukraine) are left.

Keywords: *international assistance, humanitarian demining, explosive objects, personnel training, personal protective equipment, means of demining, specialized equipment, robotic systems, sapper dogs.*

Сергій РУДЬКО

кандидат історичних наук, доцент

Національна академія сухопутних військ

імені гетьмана Петра Сагайдачного

(Львів, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4734-4276>Електронна пошта: serhii.rudko@gmail.com

СТАНОВЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ НАДАННЯ ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ НЕЛІТАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В ІНТЕРЕСАХ ПІДВИЩЕННЯ БОЙОВОЇ СПРОМОЖНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (2022–2024)

У статті проаналізовано обсяги і напрями нелітальної допомоги, яку Велика Британія надала Силам оборони України з 2022 по 2024 рр. в умовах повномасштабної російсько-української війни. Автор акцентує увагу на значенні системної підтримки, яку надає Сполучене Королівство для підвищення обороноздатності України. Зокрема, розглянуто поставки засобів індивідуального захисту, включно з шоломами та бронезилетами, зимовим спорядженням, технічними засобами для розмінування, транспортними засобами, радіолокаційним обладнанням та іншими матеріальними ресурсами. Окрему увагу зосереджено на програмах навчання українських військовослужбовців у рамках операції Interflex. Висвітлено питання технічного обслуговування й ремонту бронетехніки та артилерійських систем, який проводять на території України за участю британських компаній, зокрема Babcock International. Розглянуто також роль британських волонтерських організацій, громад і малого бізнесу в забезпеченні Збройних Сил України транспортними засобами та іншим нелітальним обладнанням. Стаття висвітлює внесок Великої Британії у процес цифровізації військової системи України, зокрема постачання технічного обладнання для реєстрів військовозобов'язаних. Автор окреслив вплив британської допомоги на підвищення бойових спроможностей української армії та покращення умов для виконання бойових завдань у зимовий період. Робота спирається на широку джерельну базу, зокрема: офіційні заяви Міністерства оборони Великої Британії, аналітичні матеріали спеціалізованих військових порталів (Military, Army Be The Best, UK Defence Journal) і публікації у засобах масової інформації. У висновках зазначено, що підтримка, яку надає Велика Британія, є стратегічно важливою для України і справляє довготривалий вплив на посилення її обороноздатності.

Ключові слова: російсько-українська війна, міжнародна військова допомога, нелітальне озброєння, Міжнародний фонд для України, Велика Британія, Збройні Сили України, операція Interflex.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна обновила велику потребу в забезпеченні Збройних Сил України різноманітними ресурсами, у тому числі нелітальною військовою допомогою. Підтримка союзників, зокрема Великої Британії, відіграє вирішальну роль у підвищенні обороноздатності України, особливо надання зимового спорядження, засобів розмінування, технічного забезпечення та радіолокаційного обладнання. Це важливо і для оперативної ефективності військових, і для цивільного населення, яке перебуває у районі бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нелітальна допомога Сполученого Королівства в період повномасштабної російсько-україн-

ської війни висвітлена в публікаціях іноземних та українських ЗМІ і на спеціалізованих порталах (Укрінформ, Military, The Telegraph, UK Defence Journal, Army Be The Best). Важливою частиною представленого дослідження є аналіз передачі засобів захисту, зимового спорядження, транспортних засобів, радіолокаційного обладнання і навчально-тренувальних програм. Значну роль відіграють офіційні джерела: сторінки уряду та Міністерства оборони Великої Британії, Генерального штабу ЗС України, Угруповання Об'єднаних сил та компаній, що виробляють техніку або відповідають за інші аспекти нелітальної допомоги Україні (Pearson Engineering, Blighter Surveillance Systems, Babcock International). Вони

забезпечують доступ до статистичних даних та інформації про навчання персоналу та обслуговування техніки. Обсяги і внесок допомоги Сполученого Королівства в обороноздатність України у публікаціях висвітлені фрагментарно, лише в окремих аспектах. Комплексний аналіз британської підтримки ще не був предметом наукових досліджень, що підкреслює актуальність теми запропонованої статті.

Мета статті – проаналізувати основні напрями, механізми надання та обсяги нелетальної допомоги Великої Британії Силам оборони України у 2022–2024 роках.

Виклад основного матеріалу. Сполучене Королівство допомагає Україні нелетальним озброєнням, амуніцією та засобами захисту. Ще у 2014 р. Сполучене Королівство передало Збройним Силам України сотні шоломів моделей Mk6, Mk6A та Mk7 (Army donates thousands of helmets. 2022). Напередодні повномасштабної війни, 8–9 лютого 2022 р. Велика Британія направила засоби індивідуального захисту для бійців територіальної оборони ЗС України: бронежилети, шоломи тощо (Британія передала засоби захисту. 2022). У березні 2022 р. британські військові відібрали та підготували для передачі ЗС України 84 тис. шоломів, що зберігалися на резервних складах. Перед відправленням в Україну з них необхідно було видалити ідентифікаційні знаки британської армії. Сержант Олівер Черч, який керував цією місією, зазначив, що військові охоче долучилися до ініціативи, сподіваючись, що їхня робота сприятиме захисту українських солдатів, які потребували надійного екіпірування. У подальшому Велика Британія неодноразово передавала нелетальну допомогу. Зокрема, у липні 2022 р. Україна отримала значний обсяг амуніції: понад 82 тис. шоломів, 8 450 комплектів бронежилетів і більше 5 тис. приладів нічного бачення (UK to send scores of artillery guns. 2022).

Британське міністерство оборони регулярно забезпечує зимовим обмундируванням українських військовослужбовців, які проходять підготовку в межах операції Interflex, ще до їхнього повернення на батьківщину. Відомство також зазначило, що важливу роль у цьому процесі відіграють малі та середні підприємства Сполученого Королівства. Наприклад, компанія Altberg, розташована в місті Річмонд у Північному Йоркширі, займається постачанням військового взуття для ЗС України (Ministry of Defence. 3 December 2022). За даними відділу закупівель Міністерства оборони Великої Британії, з червня 2022 р. по ли-

стопад 2023 р. у межах операції Interflex пройшли навчання майже 30 тис. українських військовослужбовців. Відповідні підрозділи міністерства забезпечили їх необхідним спорядженням (DE&S supports 30,000 Ukrainian recruits. 2023).

У листопаді 2022 р. міністерство оборони Сполученого Королівства повідомило через соціальну мережу X про постачання 195 тис. одиниць зимового спорядження для українських військовослужбовців, які проходили підготовку у Великій Британії. Індивідуальний комплект включав зимовий одяг, медичну аптечку та засоби захисту, загалом 40 предметів спорядження (Ministry of Defence. 1 November 2022).

Окрім раніше переданого оснащення, британський уряд додатково надав українським військовим 9 тис. комплектів амуніції. Про це повідомила пресслужба Генерального штабу ЗС України, посилаючись на інформацію Міністерства оборони Великої Британії (Британія передала зимове спорядження. 2022).

У листопаді–грудні 2022 р. Сполучене Королівство вкотре направило значну кількість зимового спорядження для ЗС України. У межах навчальної програми Interflex новобранці отримали понад 7 тис. комплектів теплої одягу. Також було передано 25 тис. комплектів для екстремальних холодів, близько 12 тис. утеплених спальних мішків, понад 900 генераторів і 150 опалюваних наметів. Міністр оборони Великої Британії наголосив, що це забезпечить українським військовим можливість ефективно діяти взимку, що є одним із ключових факторів їхньої боєздатності (Prime Minister announces crucial winter kit. 2022). На початку 2023 р. Україна отримала ще близько 10 тис. комплектів зимового спорядження, включаючи теплий одяг, утеплені спальні мішки та намети (Генеральний штаб ЗСУ, 25 грудня 2022).

У межах подальшої підтримки України Міністерство оборони Сполученого Королівства у листопаді 2023 р. передало чергову партію нелетального оснащення для українських військовослужбовців. До складу цього пакета увійшли понад 25 тис. комплектів зимового одягу, більше 82 тис. шоломів, 10 тис. бронежилетів і 70 тис. індивідуальних раціонів харчування (Ministry of Defence. 13 November 2023).

Через урядові канали, а також численні волонтерські та приватні ініціативи Сполучене Королівство передавало Україні автомобілі як для військових, так і для цивільних потреб. У травні 2022 р. уряд Великої Британії надав 13 броньованих позашляховиків Toyota Land Cruiser 300,

модернізованих компанією Babcock. Ці спеціально оснащені повнопривідні автомобілі було дообладнано додатковим бронюванням, що забезпечує захист від куль, протипіхотних мін і саморобних вибухових пристроїв. Машини передали у відповідь на запит українського уряду для евакуації цивільного населення із небезпечних регіонів на сході України. Крім того, їх передбачалося використовувати поліцією та Національною гвардією України для відновлення критично важливих залізничних комунікацій (UK donates fleet of armoured vehicles. 2022).

У листопаді 2023 р. британські фермери та волонтери вкотре доправили в Україну партію автомобілів для ЗС України. Зокрема, 24-та окрема механізована бригада імені короля Данила, 125-та окрема бригада територіальної оборони, а також окремі підрозділи Повітряних Сил України отримали 35 позашляховиків моделей Mitsubishi L200, Nissan X-Trail, Toyota Hilux і Land Rover Defender. Ініціатором цієї підтримки виступив британський фермер Марк Лерд, який допомагає українській армії з 2014 р. (Британські фермери пожертвували ЗСУ. 2023). У грудні 2023 р. жителі британського міста Бедфорд передали два автомобілі для потреб Збройних Сил України. Один із них, мікроавтобус, було передано медичному підрозділу 100-го батальйону територіальної оборони (Британське місто передало мікроавтобус. 2023).

Наприкінці грудня 2023 р. мер Лондона Садік Хан скасував запроваджену раніше заборону на відправку в Україну позашляховиків, що підлягали утилізації. Він звернувся до Міністра транспорту Марка Харпера з пропозицією створити механізм, що дав би можливість жителям Лондона та інших регіонів країни передавати Україні автомобілі, придатні до експлуатації, через відповідні програми утилізації (Sheridan, D. 2023). Це рішення допомогло вирішити правову проблему, що перешкоджала передачі значної кількості транспортних засобів, що мали бути списані.

Один із ключових напрямів допомоги Великої Британії Україні – ремонт та технічне обслуговування військової техніки. У липні 2023 р. Міністерство оборони Сполученого Королівства підписало контракт із компанією Babcock International, яка зобов'язалася обслуговувати та ремонтувати британські бойові машини, що перебувають в Україні. Угода ґрунтувалася на тристоронньому Меморандумі про імплементацію, укладеному між Babcock, урядом Великої Британії та Міністерством оборони України ще у червні 2021 р., а також на домовленостях із українським оборон-

ним концерном «Укроборонпром». Це створило передумови для розвитку спільних оборонних ініціатив в Україні.

Первинний контракт був розрахований на 12 місяців із бюджетом 50 млн фунтів стерлінгів та можливістю продовження. У межах угоди компанія Babcock забезпечує технічне обслуговування та ремонт бронетехніки, переданої Україні, організовує навчання українських військових спеціалістів та здійснює постачання критично важливих комплектуючих і запчастин. Обслуговуванню підлягають британські танки Challenger 2, бойові розвідувальні машини CVR(T), бронетранспортери та інші типи броньованої техніки (Babcock ramps up UK. 2023).

У лютому 2024 р. компанія Defence Equipment & Support, що діє від імені Великої Британії та Міжнародного фонду для України, підписала низку контрактів із компанією Cook Defence Systems, світовим лідером у виробництві танкових гусениць. У межах цієї угоди заплановано постачання запчастин для 500 одиниць бронетехніки, що охоплює гусениці не лише для британських бойових машин, а й для танків та бронетранспортерів радянського зразка, що перебувають на озброєнні української армії. Керівник Cook Defence Systems Вільям Кук зазначив, що хоча компанія має багаторічний досвід співпраці з британськими та союзними збройними силами, адаптація радянської бронетехніки стала для них новим викликом. Інженери компанії працювали над модернізацією гусениць, використовуючи обмежену технічну документацію та власні інноваційні рішення (Allison, G. 2024).

Україна нині є найбільш замінованою країною у світі, і міжнародна допомога у сфері розмінування має критичне значення. Одну з провідних ролей у цьому процесі відіграє Велика Британія. У грудні 2022 р. Лондон оголосив про передачу Україні понад 1 000 металошукачів Vallon та 100 комплектів для знешкодження вибухонебезпечних пристроїв. Ці засоби дають змогу саперам ефективно розчищати території, а також знешкоджувати мінні загородження та боєприпаси, що не вибухнули. Комплекти для знешкодження бомб розроблені для нейтралізації детонаторів, боєприпасів та саморобних вибухових пристроїв. Це обладнання є частиною ширшого пакету підтримки, який Сполучене Королівство надає Україні у сфері розмінування (UK military support for Ukraine, 2022).

У вересні 2023 р. Міністерство оборони Великої Британії повідомило про чергову поставку спеціалізованого обладнання для розмінування.

Україна отримала понад 1 500 одиниць техніки, що можна застосовувати як у ручному режимі, так і встановлювати на транспортні засоби. Також Королівські інженерні війська провели комплексний курс підготовки для українських саперів, яких навчали аналізувати загрози, планувати операції із розмінування, а також очищати різні типи місцевості (траншеї, окопи, фортифікаційні споруди і цивільні будівлі) під час практичних вправ. Під час тренувань військовослужбовці застосовували металошукачі, індивідуальні комплекти для розмінування та пристрої, що вже використовуються в українській армії. Окремий блок навчання був присвячений роботі з обладнанням британського виробництва, зокрема металошукачами Vallon (British Army trains Ukrainian soldiers. 2023).

У 2024 р. можливості українських саперів значно розширилися завдяки переданим Великою Британією гусеничним машинам для розмінування Minewolf 370. Ця техніка, розроблена швейцарською компанією Minewolf Systems, здатна очищати до 30 км² території за добу та знешкоджувати вибухові пристрої потужністю до 15 кг у тротиловому еквіваленті на глибині до 15 см. Мінний трал має як пілотований, так і дистанційний режим управління, що дає змогу ефективно працювати у складних умовах, зокрема на територіях із густою рослинністю та важкопрохідною місцевістю, що властиво сільськогосподарським землям і лісовим зонам України (Велика Британія передасть Україні. 2023).

Окрім того, британська компанія Defence Equipment & Support у межах Міжнародного фонду для України уклала контракт із Pearson Engineering. Це стало частиною більш масштабної програми технічного обслуговування на суму понад 100 млн фунтів стерлінгів, оголошеної у жовтні 2023 року. Згідно з угодою, британська сторона постачає багатоцільові автомобільні інтерфейси, що дають змогу адаптувати українську бронетехніку для використання інженерного обладнання, зокрема протимінних плугів, модернізованих та відремонтованих Pearson Engineering. Завдяки цим інтерфейсам українські військові можуть оперативно оснащувати свою техніку додатковими пристроями для подолання природних і штучних перешкод. Крім того, у рамках контракту передбачено постачання запасних частин і комплектів для обслуговування техніки (Pearson Engineering selected by UK MOD to provide... 2024).

У грудні 2023 р. представники Міністерства оборони та Міністерства у справах бізнесу та тор-

гівлі Великої Британії, а також керівники провідних британських оборонних компаній здійснили офіційний візит до України. За результатами переговорів було підписано низку контрактів. Зокрема, компанії BAE Systems і AMS Integrated Solutions Ltd уклали угоду про організацію ремонту та обслуговування артилерійських систем британського виробництва безпосередньо в Україні, на базі сервісних центрів AMS. Також було укладено трирічний контракт із Babcock на технічне обслуговування двох протимінних кораблів ВМС України – «Черкаси» та «Чернігів» – після їх передачі від Королівського військово-морського флоту (Британські компанії допоможуть Україні. 2023).

Окремим напрямом британської підтримки є передача радіолокаційних систем для потреб Сил оборони України. Велика Британія забезпечила українську армію радарми для виявлення безпілотних літальних апаратів та системами контрбатареїної боротьби. З червня 2022 р. британська компанія Blighter Surveillance Systems постачала в Україну радари A422, що застосовують для протидії БпЛА. Ці системи середньої дальності здатні виявляти повітряні та наземні об'єкти на відстані до 20 км (Ukraine Counter-UAS Radar. 2022).

Окрім того, 9 жовтня 2022 р. на офіційній сторінці Об'єднаних сил у Facebook було оголошено про передачу ЗС України контрбатареїного радарного комплексу ARTHUR. У британській армії цей мобільний комплекс артилерійської розвідки відомий під назвою MAMBA (mobile artillery monitoring battlefield asset). Його головне завдання – виявлення позицій ворожої польової артилерії та забезпечення оперативного контрбатареїного вогню. Система може відстежувати до 100 цілей на хвилину та фіксувати координати артилерійських установок противника на відстані 20–25 км, а мінометних позицій – на відстані 35–40 км. Ця технологія дає змогу швидко коригувати вогонь української артилерії, підвищуючи її точність та ефективність (На озброєння ЗСУ надійшов британський. 2022).

18 травня 2023 р. уряд Норвегії оголосив про передачу Україні ще трьох контрбатареїних радарів ARTHUR у співпраці з Великою Британією. Ці системи надійшли зі складів Міністерства оборони Норвегії, оскільки країна вивела їх з експлуатації та планувала замінити на сучасніші аналоги (Noreg støtter Ukraina med langtrenkande. 2023).

Окрім військової допомоги, британський уряд підтримує Міністерство оборони України у про-

цесі цифрової трансформації, зокрема у сфері автоматизації військового обліку. У межах проєкту Special Defence Advisor Programme, що реалізовує Посольство Великої Британії у Києві, територіальні центри комплектування та соціальної підтримки отримали технічне забезпечення для роботи із реєстром військовозобов'язаних «Оберіг». Зокрема, Україні передали 187 ноутбуків, сканерів і принтерів для полегшення процесу цифровізації облікової системи (Уряд Великої Британії передав обладнання. 2024).

Висновок. Проведене дослідження підтвердило, що Велика Британія відіграє важливу роль у забезпеченні Збройних Сил України нелетальною допомогою в умовах російсько-української війни. Механізм цієї підтримки ґрунтується на чітко визначеній договірно-правовій основі та охоплює широкий спектр напрямів співпраці, зокрема постачання зимового спорядження, засобів індивідуального захисту, транспортних засобів, радіолокаційного обладнання, а також підтримку навчально-тренувальних програм і технічного обслуговування військової техніки. Історична динаміка цього процесу свідчить про поступову трансформацію британської допомоги від епізодичних поставок до стратегічно орієнтованого та системного партнерства. У роботі не лише проаналізовано офіційні поставки, а й

висвітлено роль британських волонтерських організацій і приватного сектору у забезпеченні українських військових транспортом, засобами розмінування та іншим обладнанням. Окрему увагу приділено питанням технічного обслуговування бронетехніки й артилерійських систем на території України за участю британських компаній. Виявлено, що ключовими викликами залишаються координація дій між сторонами, оперативність постачань і забезпечення навчальних програм для ефективного використання переданих ресурсів. Аналіз показав, що британська допомога не лише задовольняє поточні потреби української армії, а й сприяє її довготривалому зміцненню. Запровадження навчальних програм, передача сучасних технологічних засобів і цифрових рішень підвищує боєздатність ЗС України та їхню адаптацію до сучасних викликів війни. Технічне обслуговування військової техніки безпосередньо в Україні, а також підтримка у сфері розмінування та радіолокаційного забезпечення свідчать про наміри Великої Британії не лише надавати разову допомогу, а й системно підтримувати оборонну інфраструктуру України. Отримані результати можуть бути використані для подальших досліджень міжнародної військової підтримки України та розроблення стратегічних підходів до її ефективного використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Allison, G. (2024). Cook Defence Systems 'on track' to support Ukraine. URL: <https://ukdefencejournal.org.uk/cook-defence-systems-on-track-to-support-ukraine/> [дата зверн.: 09.07.2024].
- Army donates thousands of helmets to Ukraine military. (2022). URL: <https://www.army.mod.uk/news-and-events/news/2022/03/army-donates-thousands-of-helmets-to-ukraine-military/> [дата зверн.: 09.07.2024].
- Babcock ramps up UK military support to Ukraine. (2023). URL: <https://www.babcockinternational.com/news/babcock-ramps-up-uk-military-support-to-ukraine/> [дата зверн.: 08.07.2024].
- British Army trains Ukrainian soldiers in mine disposal skills. (2023). URL: <https://www.gov.uk/government/news/british-army-trains-ukrainian-soldiers-in-mine-disposal-skills> [дата зверн.: 09.07.2024].
- DE&S supports 30,000 Ukrainian recruits trained in largest UK military training effort since Second World War. (2023). URL: <https://des.mod.uk/des-supports-30000-ukrainian-recruits-trained-in-largest-uk-military-training-effort-since-second-world-war/?portfolioCats=1235%2C78%2C735%2C69%2C734> [дата зверн.: 06.07.2024].
- Ministry of Defence. (2022). URL: <https://x.com/DefenceHQ/status/1587504887138603013> [дата зверн.: 06.06.2024].
- Ministry of Defence. (2022). URL: <https://x.com/DefenceHQ/status/1599010562385580032> [дата зверн.: 06.06.2024].
- Ministry of Defence. (2023). URL: <https://x.com/DefenceHQ/status/1724033577828950510> [дата зверн.: 06.06.2024].
- Noreg støtter Ukraina med langtrekkjande artilleri og radarar. (2023). URL: <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/noreg-stottar-ukraina-med-langtrekkjande-artilleri-og-radarar/id2977717/> [дата зверн.: 19.07.2024].

Pearson Engineering selected by UK MOD to provide equipment to defeat explosives in Ukraine. (2024). URL: <https://www.pearson-eng.com/news/pearson-engineering-selected-by-uk-mod-to-provide-equipment-to-defeat-explosives-in-ukraine/> [дата зверн.: 15.07.2024].

Prime Minister announces crucial winter kit delivery for Ukrainian Forces as he meets NATO Chief. (2022). URL: <https://www.gov.uk/government/news/prime-minister-announces-crucial-winter-kit-delivery-for-ukrainian-forces-as-he-meets-nato-chief> [дата зверн.: 18.07.2024].

Sheridan, D. (2023) Sadiq Khan backs down over ban on sending 4x4s to Ukraine. URL: <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2023/12/22/johnson-attacks-mayor-flimsy-u-lez-argument-cars-ukraine/> [дата зверн.: 19.07.2024].

UK donates fleet of armoured vehicles to Ukraine to evacuate civilians from besieged areas. (2022). URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-donates-fleet-of-armoured-vehicles-to-ukraine-to-evacuate-civilians-from-besieged-areas> [дата зверн.: 07.06.2024].

UK military support for Ukraine continues with delivery of counter explosive ordnance equipment. (2022). URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-military-support-for-ukraine-continues-with-delivery-of-counter-explosive-ordnance-equipment> [дата зверн.: 05.06.2024].

UK to send scores of artillery guns and hundreds of drones to Ukraine. (2022). URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-to-send-scores-of-artillery-guns-and-hundreds-of-drones-to-ukraine> [Accessed: 09.07.2024].

Ukraine Counter-UAS Radar System Supplied by Blighter. (2022). URL: <https://www.blighter.com/ukraine-counter-uas-radar-system-supplied-by-blighter/> [дата зверн.: 09.07.2024].

Британія передала засоби захисту для територіальної оборони. (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/brytaniya-peredala-zasoby-zahystu-dlya-terytorialnoyi-oborony/> [дата зверн.: 09.07.2024].

Британія передала зимове спорядження для 9000 українських військових. (2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3606077-britania-peredala-9000-ukrainskih-vijskovih-sporadzenna-dla-pidgotovki-dozimi.html> [дата зверн.: 19.07.2024].

Британське місто передало мікроавтобус для медиків тероборони на Дніпропетровщині. (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3798065-britanske-misto-peredalo-mikroavtobus-dla-medikiv-teroboroni-na-dnipropetrovsini.html> [дата зверн.: 19.07.2024].

Британські компанії допоможуть Україні з ремонтом артилерії та виробництвом дронів. (2023). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3801682-britanski-kompanii-dopomozut-ukraini-z-remontom-artilerii-ta-virobnictvom-droniv.html> [дата зверн.: 09.07.2024].

Британські фермери пожертвували ЗСУ власні позашляховики. (2023). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/brytanski-fermery-pozhertvuvali-zsu-vlasni-pozashlyahovyky/> [дата зверн.: 03.07.2024].

Велика Британія передасть Україні машину розмінування Minewolf 370. (2024). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/velyka-brytaniyi-peredast-ukrayiny-mashynu-rozminuvannya-minewolf-370/> [дата зверн.: 19.07.2024].

Генеральний штаб ЗСУ / General Staff of the Armed Forces of Ukraine. (2022). URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/pfbid02mCLmZ4KfYhRdp8ecry8EiEMhomBUyZ7DjDtrVK2GcZHAGka3MXzGVWdQsxsL6L6pl> [дата зверн.: 09.07.2024].

Генеральний штаб ЗСУ / General Staff of the Armed Forces of Ukraine. (2023). URL: https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/497442309235519/?paipv=0&eav=AfZSrm4x0Db-bM0xU80_3LjzuoAuxBSFwjagvTgB3aSZZVC824rG1bXEUv-gDEaR00&_rdr [дата зверн.: 25.06.2024].

На озброєння ЗСУ надійшов британський контрбатареєний радар ARTHUR. (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-ozbrojennya-zsu-nadijshov-brytanskyj-kontrbatarejnyj-radar-arthur/> [дата зверн.: 09.07.2024].

Угруповання Об'єднаних сил / Joint Forces Task Force. (2022). URL: <https://fb.watch/roCWdKKpn4/> [дата зверн.: 09.07.2024].

Уряд Великої Британії передав обладнання для роботи з реєстром «Оберіг». (2024). URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2024/04/18/uryad-velikoi-britanii-peredav-obladnannya-dlya-roboti-z-reestrom/> [дата зверн.: 12.07.2024].

REFERENCES

Allison, G. (2024). Cook Defence Systems 'on track' to support Ukraine. URL: <https://ukdefencejournal.org.uk/cook-defence-systems-on-track-to-support-ukraine/> [Accessed: 09.07.2024]. [in English].

Army donates thousands of helmets to Ukraine military. (2022). URL: <https://www.army.mod.uk/news-and-events/news/2022/03/army-donates-thousands-of-helmets-to-ukraine-military/> [Accessed: 09.07.2024]. [in English].

Babcock ramps up UK military support to Ukraine. (2023). URL: <https://www.babcockinternational.com/news/babcock-ramps-up-uk-military-support-to-ukraine/> [Accessed: 08.07.2024]. [in English].

British Army trains Ukrainian soldiers in mine disposal skills. (2023). URL: <https://www.gov.uk/government/news/british-army-trains-ukrainian-soldiers-in-mine-disposal-skills> [Accessed: 09.07.2024]. [in English].

Brytaniia peredala zasoby zakhystu dlia terytorialnoi oborony. (2022). [Britain has transferred protective equipment for Territorial defence]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/brytaniya-peredala-zasoby-zakhystu-dlya-terytorialnoyi-oborony/> [Accessed: 09.07.2024]. [in Ukrainian].

Brytaniia peredala zymove sporiadzhennia dlia 9000 ukrainskykh viiskovykh. (2022). [Britain has transferred winter equipment for 9,000 Ukrainian soldiers]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3606077-britania-peredala-9000-ukrainskih-vijskovih-sporadzhenna-dla-pidgotovki-do-zimi.html> [Accessed: 19.07.2024]. [in Ukrainian].

Brytanske misto peredalo mikroavtobus dlia medykiv teroborony na Dnipropetrovshchyni. (2023). [British city donates minibus for Territorial defence medics in Dnipropetrovsk region]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3798065-britanske-misto-peredalo-mikroavtobus-dla-medikiv-teroboroni-na-dnipropetrovsini.html> [Accessed: 19.07.2024]. [in Ukrainian].

Brytanski fermery pozhertvuvaly ZSU vlasni pozashliakhovyky. (2023). [British farmers donated their own SUVs to the Ukrainian Armed Forces]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/brytanski-fermery-pozhertvuvaly-zsu-vlasni-pozashlyahovyky/> [Accessed: 03.07.2024]. [in Ukrainian].

Brytanski kompanii dopomozhut Ukraini z remontom artilerii ta vyrobnytstvom droniv. (2023). [British companies will help Ukraine with artillery repair and drone production]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3801682-britanski-kompanii-dopomozut-ukraini-z-remontom-artilerii-ta-virobnictvom-droniv.html> [Accessed: 09.07.2024]. [in Ukrainian].

DE&S supports 30,000 Ukrainian recruits trained in largest UK military training effort since Second World War. (2023). URL: <https://des.mod.uk/des-supports-30000-ukrainian-recruits-trained-in-largest-uk-military-training-effort-since-second-world-war/?portfolioCats=1235%2C78%2C735%2C69%2C734> [Accessed: 06.07.2024]. [in English].

Generalnyi shtab ZSU / General Staff of the Armed Forces of Ukraine. (2022). URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/pfbid02mCLmZ4KfYhRdp8ecry8EiEMhomBUyZ7DjDtrVK2GcZHAGka3MXzGVWdQsxsL6L6pl> [Accessed: 09.07.2024]. [in Ukrainian].

Generalnyi shtab ZSU / General Staff of the Armed Forces of Ukraine. (2023). URL: https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/497442309235519/?paipv=0&eav=AfZSrm4x0Db-bM0xU80_3LjzuoAuxBSFwjagvTgB3aSZZVC824rG1bXEUv-gDEaR00&_rdr [Accessed: 25.06.2024]. [in Ukrainian].

Ministry of Defence. (2022). URL: <https://x.com/DefenceHQ/status/1587504887138603013> [Accessed: 06.06.2024]. [in English].

Ministry of Defence. (2022). URL: <https://x.com/DefenceHQ/status/1599010562385580032> [Accessed: 06.06.2024]. [in English].

Ministry of Defence. (2023). URL: <https://x.com/DefenceHQ/status/1724033577828950510> [Accessed: 06.06.2024]. [in English].

Na ozbroiennia ZSU nadiishov brytanskyi kontrbatareinyi radar ARTHUR. (2022). [The Ukrainian Armed Forces have adopted a British counter-battery radar]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-ozbroyennya-zsu-nadijshov-brytanskyj-kontrbatarejnyj-radar-arthur/> [Accessed: 09.07.2024]. [in Ukrainian].

Norway supports Ukraine with long-range artillery and radar. (2023). URL: <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/noreg-stottar-ukraina-med-langtrekkjande-artilleri-og-radarar/id2977717/> [Accessed: 19.07.2024]. [in Norwegian].

Pearson Engineering selected by UK MOD to provide equipment to defeat explosives in Ukraine. (2024). URL: <https://www.pearson-eng.com/news/pearson-engineering-selected-by-uk-mod-to-provide-equipment-to-defeat-explosives-in-ukraine/> [Accessed: 15.07.2024]. [in English].

Prime Minister announces crucial winter kit delivery for Ukrainian Forces as he meets NATO Chief. (2022). URL: <https://www.gov.uk/government/news/prime-minister-announces-crucial-winter-kit-delivery-for-ukrainian-forces-as-he-meets-nato-chief> [Accessed: 18.07.2024]. [in English].

Sheridan, D. (2023). Sadiq Khan backs down over ban on sending 4x4s to Ukraine. URL: <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2023/12/22/johnson-attacks-mayor-flimsy-ulez-argument-cars-ukraine/> [Accessed: 19.07.2024]. [in English].

Uhrupovannia Obiednanykh syl / Joint Forces Task Force. (2022). URL: <https://fb.watch/roCWdKKpn4/> [Accessed: 09.07.2024]. [in Ukrainian].

UK donates fleet of armoured vehicles to Ukraine to evacuate civilians from besieged areas. (2022). URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-donates-fleet-of-armoured-vehicles-to-ukraine-to-evacuate-civilians-from-besieged-areas> [Accessed: 07.06.2024]. [in English].

UK military support for Ukraine continues with delivery of counter explosive ordnance equipment. (2022). URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-military-support-for-ukraine-continues-with-delivery-of-counter-explosive-ordnance-equipment> [Accessed: 05.06.2024]. [in English].

UK to send scores of artillery guns and hundreds of drones to Ukraine. (2022). URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-to-send-scores-of-artillery-guns-and-hundreds-of-drones-to-ukraine> [Accessed: 09.07.2024]. [in English].

Ukraine Counter-UAS Radar System Supplied by Blighter. (2022). URL: <https://www.blighter.com/ukraine-counter-uas-radar-system-supplied-by-blighter/> [Accessed: 09.07.2024]. [in English].

Uriad Velykoi Brytanii peredav obladnannia dlia roboty z reiestrom “Oberih”. (2024). [The British government has provided equipment for working with the “Oberih” registry]. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2024/04/18/uryad-velikoi-britanii-peredav-obladnannya-dlya-roboti-z-reestrom/> [Accessed: 12.07.2024]. [in Ukrainian].

Velyka Brytaniia peredast Ukraini mashynu rozminuvannia Minewolf 370. (2024). [Great Britain to transfer Minewolf 370 demining vehicle to Ukraine]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/velyka-brytaniyi-peredast-ukrayiny-mashynu-rozminuvannya-minewolf-370/> [Accessed: 19.07.2024]. [in Ukrainian].

Serhii RUDKO

PhD of Historical Sciences, Associate Professor

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy

(Lviv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4734-4276>

ESTABLISHING A MECHANISM FOR PROVIDING NON-LETHAL ASSISTANCE BY THE UK TO ENHANCE THE COMBAT CAPABILITY OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (2022–2024)

The article analyses the scope and directions of the UK's non-lethal aid and assistance to the Ukrainian Defence Forces from 2022 to 2024 in the context of the full-scale russian-Ukrainian war. The author focuses on the importance of the systemic support provided by the United Kingdom to enhance Ukraine's defence capabilities. In particular, it has been examined the supply of personal protective equipment, including helmets and body armour; winter gear; demining equipment, vehicles, radar equipment and other types of material support. A significant emphasis is placed on the training programmes for Ukrainian servicemen implemented as part of Operation Interflex. The maintenance and repair of armoured vehicles and artillery systems carried out on the territory of Ukraine with the participation of British companies such as Babcock International, has been covered. The role of British volunteer organisations, communities and small businesses in providing the Armed Forces of Ukraine with vehicles and other non-lethal equipment has also been considered. In the article, the UK's contribution to the digitalization of Ukraine's military system, in particular the supply of technical equipment for the registers of persons liable for military service has been highlighted. The author outlines the impact of this assistance on enhancing the military capabilities of the Ukrainian army and improving the conditions for performing combat missions in winter. The paper draws on a wide range of sources, including official statements of the UK Ministry of Defence, analyses of specialized military portals (Militaryni, Army Be the Best, UK Defence Journal) and media publications. The conclusions indicated that the UK's support is of strategic importance for Ukraine and has a long-term impact on its defence capabilities.

Keywords: *russian-Ukrainian war, international military assistance, non-lethal weapons, International Fund for Ukraine, United Kingdom, Armed Forces of Ukraine, Operation Interflex.*

Юліан ТЮТЮННИК*доктор географічних наук, професор**Державний політехнічний музей ім. Бориса Патона**При Національному технічному університеті**«КПІ імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1621-6362>**Електронна пошта: yulian.tyutyunnik@gmail.com***Наталія ПИСАРЕВСЬКА***Державний політехнічний музей ім. Бориса Патона**при Національному технічному університеті**«КПІ імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)**ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5603-1571>**Електронна пошта: tala1311@ukr.net***ПРІОРИТЕТНА РОЛЬ НАУКИ ТА ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР У РОЗВИТКУ ЯДЕРНО-ЗБРОЙОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ
(1920-ті – 1940-ві рр.)**

На основі аналізу літературного і архівного матеріалу, а також власних досліджень доведено, що у 1920-х – 1940-х рр. в Українській РСР були проведені науково-дослідні і науково-практичні роботи, що мали непересічний і пріоритетний характер у виготовленні Радянським Союзом атомної зброї у другій половині 1940-х років. В Одесі зароджувалася радіологія і хімічна металургія важких природних ізотопів. У Харкові вдруге у світі, але вперше в СРСР, розчислили атомне ядро, виконали фундаментальні роботи з ізотопного збагачення природного урану, офіційно заявили про необхідність і можливість мати в СРСР ядерну зброю, зробили перші практичні кроки у складанні «атомного проєкту СРСР». У Кривому Розі і Жовтих Водах вперше на теренах європейської частини СРСР віднайшли радіоактивні гірські породи, що стало передумовою для відкриття Первомайського родовища урану. Воно зіграло найважливішу роль у забезпеченні урановою сировиною радянського збройового атомного проєкту. У Кам'янському створили унікальні технології переробки первомайських залізо-уранових руд і забезпечили якісно новий рівень постачання уранових матеріалів для виробництва атомної бомби.

Ключові слова: історія озброєння, військово-промисловий комплекс, ядерна зброя, видобуток урану, хімічна металургія.

Постановка проблеми. Недостатньо систематизованими і висвітленими в історії України ХХ ст. є відомості щодо її наукового і науково-технічного внеску у становлення і розроблення радянських ядерно-радіаційних технологій збройового спрямування. До недавнього часу більшість відомостей, у т.ч. архівних, на цю тему була засекречена, заполітизована й дозована таким чином, щоби висвітлювалися ті аспекти проблеми, що відповідали б імперським потребам звеличування «досягнень радянської фізичної науки і техніки» лише у союзному Центрі. Поста-ті окремих фізиків – творців ядерно-збройових технологій СРСР (І. В. Курчатова, Ю. Б. Харитона, В. Г. Хлопіна та інших) штучно канонізували,

інших, особливо з науково-технічної інтелігенції «національних» союзних республік – замовчува-ли, а їх внесок применшували.

Аналіз джерел і публікацій. Історичні ві-домості з порушеної проблеми розпорошені по численних, іноді важко доступних, літературних джерелах, у мережі Інтернет, а деякі питання, зо-крема якісний «перелом» у радянському уранодо-буванні в 1947–1948 рр., що дав можливість за-безпечити сировиною продукування збройового плутонію, до останнього часу взагалі не були на-лежним чином вивчені. Документальні та архів-ні відомості, після їх розсекречення, хоча і були у 1990-х – 2000-х рр. оприлюднені у багатотом-ному виданні «Атомный проект СССР», проте,

обмежувалися джерельною базою центрального управлінського апарату СРСР, підприємств і установ на теренах російської федерації, що працювали на ядерне озброювання Радянського Союзу. Низка важливих відомостей відносно внеску в нього союзних республік, насамперед Української РСР, у зазначеній антології документальних відомостей подана належним чином не була.

Мета статті полягає у наукознавчому й воєнно-історичному дослідженні з доведення пріоритетної ролі наукових центрів, науково-технічної інтелігенції та профільної галузі промисловості Української РСР у створенні радянських ядерно-радіаційних технологій збройового спрямування.

Наукова новизна матеріалу полягає у спробі науково систематизувати доступні історичні відомості з метою узагальнення пріоритетного внеску українських наукових центрів та ядерної промисловості у розроблення та випуск Радянським Союзом ядерної зброї. При цьому висвітлення питань становлення і значення українського уранодобування у другій половині 1940-х рр. є результатами власних історичних та індустриально-археологічних досліджень авторів статті.

Виклад основного матеріалу. *Започаткування радіаційних досліджень в Одесі та їх дальший розвиток в Українській РСР.* У 1910 р. відомий радіохімік, згодом член-кореспондент АН УРСР Є. С. Бурксер (рис. 1) відкрив в Одесі першу в Російській імперії радіологічну лабораторію, а з 1911 р. почав видавати часопис «Труды химической и радиологической лаборатории», що став першим російськомовним журналом з питань радіоактивності. В лабораторії вимірювали радіоактивність різних природних об'єктів – гірських порід, мулу одеських лиманів, ґрунтів, морської води тощо, а також досліджували вплив радіоактивного випромінювання на рослини і тварин, розроблювали методи вилучення урану і полонію з туркестанських руд (Майдебура, О.П. 2013; Братанова, М. В. (рук.). 2023, с. 15–17). У 1924 р. радіологічну лабораторію Бурксера реорганізували в Інститут прикладної хімії і радіології, у 1926 р. – у Науково-дослідний хіміко-радіологічний інститут. У 1932 р. на базі інституту створили дві організації – Українську філію щойно заснованого Державного інституту рідкісних металів (УкрДІРІДМЕТ) і Український науково-дослідний хімічний інститут. У 1934 р. УкрДІРІДМЕТ об'єднали з останнім, проте, у 1936 р. знову перетворили на самостійну організацію.

Рис. 1.
Євген Самійлович
Бурксер
(1887–1965)

Рис. 2.
Михайло Абрамович
Енгельштейн
(1906–1951)

У 1936–1938 рр. його очолював М. А. Енгельштейн (рис. 2), а у 1938–1941 рр. – А. С. Глушко (Антонович, В.П., Бельтюкова, С.В., Ефрюшина, Н.П., Мешкова, С.Б. 2003; Андронати, С. А. (отв. ред.). 2007; Якимюк, О. Л. 2013).

У другій половині 1930-х рр. при інституті працювало дослідне виробництво (єдине у СРСР) – Державна виробнича лабораторія (ДВЛ, завод «В»), що випускала товарну продукцію – чисті солі Li, Rb, Cs. У 1940 р. УкрДІРІДМЕТ і його дослідне виробництво успішно вилучали германій із вугілля, фусів і надсмольних вод коксохімії.

Про роботу одеського УкрДІРІДМЕТ із радіоактивними матеріалами відомо дуже мало, літературні й архівні дані поодинокі. У «Плані науково-дослідних і геологорозвідувальних робіт організацій АН СРСР та інших відомств з проблеми урану на 1940–1941 рр.» 24-м пунктом позначений запит УкрДІРІДМЕТ на фінансування науково-дослідної роботи під назвою «Розроблення методів отримання летких галогідних сполук урану у великих кількостях» (Кудинов, Л.И. (сост.). 1998, с. 190). 14 квітня 1940 року керівник Радієвого інституту АН СРСР академік В. Г. Хлопін звернувся до головного інженера УкрДІРІДМЕТ (колишнього директора інституту) М. А. Енгельштейна з офіційним листом, у якому просив дозволу співробітникам «центрального» московського відділення ДІРІДМЕТ провести роботи з виготовлення так званого урану-Х, що насправді є ізотопом ^{234}Th , на дослідному виробництві одеситів (Кудинов, Л.И. (сост.). 1998, с. 226–227). Про це є свідчення відомого радянського радіохіміка З. В. Єршової (під її керівництвом у СРСР був отриманий металевий уран). У своїх спогадах вона писала: «У 1940 р. В. Г. Хлопін запропонував лабораторії виконати роботу з отримання чистого

ізоотопу урану з масовим числом 234 <...> Я при-стала на цю тему, ми склали програму і методику проведення дослідження з розробленням способу отримання урану-234 <...> За розрахунками після проведення низки перекристалізацій уранілу, що повторюються через 20–30 днів, для накопи-чення чистого ізоотопу UX, у результаті бета-роз-паду якого утворюється уран-234, ми очікували отримати із маточного розчину нітрату уранілу препарат, що містить мікрограми урану-234. Ця операція виконувалася на дослідному виробни-цтві отримання чистих уранових солей в одесь-кій філії Дірідмету і закінчилася у червні 1941 р.» (Петросьянц, А. М. (отв. ред.). 1987, с. 111–112). Тоді ж у зв'язку з німецьким вторгненням у СРСР співробітниця ДІРІДМЕТ Н. Ф. Солдатова вивез-ла отриманий препарат урану-234 до Москви. 3 серпня 1941 р. із Одеси евакуювали і сам УкрДІ-РІДМЕТ із дослідним виробництвом.

Аналіз історичних відомостей дає змогу стверджувати, що співробітників УкрДІРІДМЕТ і його дослідний завод «В» евакуювали у такі місця: 1) м. Азбест, Свердловська область, Урал, куди переїхав М. А. Енгельштейн; 2) м. Новосибірськ; 3) Казахстан (про точне місце відомостей не знайдено); 4) селище Табошар, Таджикистан. Останній населений пункт, куди евакуювали Укр-ДІРІДМЕТ і завод «В», про що є відомості (До-рохова, И. 2022; Хамидов, Ф.Ф. 2017; Петрухин, Н.П. (под. общ. ред.). 2015, с. 75), для історії ста-новлення хімічної металургії і гідрометалургії СРСР, на наш погляд, є найважливішим.

Першим у СРСР підприємством із гідромета-лургії урану був так званий комбінат № 6, засно-ваний у 1945 р. на базі Табошарського родовища уранових руд. Проте у статусного «первістка» радянської уранової промисловості були менш

відомі попередники. Біля таджицького селища Табошар (нині – місто Істіклол) розташовувалося кілька розвіданих ще у 1925–1926 рр. уранових родовищ (утім, здавна відомих як поліметаліч-них). У 1930–1931 рр. на Табошарському руднику функціонувало невеличке експериментальне гі-дрометалургійне виробництво. У 1934–1935 рр. Іван Якович Башилов – талановитий учений і ви-робничник, налагодив тут виробництво сполук радіо і урану. А у 1941 р. у Табошарі розмістився персонал і розгорнулися потужності одеського УкрДІРІДМЕТ. У 1941–1944 рр. таджицькі гір-ники, одеські радіохіміки і гідрометалурги школи Івана Башилова (репресованого у 1938 р.) сфор-мували ту основу, на якій заснували комбінат № 6. Згодом він став «Ленінабадським гірничо-хіміч-ним комбінатом», а зараз відомий як ВО «Схід-рідмет». Отже, є підстави вважати, що українські вчені і промисловці в галузі хімічної металургії мали безпосереднє відношення до заснування ра-дянської уранової промисловості у Середній Азії (Фальцев, Ю., Ларин, В., Разыков, З., Абдуллаев, Т. & Арушанов, В. 1995; Рахимова, Ш.К. 2017; Петрухин, Н.П. (под. общ. ред.). 2015).

Ізотопне збагачення урану та розроблення першого радянського проекту атомної бомби у Харкові. Якщо одесити були серед перших, хто почали працювати із леткими сполуками урану, потрібними для ізотопного збагачення природ-ної уранової сировини (зокрема з гексафторидом урану UF₆), то харківські вчені були серед тих, хто створювали технологію цього збагачення на-прикінці 1930-х – початку 1940-х років. Дослі-дження та експерименти виконували Ф. Ф. Ланге, В. О. Маслов, В. С. Шпінель – учені Українського фізико-технічного інституту (далі – УФТІ) (рис. 3; 4; 5). Вони удосконалили технологію збагачення

Рис. 3.
Фріц
Фріцович Ланге
(1899–1987)

Рис. 4.
Віктор Олексійович
Маслов
(1913–1942)

Рис. 5.
Володимир Семенович
Шпінель
(1911–2011)

UF6 по ізотопу ^{235}U , і у серпні–вересні 1940 р. заявили про свої розробки у технічних записках «Про заходи, необхідні для організації робіт з проблеми урану» (Кудинов, Л.И. (сост.). 1998, с. 132–133), «Розділення ізотопів урану» (Кудинов, Л.И. (сост.). 1998, с. 136–138) і «Розділення ізотопів урану шляхом використання коріолісового прискорення» (Кудинов, Л.И. (сост.). 1998, с. 167–168). Наприкінці 1940 – початку 1941 рр. були подані заявки на винаходи: «Спосіб виготовлення уранової суміші, збагаченої ураном з масовим числом 235. Багатокамерна центрифуга» (Кудинов, Л.И. (сост.). 1998, с. 196–198) і «Термоциркуляційна центрифуга» (Кудинов, Л.И. (сост.). 1998, с. 213–215).

Ізотопне збагачення урану давало змогу виготовити атомну бомбу на основі ^{235}U , здатного породжувати самопідтримувану ланцюгову ядерну реакцію. Його було застосовано у американській бомбі «Малюк», скинутій 6 серпня 1945 р. на Хіросіму. Уран-235 можна «взяти» з природи, з уранової руди, але для цього треба вдатися до ізотопного збагачення, оскільки у природній сировині міститься усього 0,71 % ^{235}U , і при таких концентраціях самопідтримувана ланцюгова ядерна реакція не відбувається. Американці отримали ^{235}U за допомогою ізотопного збагачення, а це був дуже енергоємний процес. Однак за технологією центрифужного або газодифузного розділення ізотопів він цілком реальний. У центрифужному варіанті ізотопне збагачення й запропонували Ф. Ланге, В. Маслов і В. Шпінель. Щоправда радянські «атомники» у другій половині 1940-х рр. пішли іншим, довшим, проте, технічно простішим шляхом, що передбачав виготовлення ядерного заряду з ^{239}Pu . Його можна отримати, опромінюючи нейтронами ^{238}U в атомному реакторі, а потім хімічним шляхом вилучаючи плутоній із опроміненого пального. Для цього збудували вартісний ядерний реактор А-1. ^{235}U в СРСР по газодифузній технології змогли у достатній кількості напрацювати лише на початку 1950-х років. Тоді його і використали у третій радянській атомній бомбі, та й то лише як домішку до плутонію. Ефективні центрифужні технології ізотопного збагачення урану, розроблені вченими УФТІ, почали широко застосовувати у 1960-х роках.

Харківські винахідники усвідомлювали, що їхня розробка по розділенню ізотопів ^{235}U і ^{238}U відкриває прямий шлях до створення атомної зброї на основі ^{235}U . Тому 17 жовтня 1940 р. вони подали заявку на винахід під назвою «Про використання урану як вибухової і отруйної речо-

вини» (Кудинов, Л.И. (сост.). 1998, с. 193–195). Це був перший у СРСР проєкт атомної бомби. Існують свідчення, що Фріц Ланге був першим радянським фізиком, який у 1939 р. «у кулуарах» почав говорити про можливість і необхідність створення в СРСР атомної зброї (Визгин, В. П. (ред.). 2002, с. 532). Віктор Маслов, у свою чергу, першим озвучив це офіційно – у листі до Наркома оборони СРСР маршала С. К. Тимошенка, написаному в лютому 1941 року (Кудинов, Л.И. (сост.). 1998, с. 224–225; Визгин, В. П. (ред.). 2002, с. 534). Другим, хто дещо пізніше (у листопаді 1941 р.) офіційно висловив аналогічну думку, був відомий фізик Г. М. Фльоров у листах до вищого керівництва СРСР (Смирнов, Ю.Н. 1999).

Проєкт атомної бомби, запропонований ученими із УФТІ, був недосконалим, зокрема конструкція ядерного заряду, розділеного перегородками, які мав «прибрати» звичайний вибух, була занадто складною. Проте у цілому ідея харківських фізиків – спровокувати ядерний вибух неядерним, створюючи особливу геометрію ядерного уранового заряду, була вірною (Кудинов, Л.И. (сост.). 1998, с. 193–195). Схожим шляхом пішли й американці при конструюванні своєї плутонієвої бомби «Товстун».

На початку 1940-х рр. заявку з УФТІ на ядерно-збройовий винахід відхилили. Однак 7 грудня 1946 р. радянське військове керівництво її несподівано задовольнило, видавши харківським ученим свідоцтво про винахід № 6363с (Ранюк, Ю. 2007, с. 67). Імовірно, причина полягала в тому, що логічність і конструктивність ідей харківських дослідників щодо монтажу і підризу ядерного заряду в атомній бомбі була на практиці доведена американцями.

У гальмуванні пропозицій дослідників із УФТІ щодо виготовлення атомної зброї особливу роль відіграв відомий ленінградський радіохімік Віталій Хлопін. Харків'яни подали заявку на винахід бомби у жовтні 1940 р., а в лютому 1941 р. отримали «рецензію» академіка Хлопіна (Визгин, В. П. (ред.). 2002, с. 534) «Рецензія» не приводила жодного наукового чи інженерного аргументу, що спростовував би розробку, а містила міркування загального характеру, зокрема і таке: «Навіть якщо вдалося б здійснити ланцюгову реакцію поділу урану, то використання енергії, що виділяється <...> доцільно було б використовувати для приведення в дію двигунів, наприклад, для літаків або інших потреб, аніж на заміну вибухових речовин» (Кудинов, Л.И. (сост.). 1998, с. 228–229).

Причину такої позиції можна зрозуміти з наступної цитати зі спогадів про вченого: «В. Г. Хлопін прекрасно розумів необхідність, і всю складність, і важливість завдання отримання ядерної енергії і не уявляв собі її рішення без участі радієвого інституту, а також своєї особистої участі» (Петросьянц, А. М. (отв. ред.). 1987, с. 51). Не виключено, що харків'яни не запросили Хлопіна взяти участь у розробленні винаходу і через це отримали негативну відповідь на свою пропозицію.

Показовим було і його ставлення до згаданого І. Башилова. У 1921–1922 рр. вони спільно створили дослідну установку з видобутку радію з руд Туя-Муюнського родовища. У 1934–1935 рр. І. Башилов удосконалив її і запустив на Табошарському родовищі, де вів свої експерименти з хімічної металургії радію та урану. Восени 1937 р. В. Хлопін разом із З. Єршовою приїхали у Табошар, організували і провели засідання «комісії». Вона дала розгромну характеристику виробництву Башилова і експерименти були припинені. Проте влітку 1938 р. розпорядженням Наркомату важкого машинобудування СРСР виробництво Башилова у Табошарі відновили, думку Хлопіна проігнорували. На жаль, 22 серпня 1938 р. І. Башилов був затриманий і став жертвою незаконних репресій (Петросьянц, А. М. (отв. ред.). 1987, с. 107–108; Полищук, В. 1989).

Говорячи про УФТІ у контексті розроблення у 1940-х рр. ядерно-збройових технологій, необхідно загадати також про постать відомого німецького фізика Фрідріха-Георга Хоутерманса, який на запрошення О. І. Лейпунського працював у Харкові у 1935–1937 роках. Хоутерманс відомий тим, що ще у 1932 р. як робочі гіпотези сформулював деякі важливі ідеї ядерної фізики, зокрема про самопідтримувану ядерну реакцію, що виникає при поділі ядер урану, яку розробляв Лео Сцилард. Але на відміну від Л. Сциларда, Хоутерманс у той час не опублікував своїх міркувань, тому пріоритет дістався його колезі. Також Ф.-Г. Хоутерманс першим передбачив можливість застосування «елемента № 94» як ядерної вибухівки. Плутоній ще не був відомий, його у 1941 р. відкрили Г. Сіборг і Е. Мак-Мілан, однак, свої думки щодо елемента 94 Хоутерманс вже тоді підсумував у спеціальній доповіді. Розробляючи власні ідеї ще з 1932 р., Хоутерманс у 1941 р. озвучує й обґрунтовує думку про можливість використання плутонію як ядерної вибухівки. Також він вказує на перспективність напрацьованого у спеціальних реакторах ^{239}Pu з ^{238}U . Не менш

важливим фактом про колишнього співробітника УФТІ Ф.-Г. Хоутерманса є те, що він був одним із тих німецьких фізиків, які гальмували роботу нацистів зі створення ядерної зброї, завдяки чому атомна бомба не опинилася в руках Гітлера (Ранюк, Ю. 2007, с. 68; Френкль, В.Я. 1997).

Геологорозвідка родовищ уранової руди в Україні. Поблизу сіл Ново-Павлівка і Веселі Терни, що були північними околицями Кривого Рогу, а сьогодні є частиною міста, ще наприкінці XIX ст. було закладено залізрудні кар'єри. Найбільший з них було названо «Харінським рудником», а у 1920-х рр. перейменовано на «Тернівський рудник». У 1922 р. відомий на той час геолог Й. І. Танатар (рис. 6) з'ясував, що залізисті кварцити Тернівського рудника, а також гірські породи із Жовторіченського родовища залізної руди (біля сучасного міста Жовті Води) є радіоактивними. Це вказувало на те, що ці вже на той час відомі родовища залізистих кварцитів також могли бути перспективними на радій, що у 1910-х – 1930-х рр. був «модним» хімічним елементом, і уран, котрому тоді особливої уваги ще не приділяли.

Однак відкриття Танатара мало кого зацікавило, окрім відомого українського геолога М. Г. Світальського (рис. 7) – майбутнього академіка, віце-президента АН УРСР, розстріляного в 1937 році. У 1923 р. він навіть склав кошторис на опробування на радіоактивність гірських порід Тернівського і Жовторіченського родовищ залізної руди (Шевченко, А.В. 2006, с. 22). Перспективу на ураноносність регіону Північного Кривбасу – Жовтої Річки виявили на 3–4 роки раніше, ніж перевідкрили поліметалічні родовища Табошару як уранові у 1926 році (Петросьянц, А. М. (отв. ред.). 1987, с. 107). Цей факт ставить перед істориками питання: чому на уранову перспективність Жовтої Річки і Кривбасу, що стала відомою у 1922 р., не звернули уваги? Чому зосередилися на далеких і важкодоступних середньо-азіатських родовищах Туя-Муюн і Майлуу-Суу? Втім, виявлення радіоактивних гірських порід на Криворіжжі і Жовтій Річці було першим на теренах європейської частини СРСР і відіграло ключову роль у сировинному забезпеченні радянського атомного проєкту.

На початку 1930-х рр. на руднику «Імені 1-го Травня» – так перейменовували рудник «Тернівський» – збудували чотири залізрудних копальні – «Д» («Дублююча»), «2», «6» і «4-біс». Шахти «2» і «6» згодом об'єднали в одну, під назвою «шахта 2/6». Копальні «Д», «2/6» та «4-біс» стали

першими урановими шахтами України. Найперші прояви уранового зрудніння виявили на копальні «4-біс». Про відкриття Першотравневого родовища урану академік Я. М. Белевцев зі співавторами писали так: «Наприкінці 1944 року при підготовці проекту проведення ревізійних робіт з метою пошуку уранового зрудніння у Криворізькому залізорудному басейні геолог Л. В. Іванова звернула увагу на опис у роботах Ю. Т. Гершойга гідротермально змінених утворень у залізорудній формації Північного Криворіжжя, котрі автор спостерігав у низці копалень. Це і визначило район першочергових пошуків. Весною 1945 року в трьох зразках хлорит-серицитових сланців з горизонту 82 м копальні «4-біс» Першотравневого залізорудного родовища Л. В. Івановою, С. П. Рокицькою і В. М. Антонюк була встановлена висока радіоактивність. На руднику були проведені додаткові вишукування за участю А. К. Ліхтар і О. І. Зубова. Був також встановлений прояв уранового зрудніння в амфібол-карбонатно-магнетитових рудах на горизонті 150 м шахти «Д». Так було відкрите Першотравневе родовище урану» (Белевцев, Я. Н. & Коваль, В. Б. (отв. ред.). 1995, с. 7). Наприкінці 1945 р. почалася промислова

Рис. 6.
Йосип Ісаакович
Танатар
(1880–1961)

Рис. 7.
Микола Гнатович
Світальський
(1884–1937)

розробка уранового родовища «Первомайка». Керівник атомного проекту СРСР Л. П. Берія (у серпні 1945 р. очолив Спеціальний комітет при Державному комітеті оборони СРСР, що зосередив управління усіма роботами із атомно-збройової тематики у СРСР) приділив Первомайському родовищу першочергову увагу (рис. 8), оскільки розробка саме криворізьких залізо-уранових руд у 1947–1948 рр. обумовила кількісний «стрибок»

№ 342

Письмо Л.П. Берия И.В. Сталину
об открытии месторождения урановых руд в Кривом Роге¹

8 августа 1947 г.
Сов. секретно
(Особая папка)

Об открытии в Кривом Роге нового месторождения урановых руд
и мерах, проводимых по разработке этого месторождения

Товарищу Сталину

Докладываю:

По заданию Специального комитета в 1946 году Министерством геологии были организованы в Криворожском бассейне поисково-разведочные работы на уран.

В августе 1946 г. геологическая партия, проводившая поисковые работы в Кривом Роге, выявила в железных рудах Первомайского рудника урановое оруденение в виде урановой смолки, тонкораспыленной в железной руде.

В целях детальной разведки и опробования обнаруженных руд Специальный комитет направил в Кривой Рог группу квалифицированных специалистов-геологов и металлургов во главе с руководящими работниками Первого главного управления, Министерства геологии и черной металлургии.

Было принято также решение организовать добычу 5 700 тонн железной руды, содержащей уран, и произвести опытную переплавку ее в домне.

В результате указанных работ к настоящему времени в Криворожском бассейне выявлены следующие месторождения урановой руды:

1. Рудник имени Первого мая. Месторождение представляет собой залежь железных руд, содержащих уран. Залежь разведана до глубины 180 метров от поверхности.

Установлено, что в пределах рудника имени Первого мая запасы урана (в пересчете на содержащийся в руде металл) составляют 550 тонн со средним содержанием до 0,1%.

В настоящее время из этих запасов выявлено горными выработками и подготовлено к эксплуатации 150 тонн урана.

По утверждению геологов, в дальнейшем запасы урана рудника имени Первого мая могут быть увеличены разведкой горизонтов ниже 180 м.

2. Рудник «Желтая река», представляющий собой залежание жил, содержащих уран в контурах железных руд.

Это месторождение представляет большой интерес потому, что жильные руды (такие, как нами добываются в Саксонии и в Чехословакии) обычно являются наиболее богатыми по содержанию и менее трудными по технологии переработки в металл.

«Желтая река» — одно и пока единственное месторождение урана такого типа в СССР.

В настоящее время разведанный запас урана рудника «Желтая река» составляет 35 тонн. Дальнейшие разведки, по мнению геологов, увеличат эту цифру.

3. Установлены оруденения урана также и в некоторых других пунктах Криворожского бассейна, разведка которых продолжается.

Для ускорения разведки месторождений урана в Кривом Роге Министерством геологии и черной металлургии даны задания по проходке 3 360 метров горных выработок и бурению 12 000 метров скважин.

При опытной переплавке в домне 5 700 тонн руды, содержащей уран, получено 3 200 тонн чугуна и 1 500 тонн шлака, содержащего 5,8 тонн урана (0,4%).

Специальным комитетом принято решение, обязывающее Министерство черной металлургии обеспечить добычу в Криворожском бассейне железных руд, содержащих уран, с расчетом добычи в 1947 году 40 тонн и в 1948 году 85 тонн урана в руде.

Железные руды, содержащие уран, должны будут перерабатываться в доменных печах металлургического завода им. Дзержинского, а шлаки, в которые при переплавке переходит уран, — на специальном заводе, который решено построить к 1 июля 1948 г. в г. Днепропетровске (рядом с заводом им. Дзержинского).

Специальный завод (завод № 906 Первого главного управления) рассчитан на выпуск из шлаков 50 тонн 40%[-ного] концентрата в год в пересчете на металл. Концентрат завода № 906 будет переплавляться в металлургический уран на действующем заводе № 12 Первого главного управления.

Попутно завод № 906 будет выдавать 18 граммов радия в год в сырых сульфатах, а также в качестве отходов — азотнокислые соли, из которых на рядом расположенном азотно-туковом комбинате Министерства химической промышленности будут вырабатываться азотные удобрения в количестве до 150 тонн в сутки.

В дальнейшем в зависимости от увеличения запасов урана в Криворожских месторождениях предусматривается увеличение мощности завода № 906 до 100 тонн урана в 40%[-ных] концентратах и до 36 граммов радия в сырых сульфатах в год.

В настоящее время завод начал строительство.

Мероприятия по обеспечению дальнейшей разведки урана руд Криворожского железорудного бассейна, добыче и переработке их, а также поощрению геологов, открывших Криворожское месторождение урана, предусмотрены в представленных на Ваше рассмотрение проектах решений Правительства.²

л/п Л. Берия

«8» августа 1947 г.

Верно: В. Махнев

Исх. 3/194сс/он
8/VIII-47 г.

Пометы: на первом листе, от руки: Хранить в особой папке писем тов. Сталину. В. Махнев. 8.VIII; на обороте последнего листа письма, машинописью: Утверждено т. Сталиным И.В. 8/VIII-47 г. См. Пост. СМ СССР № 2802-892сс/он.

АП РФ. Ф. 93, л. 1/47, л. 79-81. Заверенная копия.

Рис. 8. Лист Л. Берії про відкриття родовища уранових руд

у постачанні необхідної сировини для виготовлення першої радянської атомної бомби.

Щодо родовища на Жовтій Річці, то тут знайшли уран пізніше, у 1946 році (Я. М. Белевцев, І. Г. Усенко, П. Т. Масляков). У 1945 – першій половині 1946 рр. жовторіченські залізорудні копальні були затоплені і розвідувальні роботи на них провели лише після відкачки води, у другій половині 1946 року.

То з уранової руди яких родовищ СРСР зробили першу атомну бомбу? За звання постачальника для неї урану в період 1945–1949 рр. між собою «змагаються» спогади гірників і виробників Кривого Рогу (Україна), Табошару – Істіклолу (Таджикистан), Майлуу-Суу (Киргизстан), Сілламає (Естонія). Ці урановидобувні центри у повоєнні роки віддали свою продукцію на заповнення реактора А-1 ураном-238 для отримання вибухового плутонію-239. Проте кількісний «перелом» у радянському урановидобуванні для якнайшвидшого озброєння, як підкреслювалося вище, відбувся після запуску повноцінного видобування урану в центральній Україні. До цього, у 1945–1946 рр., вихідної сировини, навіть з урахуванням завезеної із Німеччини, Чехословаччини та Болгарії, не вистачало навіть для повноцінного завантаження ураном і запуску найпершого радянського реактора з напрацювання ^{239}Pu – Ф-1 (Новоселов, В.Н. & Толстиков, В.С. 1995, с. 37). З кінця 1948 р. із родовищ Криворіжжя і трохи пізніше Жовтої Річки руда почала у великих обсягах надходити на щойно запущене у Дніпродзержинську (нині – місто Кам'янське) гідромета-

лургійне виробництво заводу № 906. Він видавав діоксид урану і діуранат амонію, що у подальшому використовували для виготовлення і пального для реактора А-1, і плутонію-239, для отримання якого реактор і призначався.

Розвиток атомно-рудної галузі в Українській РСР. Руди, що добували на «Первомайці», не мали аналогів серед руд родовищ, відомих на той час у СРСР. «На Первомайському родовищі уранова мінералізація повністю локалізована у промислових залізних рудах. Залізні руди карбонат-гематит-магнетитового складу з вкрапленнями мінералів урану водночас є урановими рудами. Уранові руди мають простий склад: залізорудні мінерали (30–75 %), карбонати (20–50 %) і силікати (лужні амфіболи, егірин, слюди). Оскільки вміст заліза в уранових рудах перевищує 45 %, вони розроблялись як комплексні залізо-уранові» (Белевцев, Я. Н. & Коваль, В. Б. (отв. ред.). 1995, с. 198). Частина жовторіченських руд була такою ж, або подібною. Ця обставина вимагала їхньої пірометалургійної переробки до піддавання гідрометалургійному розкриттю. Плавку криворізьких уранових руд організували на доменній печі № 6 Дніпровського металургійного заводу (далі – ДМЗ) у Дніпродзержинську (рис. 9).

Першу і вдалу дослідну доменну плавку криворізької руди провели у листопаді 1946 року. Уран переходив у доменний шлак і накопичувався в ньому до концентрації 0,4 %. Лабораторна переробка шлаку давала змогу отримати урановий концентрат із 70 % вмістом U (Гончаров, Г.А. (сост.). 2002, с. 540). Варто зазначити, що

Рис. 9. Шоста доменна піч на Дніпровському металургійному комбінаті в 1974 р. (ліворуч, у чорному колі) і місце її колишнього розташування станом на 2021 р. (праворуч, зелене коло), м. Кам'янське (Тютюнник, Ю., Писаревська, Н. & Яков, С. 2024)

в уранових концентратах усіх інших гідрометалургійних виробництв СРСР, що працювали на той час, вміст U становив лише 40 % (Гончаров, Г.А. (сост.). 2002, с. 735). Тобто технології, розроблені в Українській РСР, були ефективнішими у 1,8 рази. У 1947–1948 рр. експериментальні випробування пірометалургійної технології завершили, і виробництво шлаку з концентрацією урану 0,5–1,5 % було поставлене на потік. Для переробки урановмісного доменного шлаку неподалік ДМЗ збудували завод № 906, який у народі, а потім і напівофіційно, називали «Шлаковим» (бо переробляв шлак із ДП-6). Перші гідрометалургійні цехи Шлакового заводу запрацювали у грудні 1948 – лютому 1949 рр. (Мухачёв, А.П. 2017), основною продукцією яких були діоксид урану і діуранат амонію (Коровин, Ю.Ф. 2017). Далі продукцію заводу № 906 відправляли на завод № 12 у підмосковному місті Електросталь, де виготовляли металевий уран. Останній передавали на комбінат № 817 (згодом НВО «Маяк») в уральському місті Озерськ/Челябінськ-40, де металеві бруски ^{238}U опромінювали нейтронами у промисловому реакторі А-1 і отримували збройовий ^{239}Pu . Плутоній відправляли у так званий Арзамас-75, пізніше – Арзамас-16 (нині – місто Саров), де у так званому КБ-11 виготовили «РДС-1» – атомну бомбу. Підірвали її 29 серпня 1949 р. на Семипалатинському полігоні в Казахстані. Цією датою можна і обмежити дослідження, проте, необхідно загадати і роль Придніпровського хімічного заводу (далі – ПХЗ).

Цьому підприємству, що постало зі «шлакового» заводу № 906, в офіційній історіографії «атомного проекту СРСР» приділено незаслужено мізерну увагу. В період свого розквіту, від початку 1960-х рр., ПХЗ виробляв найбільшу кількість найкращої ядерно-чистої двоокисі урану. Завод отримував замовлення на переробку уранової сировини не з лише «братніх республік» та країн Східної Європи, а й Франції та Іспанії (Коровин Ю.Ф. 2017, с. 108). Підприємство було лідером у виробництві ядерно-чистого цирконію – металу, з якого виготовляють ТВЕЛ для АЕС. Придніпровський хімічний завод разом зі створеним у 1950-х рр. у Жовтих Водах Східним гірничо-збагачувальним комбінатом забезпечували лівову частку потреб радянського ВПК у технологічній урановій продукції високої якості. На початку «холодної війни» вони фактично були сировинним «локомотивом» ядерної гонки озброєнь з боку СРСР.

Проте виробництвом продукції для мирних і військових гілок атомної галузі ПХЗ не обме-

жувався. Це було хімічне, хіміко- і гідрометалургійне виробництво широкого профілю, винятково наукоємне, потужне і високотехнологічне. Деякий час ПХЗ, окрім урану, випускав сполуки «модного» у довоєнні роки радію. Згодом завод опанував виробництво сполук, лігатур і навіть чистих металів Mn, Zr, Hf, Sc, TR. Виготовляли на заводі і високоенергетичні Nd-B-Fe-магніти, штучне дорогоцінне каміння, іонно-обмінні смоли широкого асортименту, сорбенти, флокулянти, квасці, люмінофори, добрива тощо. У другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. тут видобували українське золото – досить високої якості, з небагатих руд Мужіївського і Бобрівського родовищ. Чому тодішнє керівництво України програму «Золото України» так до кінця і не реалізувало на ПХЗ, хоча її старт був непоганим, до сьогодні таємниця. Тоді ж ПХЗ зіткнувся з банкрутством, роздібненням, розкраданням – так званою «приватизацією». Економічні проблеми, що постали у 1990-х рр., у наступні два десятиліття практично знищили ПХЗ. Така доля спіткала багато заводів України. Однак Придніпровський хімізавод не був звичайним підприємством, а винятково наукоємним, конкурентоспроможним і динамічним виробництвом. Довгі роки воно було одним із провідних складових радянського ВПК. Тому його знищення – акт не стільки економічний і технічний, скільки військово-політичний. Спочатку Україну залишили без атомної зброї, потім – без виробничих потужностей, здатних її створити.

Висновки. Україна, її науково-інтелектуальний та індустріальний потенціал відіграли лідерську, непересічну роль у зародженні, становленні, розвитку ядерно-радіаційних технологій збройового спрямування. Її внесок у становлення атомних технологій складався з таких вирішальних досягнень:

- створення першої науково-виробничої установи у галузі радіології – Одеської радіологічної лабораторії (Є. С. Бурксер, 1910 р.);
- перша знахідка радіоактивних гірських порід у межах європейської частини СРСР – на рудниках «Жовта Річка» і «Веселі Терни» (Й. І. Танатар і М. Г. Світальський, 1922–1923 рр.);
- друге у світі розщеплення атомного ядра (А. К. Вальтер, Г. Д. Латишев, О. І. Лейпунський, К. Д. Синельников, УФТІ, Харків, 1932 р.);
- творення хімічних технологій і отримання сполук урану (М. А. Енгельштейн, А. С. Глушко, УкрДІРІДМЕТ, Одеса, 1936–1941 рр.);

- створення технології центрифужного ізотопного збагачення природного урану (Ф. Ф. Ланге, В. О. Маслов, В. С. Шпінель, УФТІ, Харків, 1939–1941 рр.);
- перші в СРСР науково обґрунтовані припущення про можливість і доцільність виготовлення в СРСР атомної бомби (Ф. Ф. Ланге, В. О. Маслов, УФТІ, Харків, 1939–1941 рр.);
- перший у СРСР проєкт атомної бомби (В. О. Маслов, В. С. Шпінель, Ф. Ф. Ланге, УФТІ, Харків, 1940 р.);
- участь у заснуванні першого в СРСР урано-переробного підприємства (УкрДІРІДМЕТ, Табошар, 1941–1945 рр.);
- створення основної у другій половині 1940-х рр. уранової сировинної бази СРСР (В. М. Антонюк, О. І. Зубов, Л. В. Іванова, А. К. Ліхтар, С. П. Рокицька, рудник «Імені 1-го Травня» («Первомайка»), Кривий Ріг, 1945–1949 рр.);
- створення унікальної технології змішаного пірометалургійно-гідрометалургійного перероблення залізо-уранових руд, що відіграло важливу роль у забезпеченні радянського атомного проєкту високоякісними урановими сполуками для отримання збройового ^{239}Pu (ДМЗ, ПХЗ, Дніпродзержинськ, 1946–1949 рр.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Андронати, С. А. (отв. ред.). (2007). *Физико-химический институт им. А. В. Богатского Национальной академии наук Украины: страницы истории*. О.: Фенікс, 464 с.
- Антонович, В. П., Бельтюкова, С. В., Ефрюшина, Н. П. & Мешкова, С. Б. (2003). Аналитика и аналитики Одессы в 20 веке. URL: https://anchem.knu.ua/old/history/ax_history/odessa1.htm [дата зверн.: 04.12.2024].
- Белевцев, Я. Н. & Коваль, В. Б. (отв. ред.). (1995). *Генетические типы и закономерности размещения урановых месторождений Украины*. К.: Наук. думка, 397 с.
- Братанова, М. В. (рук.). (2023). *Радиевый институт. Хроника событий. История коллекций*. М.: «Центр коммуникаций», 352 с.
- Визгин, В. П. (ред.). (2002). *История советского атомного проекта. Документы, воспоминания, исследования*. СПб.: РХГИ, 656 с.
- Гончаров, Г. А. (сост.). (2002). *Атомный проект СССР: Документы и материалы* (в 3 т., Т. II Атомная бомба. 1945–1954: в 7 кн., Кн. 3). М.; Саров: Наука, Физматлит; РФЯЦ-ВНИИЭФ, 896 с.
- Дорохова, И. (2022). Эпос о Табошаре. URL: https://atomicexpert.com/epos_about_taboshar [дата зверн.: 03.10.2024].
- Коровин, Ю. Ф. (2017). *От Урала до Днепра: Художественно-документальные воспоминания*. Д.: «Литограф», 310 с.
- Кудинов, Л. И. (сост.). (1998). *Атомный проект СССР: Документы и материалы* (в 3 т., Т. I. 1938–1945: в 2 ч., Ч. 1). М.: Физматлит, 432 с.
- Курчатов, И. В. (1935). *Расщепление атомного ядра*. М.-Л.: ОНТИ, 388 с.
- Майдебур, О. П. (2013). Бурксер Є.С. – перший дослідник природної радіоактивності в Україні. *Сумський історико-архівний журнал*. № 20, с. 53–58.
- Мухачёв, А. П. (2017). Завод № 906. История Производственного объединения «Приднепровский химический завод». *Атомник України*. № 36 (875).
- Новоселов, В.Н. & Толстиков, В.С. (1995). *Атомный проект: тайна «сороковки»*. Екатеринбург: ИПП «Уральский рабочий», 448 с.
- Перьков, П.Г. (под общ. ред.). (2006). *Уран Украины. История ВостГОКа в воспоминаниях очевидцев*. Днепропетровск: Проспект, 496 с.
- Петросьянц, А. М. (отв. ред.). (1987). *Академик В.Г. Хлопин: Очерки, воспоминания современников*. Л.: Наука, 231 с.
- Петрухин, Н. П. (под. общ. ред.). (2015). *Сырьевая база атомной промышленности. События, люди, достижения*. М.: «Атомредметзолото», 286 с.
- Полищук, В. (1989). «Посмотрите же на мои дела». Из писем и дневников И. Я. Башилова. *Химия и жизнь*. № 11, с. 22–33.
- Ранюк, Ю. (2007). Історія високовольтного корпусу УФТІ (до 75-річчя розщеплення атомного ядра). *Світогляд*. № 3, с. 62–72. URL: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitoglyad/svit-2007-05-3/svit-2007-05-3-62-raniuk.pdf> [дата зверн.: 03.10.2024].

Рахимова, Ш. К. (2017). История становления и развития атомной промышленности в Таджикистане. *Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки.* № 3 (52), с. 43–49.

Смирнов, Ю.Н. (1999). Г.Н. Флёрв и становление советского атомного проекта. *Наука и общество: история советского атомного проекта (40-е – 50-е годы): Труды международного симпозиума ИСАП-96.* Дубна, 14–18 мая 1998 г. М.: ИздАТ, с. 139–171.

Тютюнник, Ю., Писаревська, Н. & Ярков, С. (2024). Історичні ландшафти української уранової промисловості. *Фізична географія і геоморфологія.* Т. 47, Вип. 1, с. 40–52. <https://doi.org/10.17721/phgg.2024.1-2.05>

Фальцев, Ю., Ларин, В., Разыков, З., Абдуллаев, Т. & Арушанов, В. (1995). *Пионеры секретного атома.* Чкаловск, 68 с.

Френкель, В. Я. (1997). *Профессор Фридрих Хоутерманс: работы, жизнь, судьба.* СПб.: изд. ПИЯФ РАН, 200 с.

Хамидов, Ф. Ф. (2017). *Физико-химические основы выделения уранового концентрата из отходов и термодинамические характеристики торий-урановых соединений:* дис. ... канд. хим. наук: спец. 02.00.04 – Физическая химия. Душанбе, 134 с.

Шевченко, А. В. (2006). *Прошлое с нами. Атомная бомба. Воспоминания о Чехословакии.* Кривой Рог: Издательский Дом, 146 с.

Якимюк, О. Л. (2013). Є. С. Бурксер як учений і організатор науки в роки його діяльності в Одесі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки.* Вип. 21, с. 116–126.

REFERENCES

Andronati, S.A. (ed.). (2007). *Fiziko-himicheskiiy institut im. A. V. Bogatskogo Natsionalnoy akademii nauk Ukrainy: stranitsy istorii* [Physicochemical Institute named after A.V. Bogatsky of National Academy of Sciences of Ukraine: pages of history]. O.: Feniks, 464 s. [in Russian].

Antonovich, V. P., Beltyukova, S. V., Efrushina, N. P. & Meshkova, S. B. (2003). *Analitika i analitiki Odessy v 20 veke* [Analytics and analysts of Odessa in the 20th century]. URL: https://anchem.knu.ua/old/history/ax_history/odessa1.htm [Accessed: 04.12.2024]. [in Russian].

Belevtsev, Ya. N. & Koval, V. B. (ed.). (1995). *Geneticheskie tipy i zonomernosti razmescheniya uranovykh mestorozhdenii Ukrainy* [Genetic types and patterns of distribution of uranium deposits in Ukraine]. K.: Nauk. dumka, 397 s. [in Russian].

Bratanova, M. V. (ed.). (2023). *Radiyvyi institut. Hronika sobyitiy. Istoriya kolleksiy* [Radium Institute. Chronicle of events. History of collections]. M.: «Tsentr kommunikatsiy», 352 s. [in Russian].

Dorohova, I. (2022). *Epos o Taboshare* [The Epic of Taboshar]. URL: https://atomicexpert.com/epos_about_taboshar/ [Accessed: 03.10.2024]. [in Russian].

Faltsev, Yu., Larin, V., Razykov, Z., Abdullaev, T. & Arushanov, V. (1995). *Pionery sekretnogo atoma* [Pioneers of the secret atom]. Chkalovsk, 68 s. [in Russian].

Frenkel, V. Ya. (1997). *Professor Fridrih Houtermans: raboty, zhizn, sudba* [Professor Friedrich Houtermans: Works, Life, Destiny]. SPb.: izd. PIYaF RAN, 200 s. [in Russian].

Goncharov, G.A. (comps.). (2002). *Atomnyi proekt SSSR: Dokumenty i materialy* [USSR Atomic Project: Documents and materials]. (Vol. 2, Book 3). M.; Sarov: Nauka, Fizmatlit; RFYATS-VNIIEF, 896 s. [in Russian].

Hamidov, F. F. (2017). *Fiziko-himicheskiiy osnovy vydeleniya uranovogo koncentrata iz othodov i termodynamicheskie harakteristiki torij-uranovykh soedinenij* [Physicochemical principles of uranium concentrate extraction from waste and thermodynamic characteristics of thorium-uranium compounds]. (Candidate Thesis). Dushanbe, 134 s. [in Russian].

Korovin, Yu. F. (2017). *Ot Urala do Dnepra: Hudozhestvenno-dokumentalnye vospominaniya* [From the Urals to the Dnieper: Artistic and documentary memories]. D.: «Litograf», 310 s. [in Russian].

Kudinov, L.I. (comps.). (1998). *Atomnyi proekt SSSR: Dokumenty i materialy.* [USSR Atomic Project: Documents and materials]. (Vol. 1, Part 1). M.: Fizmatlit, 432 s. [in Russian].

Kurchatov, I. V. (1935). *Rascheplenie atomnogo yadra* [Splitting of the atomic nucleus]. M.-L.: ONTI, 388 s. [in Russian].

- Maidebura, O. P. (2013). Burkser Ye.S. – pershyi doslidnyk pryrodnoi radioaktyvnosti v Ukraini [Burkser E.S. – the first researcher of natural radioactivity in Ukraine]. *Sumskiy istoryko-arkhivnyi zhurnal*. № 20, s. 53–58. [in Ukrainian].
- Muhachev, A.P. (2017). Zavod № 906. Istoriya Proizvodstvennogo obedineniya “Pridneprovskiy himicheskyy zavod” [Plant No. 906. History of the Production Association “Pridneprovsky Chemical Plant”]. *Atomnyk Ukrainy*. № 36 (875). [in Russian].
- Novoselov, V.N. & Tolstikov, V.S. (1995). *Atomnyy proekt: tayna “sorokovki”* [Atomic project: the mystery of the “40”]. Ekaterinburg: IPP “Uralskiy rabochiy”, 448 s. [in Russian].
- Perkov, P.G. (ed.). (2006). *Uran Ukrainy. Istoriya VostGOKa v vospominaniyah ocheyditssev* [Uranium of Ukraine. The history of Vostok Mining and Processing Plant in the memories of eyewitnesses]. Dnepropetrovsk: Prospekt, 496 s. [in Russian].
- Petrosyanc, A. M. (ed.). (1987). *Akademik V.G. Hlopin: Ocherki, vospominaniya sovremennikov* [Academician V.G. Hlopin: Essays, memoirs of contemporaries]. L.: Nauka, 231 s. [in Russian].
- Petruhin, N.P. (ed.). (2015). *Syrevaya baza atomnoy promyshlennosti. Sobytiya, lyudi, dostizheniya* [Raw material base of the nuclear industry. Events, people, achievements]. M.: “Atomredmetzoloto”, 286 s. [in Russian].
- Polishchuk, V. (1989). “Posmotrite zhe na moi dela”. Iz pisem i dnevnikov I.Ya.Bashilova [“Look at my deeds!” From letters and diaries of I. Ya. Bashilov]. *Himiya i zhizn*. № 11, s. 22–33. [in Russian].
- Rahimova, Sh.K. (2017). Istoriya stanovleniya i razvitiya atomnoy promyshlennosti v Tadzhikistane [History of the formation and development of the nuclear industry in Tajikistan]. *Uchenye zapiski Hudzhandskogo gosudarstvennogo universiteta im. akademika B. Gafurova. Gumanitarnye nauki*. № 3 (52), s. 43–49. [in Russian].
- Raniuk, Yu. (2007). Istoriia vysokovoltного korpusu UFTI (do 75-richchia rozshcheplennia atomnoho yadra [History of the high-voltage building of the UFTI (to the 75th anniversary of the splitting of the atomic nucleus)]. *Svitohliad*. № 3, s. 62–72. URL: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2007-05-3/svit-2007-05-3-62-raniuk.pdf> [Accessed: 03.10.2024]. [in Ukrainian].
- Shevchenko, A. V. (2006). *Proshloe s nami. Atomnaya bomba. Vospominaniya o Chehoslovakii* [The past is with us. Atomic bomb. Memories of Czechoslovakia]. Krivoy Rog: Izdatelskiy Dom, 146 s. [in Russian].
- Smirnov, Yu.N. (1999). G.N. Flerov i stanovlenie sovetskogo atomnogo proekta [G.N. Flerov and the formation of the Soviet atomic project]. *Nauka i obshchestvo: istoriya sovetskogo atomnogo proekta (40-e – 50-e gody): Trudy mezhdunarodnogo simpoziuma ISAP-96*. Dubna, 14–18 maya 1998 g. M.: IzdAT, s. 139–171. [in Russian].
- Tiutiunnyk, Yu., Pysarevska, N. & Yarkov, S. (2024). Istorychni landshafty ukrainskoi uranovoi promyslovosti [Historical landscapes of the Ukrainian uranium industry]. *Fizychna heohrafiya i heomorfologhiya*. T. 47, Vyp. 1, s. 40–52. <https://doi.org/10.17721/phgg>. 2024.12.05 [in Ukrainian].
- Vizgin, V.P. (ed.). (2002). *Istoriya sovetskogo atomnogo proekta. Dokumenty, vospominaniya, issledovaniya* [History of the Soviet atomic project. Documents, memories, research]. SPb.: RHGI, 656 s. [in Russian].
- Yakymiuk, O. L. (2013). Ye. S. Burkser yak uchenyi i orhanizator nauky v roky yoho diialnosti v Odesi [E. S. Burkser as a scientist and organizer of science during the years of his activity in Odesa]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Istoriia i filosofiya nauky i tekhniky*. Vyp. 21, s. 116–126. [in Ukrainian].

Yulian TIUTIUNNYK

*Doctor of Geographical Sciences, Professor
State Polytechnic Museum named after Borys Paton
at the National Technical University of Ukraine "Igor
Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1621-6362>*

Natalia PYSAREVSKA

*State Polytechnic Museum named after Borys Paton
at the National Technical University of Ukraine "Igor
Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5603-1571>*

**THE LEADING ROLE OF SCIENCE AND MILITARY-INDUSTRIAL POTENTIAL
OF THE UKRAINIAN SSR IN THE DEVELOPMENT
OF NUCLEAR WEAPONS TECHNOLOGIES (1920s – 1940s)**

Based on the analysis of literary and archival material, as well as the author's own expeditionary research, it is shown that in the 1920s – 1940s, the Ukrainian SSR carried out research, scientific, and practical work that was of an outstanding and priority nature for the production of nuclear weapons by the Soviet Union in the second half of the 1940s. Radiology and chemical metallurgy of heavy natural isotopes were born in Odesa. In Kharkiv, for the second time in the world, but for the first time in the USSR, an atomic nucleus was split, fundamental work was done on isotopic enrichment of natural uranium, the need and possibility of having nuclear weapons in the USSR was officially declared, and the first practical steps were taken to draw up the "nuclear project of the USSR".

Radioactive rocks were found in Kryvyi Rih and Zhovti Vody for the first time in the European part of the USSR, which became a prerequisite for the discovery of the Pervomaisk uranium deposit. The deposit played a crucial role in providing uranium for the Soviet nuclear project. In Kamianske, unique technologies for processing Pervomaisk iron-uranium ores were created and provided a qualitatively new level of supply of uranium materials for the production of an atomic bomb. Against the background of such a scientific and production role of Ukraine (Ukrainian SSR) in the formation and implementation of the Soviet nuclear project, doubts are expressed about the historical justice of our country's nuclear disarmament in the 1990s.

Keywords: *history of armaments, military-industrial complex, nuclear weapons, uranium mining, chemical metallurgy.*

Андрій НАУМЕНКО*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Командування Сил логістики Збройних Сил України
(Київ, Україна)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6420-5019>Електронна пошта: naob68@ukr.net

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917–1921 рр. У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ДІАСПОРИ

У статті проаналізовано праці істориків української діаспори, присвячені національному військово-морському будівництву доби Української революції 1917–1921 років. У цих працях дослідники розглянули основні заходи із розбудови вітчизняного військового флоту, проаналізували здобутки і прорахунки на цьому шляху. З'ясовано, що основну частку праць, присвячених даній проблемі, підготував С. Шрамченко. Визначено внесок цього автора у вивчення військово-морської історії України початку ХХ ст. та значення цих праць для сучасних дослідників. Наголошено на можливості використання цих матеріалів у національно-патріотичному вихованні військовослужбовців Збройних Сил України.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Українська Держава, Директорія, військово-морський флот, військові кораблі, морська піхота, Святослав Шрамченко.

Постановка проблеми. Однією з важливих, але недостатньо вивчених проблем військового будівництва в Україні під час боротьби за державність 1917–1921 рр. є створення національного військово-морського флоту. Дослідження його історії допоможе узагальнити тогочасний досвід, визначити можливості його врахування у сучасних умовах та розширить обсяг знань про один із вагомих напрямів державотворення у військовій сфері. Відтак доцільно проаналізувати відповідний доробок дослідників української діаспори, оскільки ця ділянка досліджень залишається недостатньо опрацьованою.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Протягом останніх років побачили світ наукові та науково-популярні праці, де у контексті інших важливих проблем розглядається і військово-морське будівництво доби Української революції. До них відносимо роботи таких авторів, як В. Голубко, В. Капелюшний, А. Лубенець та інших. Серед іншого, дослідники зверталися і до творів про український флот, виданих за кордоном (Голубко, В. 1997; Капелюшний, В. 2003; Лубенець, А. В. 2002). Проте комплексних праць, присвячених діаспорній спадщині про історію Українського флоту 1917–1921 рр., поки немає.

Мета статті полягає в узагальненні наукового доробку дослідників української діаспори з історії створення українського військово-морського флоту в добу Української революції 1917–1921 років.

Виклад основного матеріалу. Дослідження української військово-морської історії періоду 1917–1921 рр. почалося на еміграції, де опинилася переважна більшість активних борців за незалежність України. Серед них, щоправда у незначній кількості, були й українські військові моряки, які також намагалися зробити внесок в опрацювання військових аспектів історії Української революції, зокрема в царині творення національного військово-морського флоту.

Одним із перших процесів створення Українського військового флоту у 1917–1921 рр. почав вивчати Святослав Шрамченко (1893–1958) – професійний військовий моряк і безпосередній учасник означених подій. У своїх роботах він широко використовує документи того часу, вільно оперує фактичним матеріалом, переконливо обґрунтовує необхідність для Української держави потужного військово-морського флоту. Доробок дослідника складає низку праць, що розкривають окремі важливі напрями військово-морського

будівництва в Україні у той час. У цих роботах автор висвітлює основні положення «Закону про державну українську флоту», діяльність зі створення військово-морських навчальних закладів в Українській Народній Республіці (далі – УНР), організацію та діяльність органів управління флоту, важливі епізоди із життя окремих кораблів і частин, зокрема і морської піхоти, роботу військово-морських агентів за кордоном, флотську символіку тощо. Його праці були опубліковані на сторінках закордонних видань «Табір» і «За державність», а також у «Літописі Червоної калини» (Шрамченко, С. 1931а; 1931b; 1931с; 1932а; 1932b; 1932с; 1932d; 1932е; 1933; 1934а; 1934b; 1935а; 1935b; 1935с; 1935d; 1936а; 1936b; 1937а; 1937b; 1938а; 1938b; 1939а; 1939b). Окремі розділи з історії Українського флоту в період 1917–1921 рр. за авторством С. Шрамченка вміщено у фундаментальній праці «Історія українського війська» (Крип'якевич, І., Гнатів, Б., Стефанів, З. & Шрамченко, С. 1992, с. 433–446). Комплексно ці розділи є скороченим викладом основних праць С. Шрамченка, виданих раніше.

Одна з його робіт, а саме «Закон про державну українську флоту та його виконавці», у 1935 р. була окремо видана у Варшаві (Шрамченко, С. 1935а). Робота містить чимало принципово нових положень і фактично повторює однойменну статтю автора, вміщену у періодичному виданні «За державність» (Шрамченко, С. 1934с). Її варто вважати найважливішою працею С. Шрамченка, адже саме у ній автор найбільш розгорнуто виклав основні положення національного військово-морського будівництва й обґрунтував необхідність такого закону. Він зокрема пише: «Закон про флоту виробляється в зв'язку з загально-політичним програмом держави, в залежності від сили припускаємих ворогів, через що з часом він мусить корегуватися. Спираючись на закон про флоту Морське Відомство може поставити собі цілком певні завдання на кілька років наперед і таким чином піднести всю свою діяльність під певний ... програм. Закон про флоту найбільше потрібний у тих державах, у яких воєнно-морські ідеї не всякли ще достатньо до свідомості населення, через що відношення до розмірів асигнувань на флоту носить випадковий характер. ... такий закон про флоту існує майже по всіх державах світу. Перші ж закони про флоту появилися у Німеччині в 1898 р., в Росії в 1911 році., у Франції в 1912 році...» (Шрамченко, С. 1934с, с. 124). Відтак і Україна, яка хоч і мала давні військово-морські традиції, однак, не володі-

ла власним флотом, також розпочинала роботу з відновлення національної військово-морської могутності з прийняттям відповідного закону. Значущість статті полягає у висвітленні організаційних підходів та поглядів на флот, що формувалися в УНР.

У своїх працях С. Шрамченко аргументує важливість для незалежної України Криму та Севастополя як невід'ємної частини її території, характеризує успіхи та прорахунки українських урядів у прагненні остаточно досягти цієї мети (Шрамченко, С. 1932b).

Важливо, що Шрамченку як учаснику подій 1917–1921 рр. вдалося оминати особисті враження та рефлексії, притаманні мемуарним працям, а застосовуючи неупереджений підхід, зосередитися переважно на висвітленні цілком конкретних проблем вітчизняної військово-морської історії. Відомий український військовий історик діаспори Лев Шанковський вказував, що «... Шрамченко ... перейде в українську воєнну історіографію, як єдиний історик української воєнно-морської флоту. Мабуть немає факту з цієї історії, якого б не навітлив Шрамченко в своїх численних працях, ..., ...». Усього ж Л. Шанковський називає 10 праць С. Шрамченка (Шанковський, Л. 1974, с. 63).

У своєму доробку С. Шрамченко зміг відобразити увесь процес військово-морського будівництва в Україні, звертаючи увагу як на власне організаторську роботу, так і на окремі важливі події, що відбувалися під час українізації кораблів, зокрема йдеться про піднесення українського прапора на ескадреному міноносці «Завидний», чому присвячено окрему статтю (Шрамченко, С. 1935d). Приділено увагу і подіям, що сталися на інших кораблях (Шрамченко, С. 1932е; Шрамченко, С. 1939а). Крім того, дослідник не обійшов увагою й прояви національного руху за межами України та Чорного моря, зокрема на Балтиці і Півночі (Шрамченко, С. 1936b; Шрамченко, С. 1937а).

С. Шрамченко також звернув увагу і на біографії українських військово-морських діячів. Це особливо важливо, оскільки саме про них досі відомо мало. Зокрема заслуговує на увагу його робота, присвячена Українському морському міністру М. Білінському, вміщена у «Літописі Червоної калини» з нагоди 10-ї річниці його героїчної загибелі. С. Шрамченко характеризує його як людину енергійну і з широким державним розумом, суворого щодо дисципліни, але доброї душі начальника, який мав високий авторитет серед

моряків (Шрамченко, С. 1932с, с. 17–18). Біографію М. Білінського С. Шрамченко розглядає на тлі тогочасної ситуації навколо України та її армії, що частково висвітлює умови, у яких Морському міністру доводилося працювати. Важливо, що автор наводить і тогочасні документи, пов'язані з будівництвом Українського військового флоту (Шрамченко, С. 1932с).

Окрему розвідку С. Шрамченко присвятив В. Савченку-Більському з нагоди 70-річного ювілею останнього. Величезною заслугою В. Савченка-Більського, на думку автора, є те, що він з перших днів був активним організатором Українського Морського міністерства, а також виконував інші важливі завдання з розбудови Українського військового флоту (Шрамченко, С. 1937b).

Біографічні роботи С. Шрамченка певною мірою проливають світло на життя та службу окремих представників національної військово-морської еліти та розширюють військово-морську героїку доби Української революції, що має значення для сучасного, передусім військового читача.

В іншій статті С. Шрамченко коротко розглядає хронологію призначення українських морських міністрів, що дає можливість встановити кого і коли призначали, а також коли об'єднали посади морського і військового міністрів. Спираючись на іноземний досвід, автор був твердо переконаний, що морське міністерство має існувати окремо від військового, і вважав рішення про об'єднання шкідливим. Як аргумент С. Шрамченко наголошує, що військові міністри без освіти, досвіду і психології моряка ніколи не мали змоги добре розібратися в морських справах (Шрамченко, С. 1935с). При цьому варто звернути увагу на проблему професійної компетентності морського міністра, на що зважає С. Шрамченко, як на ключову запоруку ефективності в керівництві розбудовою національного флоту. Ці та інші роботи С. Шрамченка створюють відносно повне уявлення про основні напрями військово-морського будівництва в Україні і значною мірою сприяють дослідженню історії Українського флоту у 1917–1921 роках.

Щодо формування національної військово-морської традиційності, то варто звернути увагу на статтю С. Шрамченка, де він обґрунтовує дату святкування дня Українського Державного Флоту. Розглядаючи шість можливих варіантів, він аргументовано зупиняє свій вибір на даті 29 квітня 1918 р., коли кораблі Чорноморського

флоту піднесли Українські прапори (Шрамченко, С. 1933, с. 13).

Сьогодні залишаються винятково актуальними сформульовані ним принципи, на яких мали організовуватися військово-морські навчальні заклади в УНР і де «... мусять завжди бути на увазі:

1. підбір відповідних кандидатів і
2. виховання в душі великодержавності.

Ці точки знаходимо по всіх воєнно-морських старшинських школах флот цілого світу, бо з огляду на особливості воєнно-морської служби, воєнно-морська школа була, є і буде привілейованою во всіх відношеннях серед інших шкіл, що і бачимо всюди і в монархіях, і в демократичній Америці – і ... навіть у північно-східних варварів-большевиків, ...

... ще 3-й принцип – це ведення добрих традицій в школі, на підставі власної воєнно-морської історії. Цих традицій у нас не брак аж від запорожців, ... Цю третю точку зору знайдемо в більшому чи меншому ступені розвитку, в залежності від власної історії, по всіх фльотах, бо часами перемога на морі залежить від здорової національної воєнно-морської традиції більш, ніж від воєнно-морської тактики і стратегії» (Шрамченко, С. 1931а, с. 84).

Отже, С. Шрамченко по можливості розкрив майже усі основні питання історії вітчизняного флоту часів Української революції. Останні ж положення свідчать про важливість саме історичної та ідеологічної складових у навчанні і вихованні флотських кадрів, що набуває виняткової ваги у сучасних умовах.

Оцінюючи діяльність зі створення національного флоту в добу Української революції, С. Шрамченко особливо виділяє період Гетьманату П. Скоропадського, вважаючи його найбільш продуктивним як у державотворчому відношенні у цілому, так і у справі розбудови Українського флоту. Він зокрема зазначає, що «За Гетьманату українські морські справи входять уже в регулярні рямці. Міністерство морських справ розвивається так, як і слід було б такий великій державі, якою була тоді Україна» (Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. & Шрамченко, С. 1992, с. 442).

Загалом творчий доробок С. Шрамченка нараховує близько 200 публікацій, нарисів і статей з історії українського військово-морського флоту (Смолій, В. А. (ред.). 2013, с. 658).

Л. Шанковський, вивчаючи українську воєнну історіографію, коротко зупиняється і на воєнно-морській проблематиці. Крім доробку С. Шрамченка, він вказує праці Антіна Рома-

нюка та Михайла Неклієвича (Шанковський, Л. 1974, с. 64). Так, А. Романюк коротко розглядає основні події, що впливали на процес творення національного флоту, та організаторську роботу Українських урядів у 1917–1919 роках. Проте ґрунтового аналізу цих заходів його праця не містить. Вона важлива для загального огляду процесу військово-морського будівництва в Україні у 1917–1921 роках (Романюк А. 1932). Праця М. Неклієвича присвячена подіям 1918 р. на Чорноморському флоті і його українізації у цей період. Робота коротко висвітлює умови її проведення та окремі промовисті епізоди (Неклієвич М. 1938). Загалом стаття Неклієвича не позбавлена ознак мемуарної праці.

Вказані статті вміщено на сторінках «Літопису Червоної калини», де, крім названих авторів, інші дослідники, переважно учасники подій 1917–1921 рр., також розміщували свої праці. До їх доробку можна віднести й коротку статтю Івана Петренка, присвячену історії 1-го Гуцульського полку морської піхоти (Петренко І. 1934). Автор, колишній старшина названого полку, описав історію його формування та бойової діяльності. І. Петренко неупереджено викладає основні обставини творення полку, описує бойові дії за його участю, організацію, командний склад, чисельність, однострій. Початком бойової діяльності цієї частини він вважає 5 травня 1919 р., коли полк витримав свій перший бій із російсько-більшовицькими військами. Наведені у статті приклади наочно підтверджують у яких складних обставинах майже постійно доводилося діяти Українським військам в означений період. У цілому праця І. Петренка, незважаючи на її порівняно невеликий обсяг, має важливе значення для вивчення історії морської піхоти УНР та доповнює тогочасну українську воєнну героїку.

Військово-морському будівництву доби Української революції приділяє певну увагу видатний український історик діаспори Дмитро Дорошенко. У своїй двотомній праці, присвяченій історії України у 1917–1923 рр., він досить коротко розглядає умови проведення українізації на Балтійському та Чорноморському флотах, аналізує діяльність Морського міністерства УНР та його очільника Дмитра Антоновича в добу Центральної Ради (Дорошенко, Д. 2002а, с. 268–269). Розглядаючи добу Гетьманату Павла Скоропадського, Д. Дорошенко частково повертається до подій, що передували Гетьманщині, і коротко висвітлює заходи гетьманського уряду зі створення національного флоту та умови їх проведення. Зокрема,

дослідник розкрив складний процес переговорів про право власності на військові кораблі.

Д. Дорошенко наголошує на прагненні українського гетьманського уряду зберегти наявні кадри морських офіцерів та інших спеціалістів, виходячи з того, що організувати новий флот неможливо без досвідченого офіцерського складу. Також автор вважає великою заслугою те, що вдалося налагодити фінансування військових портів у Севастополі та Миколаєві (Дорошенко, Д. 2002b, с. 175–177).

Якщо ж порівнювати обсяг викладеного у праці Д. Дорошенка матеріалу, то неважко помітити, що військово-морській діяльності в добу Гетьманату приділено дещо більше уваги аніж за Центральної Ради. Це можна пояснити особистими симпатіями автора до гетьмана П. Скоропадського як державного очільника та позитивною оцінкою державотворчої діяльності у цей період, у якій Д. Дорошенко брав активну участь. Добу Директорії УНР дослідник окремо не розглядав. Його праця має значення для з'ясування найбільш загальних питань будівництва флоту в добу Української революції. Принагідно зазначимо, що не усі автори, які розглядали тогочасне військове будівництво, порушували військово-морську проблематику. Відтак робота Д. Дорошенка важлива для оцінювання загального стану української військово-морської історіографії.

Маловідомою залишається праця В. Інгульця (Інгулець В. 1941), який обґрунтовує необхідність для України мати вихід до Чорного та Азовського морів, починаючи з давньоруських часів. Період Української революції він вважає одним із найважливіших етапів боротьби за флот та зміцнення української морської потужності. У своєму викладі В. Інгулець спирається на погляди Д. Донцова, якого називає ідеологом нового українського покоління (Інгулець В. 1941, с. 4), та частково на відомі праці С. Шрамченка. З огляду на це робота не містить принципово нових положень, що певною мірою доповнювали б відомості про національне військово-морське будівництво в 1917–1921 рр., проте, автор виділяє дві важливі дати, що, на його погляд, є етапними у визначенні подальшої долі Чорноморського флоту. Так, він вважає, що у листопаді 1917 р. флот поділився на дві частини: більшу – російську та меншу – українську (Інгулець В. 1941, с. 27). Другою датою він вважає 29 квітня 1918 року. Автор зокрема пише, що цей день «навязав лучбу до морської традиції Княжої і Козацької України, став днем свята Української Державної фльоти, днем свята

Українського моря» (Інгuleць В. 1941, с. 28–29). Цим положенням В. Інгuleць обґрунтовує безперервність української морської традиції із давньоруських часів і до першої половини ХХ століття. У цілому праця В. Інгuleця розкриває значення для України Чорного і Азовського морів та проблему розвитку українського військового мореплавства протягом попередніх століть, де період 1917–1921 рр. є важливим етапом відродження Українського військового флоту на Чорному морі.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Представлений доробок діаспорних дослідників не можна вважати різноманітним і вичерпним. Неможливість повною мірою скористатися архівами негативно відобразилося на результатах їх роботи. Основним дослідником військово-морської історії України 1917–1921 рр.,

безумовно, залишається С. Шрамченко. З-під його пера вийшла основна частка робіт, що мають обґрунтовану претензію на всебічність розкриття порушених проблем. Інші автори, за невеликим винятком, не запропонували нових підходів, майже не встановили нових фактів, проте, засвідчили певний інтерес до проблематики військово-морського будівництва в Україні як важливої складової військової сфери. Отже, дослідники української діаспори значною мірою дали первинні відповіді на питання щодо основних подій та організаторської роботи з будівництва українського військового флоту в 1917–1921 рр., а також проаналізували досягнення й головні проблеми та прорахунки, що виникали у цьому складному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Голубко, В. (1997). *Армія Української народної республіки 1917 – 1918. Утворення та боротьба за державу*. Львів: Кальварія, 288 с.
- Дорошенко, Д. (2002а). *Історія України 1917 – 1923* (в 2-х т., Т. 1). К.: Темпора, 320 с.
- Дорошенко, Д. (2002б). *Історія України 1917 – 1923* (в 2-х т., Т. 2). К.: Темпора, 352 с.
- Капелюшний, В. (2003). *Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.)*. К.: Олан, 608 с.
- Крип'якевич, І., Гнатевич, Б., Стефанів, З. & Шрамченко, С. (1992). *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*. Львів: Світ, 712 с.
- Лубенець, А. В. (2002). *Творення Українського військового флоту в добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 – військова історія). Київ, 20 с.
- Неклієвич, М. (1938). На Українській Чорноморській флоті 20 років тому. *Літопис Червоної калини*. № 4, с. 3–4.
- Інгuleць, В. (1941). *За Українське Море!* Прага: Українське вид-во Пробоем, 44 с.
- Петренко, І. (1934). Деяко з історії «1-го Гуцульського полку морської піхоти». *Літопис Червоної калини*. № 2, с. 3–5.
- Романюк, А. (1932). Українська Чорноморська флота. *Літопис Червоної калини*. № 4, с. 2–4.
- Смолій, В. А. (ред.). (2013). *Енциклопедія історії України* (в 10 т., Т. 10). Київ : Наукова думка, 784 с.
- Шанковський, Л. (1974). Нарис української воєнної історіографії. *Український історик*. № 1–3 (41–43), с. 48–64.
- Шрамченко, С. (1931а). Українські Воєнно-Морські Школи (1918 – 1920 рр.). *Табор*. Ч. 15, с. 80–84.
- Шрамченко, С. (1931б). Український Морський Генеральний Штаб. *Табор*. Ч. 16, с. 90–92.
- Шрамченко, С. (1931с). Командування Українською Державною флотою в рр. 1918 – 1920. *Табор*. Ч. 18, с. 115–119.
- Шрамченко, С. (1932а). Піднесення Українського прапору в Чорноморській флоті. *За державність*. 36. 2, с. 120–124.
- Шрамченко, С. (1932б). Українська воєнно-морська політика на Кримі. *Літопис Червоної калини*. № 5, с. 9–12.
- Шрамченко, С. (1932с). Український морський міністр старший лейтенант флоти М. І. Білінський. *Літопис Червоної калини*. № 9, с. 17–20.
- Шрамченко, С. (1932д). Українські воєнно-морські агенти в 1918 – 1920 рр. *Табор*. Ч. 17, с. 78–82.
- Шрамченко, С. (1932е). Крейсер «Гетьман Іван Мазепа». *Табор*. Ч. 17, с. 82–84.
- Шрамченко, С. (1933). День свята Української Державної Флоти. *Літопис Червоної калини*. № 6, с. 13–15.

- Шрамченко, С. (1934a). *Українська морська піхота в роках 17-21. Літопис Червоної калини*. № 11, с. 13–17.
- Шрамченко, С. (1934b). Український Головний Морський Штаб у 1917/1921 рр. *Табір*. Ч. 21, с. 47–49.
- Шрамченко, С. (1934c). Закон про державну українську флоту та його виконавці. *За державність*. 36. 5, с. 124–136.
- Шрамченко, С. (1935a). *Закон про державну українську флоту та його виконавці*. Варшава, 15 с.
- Шрамченко, С. (1935b). На синьому Чорному морі в роках 17-19. *Літопис Червоної калини*. № 3, с. 13–16.
- Шрамченко, С. (1935c). Українські морські міністри і керуючі морським відомством у рр. 1917 – 1921. *Літопис Червоної калини*. № 6, с. 2–3.
- Шрамченко, С. (1935d). Піднесення українського прапору на ескадреному міноносці «Завидний» Чорноморської флотії. *Літопис Червоної калини*. № 12, с. 15–16.
- Шрамченко, С. (1936a). Ще про однострій української морської піхоти в роках 1917-20. *Літопис Червоної калини*. № 4, с. 2–3.
- Шрамченко, С. (1936b). Ескадрений міноносець російської флотії «Україна». *Літопис Червоної калини*. № 5, с. 17–18.
- Шрамченко, С. (1937a). Український рух на флотилії Північно-Ледового Океану в 1917 році. *Літопис Червоної калини*. № 7–8, с. 11–13.
- Шрамченко, С. (1937b). Рідкий ювілей. *Літопис Червоної калини*. № 9, с. 7.
- Шрамченко, С. (1938a). Повстання Центральних установ Українського морського відомства у 1917 році. *Літопис Червоної калини*. № 1, с. 10.
- Шрамченко, С. (1938b). Святочна хвилина піднесення воєнного прапору на флотії. *Літопис Червоної калини*. № 5, с. 11–12.
- Шрамченко, С. (1939a). Лінійний корабель-дреднаут Чорноморської флотії «Воля». *Літопис Червоної калини*. № 5, с. 5–10.
- Шрамченко, С. (1939b). Український прапор-гюйс. *Літопис Червоної калини*. № 7, с. 9.

REFERENCES

- Holubko, V. (1997). *Armii Ukrainskoi narodnoi respubliki 1917 – 1918. Utvorennia ta borotba za derzhavu* [Army of the Ukrainian People's Republic 1917 – 1918. Formation and struggle for the state]. Lviv: Kalvariia, 288 s. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. (2002a). *Istoriia Ukrainy 1917 – 1923* [History of Ukraine 1917 – 1923]. (v 2-kh t., T. 1). K.: Tempora, 320 s. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. (2002b). *Istoriia Ukrainy 1917 – 1923* [History of Ukraine 1917 – 1923]. (v 2-kh t., T. 2). K.: Tempora, 352 s. [in Ukrainian].
- Inhulets, V. (1941). *Za Ukrainske More!* [For the Ukrainian Sea!]. Praha: Ukrainske vyd-vo Proboiem, 44 s. [in Ukrainian].
- Kapeliushnyi, V. (2003). *Zdobuta i vtrachena nezalezhnist: istoriografichniy narys ukrainskoi derzhavnosti doby natsionalno-vyzvolnykh zmahan (1917 – 1921 rr.)* [Independence gained and lost: a historiographical sketch of Ukrainian statehood during the era of national liberation struggles (1917 – 1921)]. K.: Olan, 608 s. [in Ukrainian].
- Krypiakievych, I., Hnatevych, B., Stefaniv, Z. & Shramchenko, S. (1992). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.)* [History of the Ukrainian army (from Princely Times to the 1920s)]. Lviv: Svit, 712 s. [in Ukrainian].
- Lubenets, A. V. (2002). *Tvorennia Ukrainskoho viiskovoho flotu v dobu Tsentralnoi rady (berezen 1917 – kviten 1918 rr.)* [Creation of the Ukrainian Navy during the Central Rada (March 1917 – April 1918)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].
- Nekliievych, M. (1938). Na Ukrainskii Chornomorskii floti 20 rokiv tomu [In the Ukrainian Black Sea Fleet 20 years ago]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 4, s. 3–4. [in Ukrainian].
- Petrenko, I. (1934). Deshcho z istorii “1-ho Hutsulskoho polku morskoi pikhoty” [Some history of the “1st Hutsul Marine Regiment”]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 2, s. 3–5. [in Ukrainian].

- Romaniuk, A. (1932). Ukrainska Chornomorska flota [Ukrainian Black Sea Fleet]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 4, s. 2–4. [in Ukrainian].
- Shankovskyi, L. (1974). Narys ukrainskoi voiennoi istoriohrafii [An essay of Ukrainian military historiography]. *Ukrainskyi istoryk*. № 1–3 (41–43), s. 48–64. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1931a). Ukrainski Voienno-Morski Shkoly (1918 – 1920 rr.) [Ukrainian Naval Schools (1918 – 1920)]. *Tabor*. Ch. 15, s. 80–84. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1931b). Ukrainskyi Morskyi Heneralnyi Shtab [Ukrainian Naval General Staff]. *Tabor*. Ch. 16, s. 90–92. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1931c). Komanduvannia Ukrainskoïu Derzhavnoïu flotou v rr. 1918 – 1920 [Command of the Ukrainian State Fleet in 1918 – 1920]. *Tabor*. Ch. 18, s. 115–119. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1932a). Pidnesennia Ukrainskoho praporu v Chornomorskii floti [Raising the Ukrainian flag in the Black Sea Fleet]. *Za derzhavnist*. Zb. 2, s. 120–124. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1932b). Ukrainska voienno-morska polityka na Krymi [Ukrainian naval policy in Crimea]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 5, s. 9–12. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1932c). Ukrainskyi morskyy ministr starshyy leitenant floty M. I. Bilinskyi [Ukrainian Maritime Minister, Senior Lieutenant of the Fleet M. I. Bilinskyi]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 9, s. 17–20. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1932d). Ukrainski voienno-morski ahenty v 1918 – 1920 rr. [Ukrainian naval agents in 1918 – 1920]. *Tabor*. Ch. 17, s. 78–82. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1932e). Kreiser «Hetman Ivan Mazepa» [Cruiser “Hetman Ivan Mazepa”]. *Tabor*. Ch. 17, s. 82–84. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1933). Den sviata Ukrainskoi Derzhavnoi Floty [Ukrainian State Fleet Day]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 6, s. 13–15. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1934a). Ukrainska morska pikhota v rokakh 17-21 [Ukrainian Marines in 17-21. Chronicle of the Red Kalina.]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 11, s. 13–17. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1934b). Ukrainskyi Holovnyi Morskyi Shtab u 1917/1921 rr. [Ukrainian Main Naval Staff in 1917/1921]. *Tabor*. Ch. 21, s. 47–49. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1934c). Zakon pro derzhavnu ukrainsku flotu ta yoho vykonavtsi [The Law on the State Ukrainian Fleet and its Executors]. *Za derzhavnist*. Zb. 5, s. 124–136. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1935a). Zakon pro derzhavnu ukrainsku flotu ta yoho vykonavtsi [The Law on the State Ukrainian Fleet and its Executors]. *Varshava*, 15 s. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1935b). Na synomu Chornomu mori v rokakh 17-19 [On the blue Black Sea in 17-19]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 3, s. 13–16. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1935c). Ukrainski morskyy ministry i keruiuchi morskym vidomstvom u rr. 1917 – 1921 [Ukrainian naval ministers and heads of the naval department in 1917 – 1921]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 6, s. 2–3. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1935d). Pidnesennia ukrainskoho praporu na eskadrenomu minonosti «Zavydnyi» Chornomorskoi floty [Raising the Ukrainian flag on the destroyer “Zavydnyi” of the Black Sea Fleet]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 12, s. 15–16. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1936a). Sheche pro odnostrii ukrainskoi morskoi pikhoty v rokakh 1917-20 [More about the uniform of the Ukrainian Marine Corps in 1917-20]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 4, s. 2–3. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1936b). Eskadrennyi minonosets rosiiskoi floty «Ukraina» [Russian fleet destroyer “Ukraine”]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 5, s. 17–18. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1937a). Ukrainskyi rukh na flotyli Pivnichno-Ledovoho Okeanu v 1917 rotsi [Ukrainian movement in the Arctic Ocean flotilla in 1917]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 7–8, s. 11–13. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1937b). Ridkyi yuvilei [Rare anniversary]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 9, s. 7. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1938a). Povstannia Tsentralnykh ustanov Ukrainskoho morskoho vidomstva u 1917 rotsi [The Uprising of the Central Institutions of the Ukrainian Maritime Department in 1917]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 1, s. 10. [in Ukrainian].
- Shramchenko, S. (1938b). Sviatochna khvylyna pidnesennia voiennoho praporu na floti [Festive moment of raising the military flag in the navy]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 5, s. 11–12. [in Ukrainian].

Shramchenko, S. (1939a). Liniinyi korabel-drednavt Chornomorskoi floty «Volia» [Battleship-dreadnought of the Black Sea Fleet “Volia”]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 5, s. 5–10. [in Ukrainian].

Shramchenko, S. (1939b). Ukrainskyi prapor-hiuis [Ukrainian jack flag]. *Litopys Chervonoi kalyny*. № 7, s. 9. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2013). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of Ukrainian History]. (v 10 t., T. 10). Kyiv : Naukova dumka, 784 s. [in Ukrainian].

Andrii NAUMENKO

PhD of Historical Sciences, Senior Researcher

The Logistics Forces Command of the Armed Forces of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6420-5019>

UKRAINIAN NAVAL HISTORIOGRAPHY OF THE REVOLUTION 1917–1921 IN THE DIASPORA RESEARCHERS’ STUDIES

The article analyses the studies of the Ukrainian diaspora historians on the national naval development during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. They consider the main measures, analyse the achievements and miscalculations. It is concluded that the bulk of the studies on this issue was prepared by S. Shramchenko. This author thoroughly analysed almost all areas of the Ukrainian Navy creation in this period. The contribution of S. Shramchenko to the study of the naval history of Ukraine in the early 20th century and the importance of these works for modern scholars are determined. It has been established that other researchers of the Ukrainian diaspora have largely covered the main events, organisational work on the development of the Ukrainian Navy in 1917–1921 and analysed the successes, main issues and miscalculations that arose. They demonstrated a certain interest in the issues of naval development in Ukraine as an important component of the military sphere. The possibility of using these materials in the national-patriotic education of the military personnel of the modern Armed Forces of Ukraine is emphasised.

Keywords: *Ukrainian People’s Republic, Ukrainian state, Directory, navy, warships, marines, Sviatoslav Shramchenko.*

Гліб ГОЛОВКО

Пирятинське історико-краєзнавче товариство
(Ніжин, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1196-7455>

Електронна пошта: hlebholovko2901@bigmir.net

Ігор ГОЛОВКО

Пирятинський краєзнавчий музей
(Пирятин, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4224-8392>

Електронна пошта: igorholovko@ukr.net

**ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗІВ ПОНІВЕЧЕНИХ ВОЇНІВ»
В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (1918 р.)**

Автори спробували дослідити організацію союзів понівечених війною солдатів на теренах України у роки Української революції, зокрема в часи гетьманування Павла Скоропадського (весна–осінь 1918 року). Автори з'ясовували причини та передумови появи цих союзів, їх функції, діяльність, відносини з державними структурами та органами місцевого самоврядування. Окремо дослідники розглядають процес підготовки та проведення Всеукраїнського з'їзду союзів понівечених воїнів, що відбувся у Києві з 10 по 22 липня 1918 року. Приділено увагу його рішенням та діяльності правління легітимізованого делегатами з'їзду Всеукраїнського союзу понівечених воїнів.

Ключові слова: Всеукраїнський з'їзд союзів понівечених воїнів, Департамент державного опікування, Міністерство народного здоров'я, Перша світова війна, Пирятин, солдати-інваліди, Українська революція.

Постановка проблеми. Міра людяності держави і суспільства у цілому часто проявляється у ставленні до найбільш нужденних верств населення. У країнах, що пережили війну, частка останніх доволі значна, серед яких сотні тисяч осіб з інвалідністю, котрі повернулися з фронтів і потребують не лише родинної підтримки. У фокусі запропонованої розвідки перебувають проблеми таких осіб, діяльність самоорганізованих спілок понівечених війною воїнів на теренах України у 1918 р. та їх взаємодія з владними структурами Гетьманату Павла Скоропадського. Вивчення цього аспекту соціальної політики Гетьманату, зрештою як і його попередників та спадкоємців на ниві українського державотворення, має велике значення для комплексного відтворення внутрішньої політики України у 1917–1920 роках. У вітчизняній історичній науці ця тема майже не знайшла висвітлення, але може бути цікавою у контексті сучасних подій. Сьогодні в Україні постали схожі проблеми, над вирішенням яких більше 100 років тому працювали органи державного управління і міського самоврядування, а саме: належне забезпечення лікувальних закладів, що

обслуговували осіб з інвалідністю внаслідок війни, обладнанням та медикаментами, боротьба з безробіттям, нестача фінансування ветеранських організацій тощо.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Своєрідним підсумком багаторічних досліджень державотворчої діяльності Павла Скоропадського стала монографія І. С. Гуржії та О. П. Реєнта «Павло Скоропадський». Автори її не оминули і досягнення гетьмана у царині військової та соціальної політики (Гуржій, І. С. & Реєнт, О. П. 2013, с. 76–84). Проте тоді, у мирні часи, дослідники зробили акцент на створенні війська та піклуванні монархічного режиму про вдів, сиріт, хворих, безробітних, малозабезпечених у 1918 році. Життєві труднощі тисяч скалічених солдатів і ставлення до них гетьманської влади вони залишили без розгляду.

Оминули їх увагою і автори наукових статей, орієнтованих на більш детальне дослідження умов створення та функціонування Міністерства народного здоров'я, на яке було покладено опіку над понівеченими ветеранами. Історія цієї урядової інституції добре викладена у працях

Б. П. Криштопи (Криштопа, Б. П. 2000, с. 3–10), С. М. Коника та Я. Ф. Радиша (Коник, С. М. & Радиш, Я. Ф. 2003, с. 24–34). Внутрішній політиці Української Держави у галузі охорони здоров'я та соціальної політики присвятили свої роботи Л. М. Жванко (Жванко, Л. М. 2003; 2007) та Т. М. Байлема (Байлема, Т. М. 2009, с. 48–54; 2010). Однак жодного дослідження, присвяченого тогочасним спілкам, що опікувалися солдатами з інвалідністю, в Україні досі немає.

Мета статті – з'ясувати причини та передумови появи, а також розкрити особливості організації та діяльності «союзів понівечених воїнів» в Українській Державі П. Скоропадського, їх взаємодію з державними органами управління у сфері охорони здоров'я та громадської опіки і органами місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Незадовго до Першої світової війни, 1 січня 1913 р. на території Російської імперії було введено в дію закон від 25 червня 1912 р. «Пенсії солдатам, їх вдовам та сиротам». Він визначав право на отримання державної допомоги нижніми чинами, які втратили працездатність (як у мирний, так і воєнний час) унаслідок отриманих під час виконання службових обов'язків поранень, внутрішніх та зовнішніх пошкоджень, хвороб. Розміри державних пенсій встановлювалися у розмірі від 30 до 216 крб щорічно, залежно від ступеня втрати працездатності, що визначався лікарською комісією порозрядно: 1-й розряд – 216 крб; 2-й – 168 крб; 3-й – 108 крб; 4-й – 66 крб; 5-й – 30 крб (Блинов, И. А. (сост.). 1915, с. II–III).

З певними змінами цей закон залишався чинним і після повалення монархічного режиму в Росії у лютому 1917 року. Намагалася дотримуватися його і українська влада. Більшовицький переворот у Петрограді та інтервенція радянських військ на територію УНР фактично позбавили військових інвалідів в Україні пенсійної допомоги. Згідно з декретом Ради Народних Комісарів від 23 грудня 1917 р. загальнодержавний і місцевий комітети допомоги понівеченим воїнам були скасовані, а справи їх опіки передані до Всеросійського союзу понівечених воїнів, юрисдикція якого не поширювалася на підконтрольні УНР території. Натомість перший радянський український уряд не забороняв створювати у регіонах об'єднання солдатів-інвалідів, що у перспективі планувалося ввести під опіку Всеросійського союзу, дозволяв їм здійснювати на свої потреби т. зв. кружечний збір (по суті, узаконив жебракування), а також гарантував членам цих організацій, за наявності

відповідних документів, певні пільги: безкоштовний проїзд у залізничному транспорті, позачергове забезпечення дефіцитними товарами, і навіть залучав до реквізицій та перерозподіляв серед їх членів частину експропрійованого майна «ворогів революції».

Із відновленням Української Держави навесні 1918 р. (Грицак Я. 1996, с. 126), у супереч докорінному руйнуванню системи державних та приватних установ (Алферов А. 1916, с. 1–7), що брала на себе тягар опіки та забезпечення колишніх військовослужбовців російської армії, які отримали каліцтва під час Великої війни, його тимчасово перебрав на себе Департамент державного опікування, створений урядом при Міністерстві народного здоров'я. Установу, очолювану В. Любинським, розмістили у Києві, на Лютеранській, 32.

У своїй діяльності на місцях він спирався на губернські земські управи, комітети піклування та громадянської тверезості, притулки, губернські правління, старост, комітети допомоги біженцям, губернські міські управи та комітети понівечених воїнів. Ті ж, у свою чергу, на свої повітові та волосні відділення, повітових та волосних старост.

Уже 20 травня 1918 р. канцелярія міністра народного здоров'я та державної опіки розіслала у губернії прохання №527: зібрати відомості про необхідну кількість коштів для асигнування найбільш злиднених верств населення, включаючи осіб з інвалідністю внаслідок війни. Отримав її, наприклад, і виконуючий обов'язки Полтавського губернського старости Г. Нога.

Досі допомогу демобілізованим солдатам-інвалідам надавали такі установи, як: Відомство «цариці Марії» (щодо працевлаштування); Романовський комітет (розподіляв серед комітетів покалічених воїнів надлишкові кошти із державного бюджету); Олексіївський та Олександрівський пенсійні комітети (Сведения о капиталах, состоящих в ведении Александровского... 1915, с. 1–19); приватні благодійні фонди; земства та інші органи місцевого самоврядування тощо¹.

Окрім того, питання працевлаштування, лікування, забезпечення пенсіями, надання пільг мали бути розглянуті на запланованих у липні губернських та Всеукраїнському з'їздах понівечених воїнів. З метою організації останнього у Києві за сприяння Департаменту державного опікування і в його приміщенні було створено

¹ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Копія «обіжника міністра народного здоров'я і державного опікування» за № 4. Арк. 73.

Тимчасове правління Всеукраїнського Союзу Понівечених Воїнів (далі – ВСПВ) у складі: Олександра Федоровича Зинов'єва – голови, Данила Лаврентійовича Козловського – товариша голови, Олександра Петровича Федорова – скарбника, і Віктора Івановича Мостовського – секретаря. Розпочати роботу Всеукраїнського з'їзду планувалося 9 липня о 10 годині ранку. Делеговані на нього представники регіональних відділень Союзу мусили внести кошти у його фонд, підготувати у письмовому вигляді доповіді про надану ними та представниками інших організацій на місцях допомогу солдатам-інвалідам та ретельно ознайомитися з винесеними на з'їзд питаннями².

Шляхи надходження у фонд з'їзду коштів, необхідних для утримання правління ВСПВ, його канцелярії та штату вільнонайманих працівників, оренди приміщень для проведення з'їзду, витрат на його організацію та розміщення учасників, мали визначати представники зацікавлених у його проведенні регіональних ініціативних груп.

Так, зокрема, на засіданні об'єднаного організаційного з'їзду Харківського та Полтавського губернських союзів понівечених воїнів було вирішено запропонувати Тимчасовому правлінню зібрати частину необхідних коштів на місці, в Києві, під час проведення благодійних вечорів, концертів, спектаклів тощо (подібний досвід мали уже більшість повітових та губернських союзів; він виявився дієвим і ним послуговувалися й надалі). Сума внеску для губернських союзів визначалася у розмірі 3 тис. крб, для повітових – 500 крб. Проте вона була нефіксована і залежала від можливостей та чисельності тієї чи іншої організації. В асигнуванні повітових союзів мали брати участь і їх волосні відділення.

Окрім того, пропонувалося звернутися до уряду з проханням надати на зазначені потреби одноразову субсидію у розмірі 100 тис. крб, мотивуючи це тим, що союзи понівечених воїнів, зокрема і ВСПВ, надавали і надають допомогу воїнам-інвалідам, яку мала надавати держава³.

У порядок денний Всеукраїнського з'їзду делегатів союзів понівечених воїнів було винесено наступні питання:

1. Звірення мандатів та повноважень.

2. Доповідь Тимчасового правління Всеукраїнського Союзу Понівечених Воїнів (Всеукраїнського Союзу Увечних Воїнів) про все зроблене для скликання з'їзду і роботу, проведеному Тимчасовим правлінням.
3. Доповідь із місць про все зроблене до цього часу союзами понівечених воїнів на місцях та про допомогу, надану іншими організаціями.
4. Вибори Комісій: 1) трудової допомоги; 2) культурно-просвітницької і учбової; 3) організації та реєстрації; 4) розробки статутів; 5) медичної та лікарняно-технічної допомоги; 6) розробки форм органів, які надають допомогу покаліченим воїнам на місцях та в центрі; 7) фінансової; 8) кооперації; 9) земельних питань і колоній інвалідів; 9) по пільгах; 10) пенсійної; 12) допомоги воїнам, які втратили зір; 13) редакційної; 14) податкової.
5. Порядок та час проведення засідань з'їзду.
6. Читання та затвердження статуту Всеукраїнського Центрального Союзу Понівечених Воїнів.
7. Доповіді комісій про роботу згідно §3.
8. Затвердження кошторису на утримання правління, вільнонайманих службовців та канцелярії Всеукраїнського Союзу Понівечених Воїнів.
9. Вибори членів Ради та правління Всеукраїнського Союзу Понівечених Воїнів⁴.

На з'їзд було делеговано по одному делегату від повітових союзів та по два – від губернських міських союзів. Рішення про їх направлення приймалося самостійно, безпосередньо на місцях. Так, наприклад, Харківську губернію представляло 13 делегатів: 11 від зареєстрованих повітових союзів, два – від міського. Однак для багатолюдної Одеси, адміністративно підпорядкованої Херсонській губернії, було зроблено виняток. Вона, як і Херсон, була представлена двома делегатами. Губернії, де не було створено губернських міських союзів, направляли на з'їзд лише представників повітових організацій. За наявності лише губернського міського союзу в регіоні до Києва надсилали лише одного його представника.

Окреме представництво на з'їзді отримали воїни, які втратили зір. До нього було обрано по одному делегату від міських губернських союзів та м. Одеси на спільному засіданні позбавлених зору воїнів.

² ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Звернення Полтавського губернського союзу понівечених воїнів до повітових союзів. Арк. 73.

³ ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Виписка із протоколу засідання організаційного з'їзду делегатів губернських союзів понівечених воїнів. Арк. 85.

⁴ ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Повістка дня засідання Всеукраїнського з'їзду делегатів союзів понівечених воїнів від 9 червня 1918 року. Арк. 77.

Особистість делегатів Всеукраїнського з'їзду підтверджували мандатом про його обрання, виданим тією чи іншою регіональною організацією (союзом); завіреною випискою з протоколу про направлення на з'їзд; документом про інвалідність (свідомством медичної комісії, пенсійною книжкою); членською картою та видом на проживання (необхідним для довгострокового перебування у м. Києві)⁵.

Проведенню заходу мали передувати регіональні – губернські – з'їзди. Проте їх провели не всюди, зокрема, правління Полтавського губерньського союзу понівечених воїнів 4 липня повідомило правління повітових союзів про перенесення зборів. Їх планували здійснити після повернення делегатів із Києва⁶.

Варто зазначити, що підготовка самого з'їзду і діяльність місцевих союзів проходила в умовах ствердження гетьманського диктату і жорсткої боротьби нового режиму зі своїми політичними опонентами. Це унеможливлювало подання його делегатами будь-яких соціально-економічних претензій, а тим більше політичних зауважень до влади. Показовим є дозвіл на проведення засідання Пирятинського повітового союзу понівечених воїнів (його метою було обрання делегата на Всеукраїнський з'їзд) у будинку Монозонна на вул. Прилуцькій (поблизу міської управи), виданий повітовим старою: «*Зібрання членів союзу інвалідів безробітних воїнів на 7 липня с./р. (1918) дозволяється, з умовою, що за балачки на зібранні політичного характеру відповідають голова і члени зібрання*» [правовпис збережено. – авт.]⁷.

Утім, вибраний пирятинськими воїнами-інвалідами делегат – Петро Степанович Зимовець, як і десятки інших, зміг потрапити до столиці і взяти участь у роботі з'їзду, що розпочався 10 липня 1918 р., і отримати відповідне посвідчення⁸.

Усі учасники отримали можливість безкоштовно розміститися в цоколі («з напівпід-

вальною атмосферою») будинку за адресою вул. Велика Володимирівська, 94 та харчуватися у Київському союзі військових інвалідів на весь час проведення заходу (по факту – лише до 17 липня)⁹. Решту витрат, враховуючи мінімальні одноосібні добові витрати на проживання в столиці: 40 крб для незрячих та позбавлених можливості самостійно пересуватися (з урахуванням оплати послуг візника) та 25–30 крб для інших, а також вартість залізничних квитків (оскільки безкоштовний проїзд за посвідченнями союзів військових інвалідів у цей час було скасовано), мали компенсувати відряджуючі організації¹⁰. Проте не усі були готові виділити делегатам відповідні суми, які замість очікуваних 25–30 крб добових могли отримати лише 15. Про компенсацію вимушеної затримки у Києві на три дні після закінчення з'їзду (22.07.1918 р.), у зв'язку зі страйком залізничників, й не йшлося¹¹.

Одним із пріоритетних напрямів у роботі Міністерства народного здоров'я та правління ВСПВ стала реабілітація та лікування понівечених ветеранів. В умовах обмеженості фінансів гетьманський уряд віднайшов можливість оплатити програму їх безкоштовного оздоровлення та лікування в санаторіях («*грязелечебницах*») Одеси (500 ліжок), Слов'янська (200 ліжок), Голлої Пристані та Миргорода, де нещодавно відкрили нове мінеральне джерело¹².

За платню колишні українські солдати могли пройти лікування і на курортах Тавриди, яка хоч і не входила до складу Української держави, проте, перебувала під контролем союзного гетьманській Україні, прони́мецького, Кримського крайового уряду під керівництвом генерал-лейтенанта М. О. Сулькевича (Зарубин, В. Г. 2013, с. 84–99).

У вересні 1918 р. правління Всеукраїнського Союзу Понівечених Воїнів поставило собі за мету об'єднати усіх військових інвалідів держави

⁵ ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Повідомлення Полтавського губерньського союзу понівечених воїнів про вимоги до делегатів Всеукраїнського з'їзду союзів. Арк. 78.

⁶ ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Виписка із протоколу засідання організаційного з'їзду делегатів губерньських союзів понівечених воїнів. Арк. 85.

⁷ ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Дозвіл пирятинського повітового старої Пирятинському союзу понівечених воїнів на проведення засідання від 03.07.1918 р. Арк. 101.

⁸ ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Повістка дня засідання Всеукраїнського з'їзду делегатів союзів понівечених воїнів від 9 червня 1918 року. Арк. 77.

⁹ ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Повідомлення правління Всеукраїнського Союзу Понівечених Воїнів від 16.07.1918 р. Арк. 119.

¹⁰ ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Звернення делегатів Всеукраїнського з'їзду союзів понівечених воїнів від Полтавської губернії до губерньського правління щодо збільшення розміру добових та витрат на проїзд. Арк. 120.

¹¹ ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Повідомлення Полтавського губерньського союзу понівечених воїнів про вимоги до делегатів Всеукраїнського з'їзду союзів. Арк. 78.

¹² ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Звіт П. С. Зимовця про перебування на Всеукраїнському з'їзді союзів понівечених воїнів у місті Києві. Арк. 121.

в єдину «потужну організацію на засадах самодіяльності та самопомогти самих понівечених воїнів» і надати цим можливість кожному з них «твердо» забезпечити своє існування¹³. Однак для виконання цього завдання насамперед треба було з'ясувати хоча б у загальних рисах, що собою насправді являли спонтанно утворені об'єднання понівечених воїнів на місцях: волосні, міські та повітові. Розіслані правлінням у повітові союзи анкети¹⁴, що разом із запитаннями про фінанси, діяльність, власність, структуру та кількість членів повітових організацій, включали відомості про загальну кількість волостей у кожному повіті, а також кількість волосних і міських союзів як тих, що ввійшли до повітових, так і незалежних від них, значною мірою допомогли це здійснити.

Повною мірою реалізувати свої наміри ВСПВ не зміг. Антигетьманський переворот і падіння уряду П. Скоропадського, який визнавав право військових інвалідів як російсько-японської, так і Великої війни на отримання пенсій та пільг, остаточно підірвали систему державної опіки та вибили ґрунт з-під ніг регіональних об'єднань понівечених воїнів. Не вдалося покращити свого становища «убогим військовим калікам» і після повернення більшовиків. Останні взагалі не схильні були шанувати ветеранів імперіалістичних воєн. Вочевидь, спроби завоювати їх прихильність (як і прихильність багатьох інших українських громадських організацій) на початку 1918 р. варто пояснювати усвідомленням своєї доволі хиткої позиції в Україні того часу.

Висновки. Особливість соціальної політики Павла Скоропадського була зумовлена своєрідністю його становища, яке визначив нелегітимний спосіб його приходу до влади. Основними документами, що заклали підґрунтя правової регуляції його держави, стали: «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій», прототипом яких, вочевидь, були «Основні закони» Російської імперії у редакції 23 квітня 1906 року. До перевороту в Україні не втрачав своєї чинності і весь масив законів щодо опіки над колишніми військовослужбовцями, у тому числі солдатами-інвалідами.

¹³ ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Телефонограма Полтавського губернського союзу понівечених воїнів правлінню Пирятинського союзу понівечених воїнів від 04.07.1918 р. Арк. 102.

¹⁴ ДАПО. Ф. 842. Оп. 1. Спр. 1. Дозвіл пирятинського повітового старости Пирятинському союзу понівечених воїнів на проведення засідання від 03.07.1918 р. Арк. 101.

Проте через руйнування колишніх інституцій соціальної підтримки їх виконання часто видавалося неможливим. Делегувати частину обов'язків, зокрема з піклування про понівечених воїнів, органам місцевого самоврядування, як це практикувалося в Російській імперії до 1917 р., гетьман не міг. Члени багатьох із них займали відверту антиурядову позицію, підпавши під вплив партій соціалістичної орієнтації (Рубльов, О. С. & Рент, О. П. 1999, с. 109–113).

У цих умовах функцію підтримки та піклування про скалічених ветеранів перебрав на себе створений урядом Департамент державного опікування у Міністерстві народного здоров'я. Спираючись на створені ще за часів УНР «союзи понівечених воїнів», він спробував сформувати нову управлінську вертикаль, що давала б можливість здійснювати облік та надавати адресну допомогу саме цій категорії громадян. Проведений у липні 1918 р. Всеукраїнський з'їзд понівечених воїнів фактично її визнав, затвердивши статут Всеукраїнського союзу понівечених воїнів та обравши його правління, яке не тільки мало отримувати і виконувати розпорядження уряду у сфері соціальної підтримки військових інвалідів, а й впливати на формування цих рішень. Відповідним чином всередині ВСПВ відбувалася взаємодія між волосними, повітовими, міськими та губернськими союзами.

Вочевидь, у подальшому створена вертикаль могла стати ще й одним із провідників політики кооперації, прихильником якої виступав глава держави. Про це свідчать уже перші ініціативи керівництва ВСПВ з підтримки кооперації губернських та повітових союзів. Чи вирішило б це питання нестачі бюджетних коштів на фінансування адресованої понівеченим воїнам статті соціальних витрат і безробіття в країні, на жаль, невідомо.

Водночас варто зазначити, що ставлення до солдатів-інвалідів за правління гетьмана було значно кращим, ніж за УНР, Директорії чи при більшовиках. Кращим воно було і від піклування про своїх ветеранів-калік союзників – німців. У Веймарській республіці вони могли сподіватися лише на офіційний дозвіл жебракувати на вулицях та поблизу храмів (Кредер, А. А. 1996, с. 63–64), тобто отримали право на вже згаданий «кружечний збір». Сьогодні Україна має вивчати та враховувати відповідний історичний досвід для здійснення належної державної політики у сфері соціального захисту ветеранів, зокрема осіб з інвалідністю внаслідок війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Сведения о капиталах, состоящих в ведении Александровского комитета о раненых. (1915). Пг: Б. и., 19 с.
- Алферов, А. (1916). *К вопросу о постановке обучения больных и раненых воинов, находящихся на излечении в госпиталях Всероссийского союза городов*. Б. м.: Б. и., 7 с.
- Байлема, Т. М. (2009). Охорона здоров'я як важливий напрям діяльності українських урядів доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. № 1 (48), с. 48–54.
- Байлема, Т. М. (2010). *Соціальна політика національних урядів України у 1917-1920 рр. (на матеріалах Подільської губернії)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Історія України. Київ, 238 с.
- Блинов, И. А. (сост.). (1915). *Пенсии солдатам, их вдовам и сиротам: закон 25 июня 1912 года с изданными в дополнение его инструкциями и разъяснениями Правительств. сената: (уст. пенс. Св. зак. т. III по прод. 1912 г. ст. 807-865)*. Пг.: Сенат. тип., 77 с.
- Грицак, Я. (1996). *Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* Київ: Генеза, 360 с.
- Гуржій, О. І. & Реєнт, О. П. (2013). *Павло Скоропадський*. К.: Арій, 384 с.
- Жванко, Л. М. (2003). *Внутрішня політика Української Держави у галузі охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень – грудень 1918 року)*. Харків: Прапор, 304 с.
- Жванко, Л. М. (2007). *Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)*. Харків: Прапор, 224 с.
- Зарубин, В. Г. (2013). *Крым в годы смуты, 1917–1921 гг. Проект «Украина»*. Харьков: Литагент «Фолио», 220 с.
- Коник, С. М. & Радиш, Я. Ф. (2003). Державне управління охороною здоров'я в період Гетьманату та в добу Української Народної Республіки (1917-1920 рр.). *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. № 4, с. 24–34.
- Кредер, А. А. (1996). *Новейшая история. XX век*. М.: ЦГО, 312 с.
- Криштопа, Б. П. (2000). Органи управління та керівництво охороною здоров'я в період української державності 1917-1919 рр. *Аганім*. № 12, с. 3–10.
- Рубльов, О. С. & Реєнт, О. П. (1999). *Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. (Ред. В. А. Смолій). Україна крізь віки*. (в 15 т., Т. 10). К.: Альтернативи, 320 с.

REFERENCES

- Svedeniya o kapitalah, sostoyashchih v vedenii Aleksandrovskogo komiteta o ranenyyh [Information on the Funds Administered by the Alexandrovsky Committee for the Wounded]. (1915). Pg: B. i., 19 s. [in Russian].
- Alferov, A. (1916). *K voprosu o postanovke obucheniya bolnyh i ranenyyh voynov, nahodyashchihsya na izlechenii v gospihtalyah Vserossiiskogo soyuza gorodov* [On the issue of organizing the training of sick and wounded soldiers undergoing treatment in hospitals of the All-Russian Union of Cities]. B. m.: B. i., 7 s. [in Russian].
- Bailema, T. M. (2009). Okhorona zdorovia yak vazhlyvyi napriam diialnosti ukrainskykh uriadiv doby natsionalno-vyzvolnykh zmahan 1917 1921 rr. [Healthcare as a Key Area of Activity of Ukrainian Governments During the National Liberation Struggles of 1917–1921]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*. № 1 (48), s. 48–54. [in Ukrainian].
- Bailema, T. M. (2010). *Sotsialna polityka natsionalnykh uriadiv Ukrainy u 1917 1920 rr. (na materialakh Podilskoi hubernii)* [Social Policy of the National Governments of Ukraine in 1917–1920 (based on Materials from the Podillia Province)]. (Candidate's Thesis). Kyiv, 238 s. [in Ukrainian].
- Blinov, I. A. (comp.). (1915). *Pensii soldatam, ih vdovam i sirotam: zakon 25 iyunya 1912 goda s izdannymi v dopolnenie ego instruktsiyami i razyasneniyami Pravitelstv. senata: (ust. pens. Sv. zak. t. III po prod. 1912 g. st. 807-865)* [Pensions for Soldiers, Their Widows, and Orphans: The Law of June 25, 1912, with Supplementary Instructions and Explanations Issued by the Governing Senate (Pension Provisions from Volume III of the Code of Laws, 1912 Continuation, Articles 807-865)]. Pg.: Senat. tip., 77 s. [in Russian].

Hrytsak, Ya. (1996). *Narysy istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* [Essays on the History of Ukraine: Formation of the Modern Ukrainian Nation in the XIX–XX Centuries]. Kyiv: Heneza, 360 s. [in Ukrainian].

Hurzhi, O.I. & Reient, O.P. (2013). *Pavlo Skoropadskyi* [Pavlo Skoropadskyi]. K.: Arii, 384 s. [in Ukrainian].

Zhvanko, L. M. (2003). *Vnutrishnia polityka Ukrainiskoi Derzhavy u haluzi okhorony zdorovia ta sotsialnoho zakhystu naseleння (kviten – hruden 1918 roku)* [Domestic Policy of the Ukrainian State in Healthcare and Social Protection (April – December 1918)]. Kharkiv: Prapor, 304 s. [in Ukrainian].

Zhvanko, L. M. (2007). *Sotsialni vymiry Ukrainiskoi Derzhavy (kviten – hruden 1918 r.)* [Social Dimensions of the Ukrainian State (April – December 1918)]. Kharkiv: Prapor, 224 s. [in Ukrainian].

Zarubin, V. G. (2013). *Krym v roky smuty, 1917–1921 gg. Proekt “Ukraina”* [Crimea During the Years of Turmoil, 1917–1921. Project “Ukraine”]. Harkov: Litagent “Folio”, 220 s. [in Russian].

Konyk, S. M. & Radysh, Ya. F. (2003). *Derzhavne upravlinnia okhoronoiu zdorovia v period Hetmanatu ta v dobu Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky (1917–1920 rr.)* [State Management of Healthcare During the Hetmanate and the Era of the Ukrainian People’s Republic (1917–1920)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy*. № 4, s. 24–34. [in Ukrainian].

Kreder, A. A. (1996). *Noveishaia ystoriia. XX vek* [Modern History. The XX Century]. M.: TsGO, 312 s. [in Russian].

Kryshtopa, B. P. (2000). *Orhany upravlinnia ta kerivnytstvo okhoronoiu zdorovia v period ukrainskoi derzhavnosti 1917–1919 rr.* [Governing Bodies and Leadership of Healthcare During the Period of Ukrainian Statehood (1917–1919)]. *Ahapiť. № 12*, s. 3–10. [in Ukrainian].

Rublov, O. S. & Reient, O. P. (1999). *Ukrainski vyzvolni zmahannia 1917–1921 rr.* [Ukrainian Liberation Struggles of 1917–1921]. (Red. V. A. Smolii). *Ukraina kriz viky*. (v 15 t., T. 10). K.: Alternatyvy, 320 s. [in Ukrainian].

Hlib HOLOVKO

Pyriatyn Historical and Local Lore Society

(Nizhyn, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1196-7455>

Ihor HOLOVKO

Pyriatyn Local History Museum

(Pyriatyn, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4224-8392>

ORGANIZATION AND ACTIVITIES OF THE “UNIONS OF MAIMED WARRIORS” IN UKRAINE DURING THE HETMANATE OF P. SKOROPADSKYI (1918)

The article represents the first attempt to study the organization of unions of soldiers maimed by war in Ukraine during the years of the Ukrainian Revolution, specifically during the rule of Hetman Pavlo Skoropadskyi (spring–autumn 1918).

The article examines the reasons and preconditions for the emergence of these unions, their functions, activities, and relations with state structures and local self-governance bodies. Particular attention is given to their interaction with the Department of State Care established under the Ministry of Public Health, led by V. Liubynskyi, as well as with provincial zemstvo administrations, care committees, sobriety societies, provincial authorities, elder administrations, refugee assistance committees, and municipal administrations at the provincial and district levels.

A separate section is devoted to the preparation and conduct of the All-Ukrainian Congress of Maimed Warriors’ Unions, which took place in Kyiv from July 10 to 22, 1918. The agenda of the congress is provided, along with details about the living conditions, food supply, daily financial support, and travel arrangements for the congress delegates. The article also highlights the resolutions of the congress and the activities of the executive board of the All-Ukrainian Union of Maimed Warriors, legitimized by the congress delegates. Key figures in

the leadership included the chairman, Oleksandr Fedorovych Zinoviev; vice-chairman, Danylo Lavrentiiovych Kozlovskiy; treasurer, Oleksandr Petrovych Fedorov; and secretary, Viktor Ivanovych Mostovskiy.

A brief analysis is provided of the attitudes toward disabled soldiers held by representatives of various Ukrainian political regimes vying for power in the country during this period. The article also explores the relationship between the Hetmanate's Ministry of Public Health and the Crimean Regional Government of Lieutenant General M. O. Sulkevych regarding the provision of medical treatment for disabled Ukrainian soldiers in sanatoriums under the latter's jurisdiction.

The sources of funding for both regional unions of disabled soldiers and the All-Ukrainian Union are disclosed.

The relevance of this research is underscored by contemporary events: the ongoing russian-Ukrainian war and the steadily increasing number of maimed soldiers in Ukraine today, significantly surpassing the figures recorded during the First World War.

Keywords: *All-Ukrainian Congress of Maimed Warriors' Unions, Department of State Care, Ministry of Public Health, First World War, Ukrainian Revolution, Pyriatyn, disabled soldiers.*

Олександр ЧОРНИЙ

кандидат історичних наук, доцент

Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

(Кропивницький, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>

Електронна пошта: komandarmus12@gmail.com

БИТВА ЗА ДНІПРО 1943–1944 рр. У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА АМЕРИКАНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ

У пропонованому дослідженні автор узагальнив наукові уявлення про радянсько-німецьку битву за Дніпро 1943–1944 рр., що сформувалися у зарубіжній воєнно-історичній науці. Дослідник проаналізував наукові розвідки та фундаментальні праці провідних американських, британських та німецьких істориків, які спеціалізувалися і спеціалізуються на подіях німецько-радянського протистояння на Східному фронті у 1941–1945 роках. Широко застосовуючи методи аналізу, синтезу та джерелознавчої критики, автор дійшов висновку, що західна історіографія проблеми значною мірою повторює концептуальні підходи та судження, що сформувалися довкола битви за Дніпро в радянській науковій мілітаристиці, розділяючи сталінські тези про «переломний 1943 рік», у межах якого найбільш знакові перемоги Червоної армії відбулися під Сталінградом й на Курському виступі, а битва за Дніпро стала лише завершенням докорінного перелому на Східному фронті на користь СРСР. Дослідник наголошує, що таке бачення битви за Дніпро західними істориками є закономірним, оскільки переважна більшість проаналізованих праць базується на мемуарах радянських полководців, повідомленнях радянських, американських і британських періодичних видань часів війни та розвідках радянських військових істориків, що публікувалися у відкритих (несекаретних) воєнно-історичних виданнях.

Ключові слова: історіографія, Друга світова війна, Східний фронт, битва за Дніпро, концепція докорінного перелому і вирішальних перемог.

Постановка проблеми. Історіографічний огляд радянських та пострадянських досліджень з історії Другої світової війни засвідчує, що події на Східному фронті, пов'язані з виходом Червоної армії до Дніпра, форсуванням річки, захопленням плацдармів на західному її березі та розширенням їх до рівня стратегічних, дослідники виокремили у битву за Дніпро. Хронологічно її рамками було окреслено 24 серпня – 24 грудня 1943 р., а саме протиборство визначено як таке, що завершило «докорінний перелом» у радянсько-німецькому протистоянні на Східному фронті Другої світової війни на користь СРСР. Окреслене бачення битви за Дніпро базується на оцінках Й. В. Сталіна, висловлених у роки війни та розтиражованих радянською пропагандистською машиною у повоєнні десятиліття.

Протиборство між РСЧА і вермахтом, що розгорнулося на Східному фронті у серпні 1943 р., за задумом радянського командування передбачало швидкий прорив німецьких укріплених позицій

у районі Харкова, на Сіверському Дінці та Міусі, злам оборони противника на Лівобережжі Дніпра, подолання дніпровського рубежу та подальше просування вздовж усього західного берега річки із виходом на державний кордон СРСР. Його реалізація тривала упродовж серпня 1943 – середини квітня 1944 рр. й увійшла в радянську і пострадянську історіографію Другої світової війни як битва за Дніпро та звільнення Правобережної України. Нині окреслені події в українській історичній науці дослідники пропонують ототожнювати з битвою за Дніпро – стратегічним рубежем у протистоянні РСЧА і вермахту на Східному фронті у 1941 та 1943–1944 роках (Лисенко, О. Є. & Пилявець, Р. І. 2019; Чорний, О. В. 2024).

В умовах боротьби України за незалежність і територіальну цілісність перед вітчизняною воєнно-історичною наукою постало важливе завдання – досліджувати історію Другої світової війни із максимальним відображенням україн-

ського виміру подій на території УРСР під час протистояння на її теренах РСЧА і вермахту. Однією з таких подій була битва за Дніпро, що нині потребує нових оцінок, базованих на широкій джерельній базі та критично осмисленій історіографії проблеми, дослідженнях, накопичених у радянських, пострадянських, західноєвропейських та американських історичних студіях. І якщо історіографічний аналіз радянських та пострадянських досліджень з історії битви за Дніпро в українській історичній науці був предметом наукового осмислення, то виміри проблеми у західній історіографії й досі лишаються маловідомими. З огляду на це окреслена проблема є актуальною, а пропонована розвідка може становити інтерес для вітчизняної воєнно-історичної науки.

Мета дослідження – проаналізувати найбільш знакові праці та розвідки з історії Другої світової війни, підготовлені західноєвропейськими та американськими істориками у середині 1940-х – наприкінці 2010-х рр., та визначити можливість використання напрацьованих західними дослідниками концепцій щодо протистояння РСЧА і вермахту на дніпровському рубежі у 1943–1944 рр. у сучасній українській історіографії.

Виклад основного матеріалу. Робота над окресленою проблемою та аналіз західної історіографії Другої світової війни засвідчують, що історія протистояння Червоної армії та вермахту на Дніпрі цікавила західних істориків ще у роки війни. Для прикладу, на сторінках американського журналу «Воєнний огляд» (*«Military Review»*) за 1944 рік зустрічаємо матеріали про битву за Дніпро, що раніше друкувалися в радянській пресі (Milovanov, P. 1944). Не оминали тему і провідні американські газети у період німецько-радянських боїв на Дніпрі.

У повоєнні десятиліття інтерес до теми битви за Дніпро у західноєвропейській та американській історичній науці формувався поступово, по мірі накопичення матеріалів, що давали змогу реконструювати події німецько-радянського протистояння на більш-менш достовірній джерельній основі. Одним із перших оціночних суджень з цієї теми представив у праці загального характеру з історії Другої світової війни британський воєнний історик і теоретик, генерал-майор Дж. Фуллером (Fuller, J. F. C. 1948). У главі під назвою «Ініціатива на два фронти» автор присвятив протистоянню Червоної армії і вермахту на території України два пункти: «Літня та осіння кампанії 1943 року в Росії» та «Зимова і весняна кампанії

в Росії у 1944 році». Відразу зазначимо, що автор не вживає поняття «битва за Дніпро». Оприлюднений у межах глав фактаж у цілому відповідає раннім радянським лекалам представлення боїв за дніпровський рубіж. Враховуючи, що згадана розвідка була підготовлена у перші повоєнні роки, іншого варіанту подачі подій не могло бути, оскільки основним джерелом інформації для реконструкції подій на Східному фронті були статті і повідомлення з радянської преси та передруки з неї у провідних газетних виданнях Великої Британії, Канади і США. До того ж у Західній Європі та США була дуже популярною та користувалася широким попитом книга Й. В. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», яку друкували у країнах антигітлерівської коаліції багатотисячними тиражами і у роки війни (Stalin, J. V. 1943), і по її завершенню (Stalin, J. V. 1945).

Примітно, що стосовно хронології боїв на Дніпрі, Дж. Фуллер не зовсім солідарний із баченням кампанії радянськими дослідниками. Зокрема, про початок просування Червоної армії до Дніпра автор пише: «Відразу після захоплення Орла і Білгорода [5 серпня 1943 р. – авт.] росіяни почали стрімкий рух на захід. Фронти під командуванням В. Д. Соколовського й М. М. Попова націлилися у верхів'я Дніпра, фронти К. К. Рокоссовського, М. Ф. Ватутіна та І. С. Конєва – до середньої течії річки, а війська Р. Я. Малиновського і Ф. І. Толбухіна – у пониззя Дніпра» (Fuller, J. F. C. 1948, р. 278). Просування до Дніпра та його подолання автор розглянув у тісному зв'язку з подіями липня 1943 р. на т.зв. Курському виступі, фактично об'єднав їх в одну «літньо-осінню кампанію», виділивши фактор перемоги Червоної армії на орловсько-білгородському виступі (Fuller, J. F. C. 1948, р. 278).

Щодо тривалості дніпровської кампанії, то Дж. Фуллер чітко не наголосив на її завершенні у межах 1943 року. Дослідник розмежував події літа–осені–зими 1943 та зими–весни 1944 років. Початок зимово-весняної кампанії історик ототожнив із 24 грудня 1943 р., тобто з контрнаступом 1-го Українського фронту на житомирсько-бердичівському напрямку (Fuller, J. F. C. 1948, р. 283). У повоєнній радянській історіографії війни під впливом сталінських оцінок кампаніям 1943 і 1944 рр. дослідники вбачали цю дату закінчення радянсько-німецького протистояння на Дніпрі та початком широкомасштабних наступальних операцій Червоної армії на Дніпровському Правобережжі. Незважаючи на застосоване

дослідником ділення бойових дій на Дніпрі на літньо-осінньо-зимову 1943 р. та зимово-весняну 1944 р. кампанії, він зауважив, що між ними «не було ніякої паузи» (Fuller, J. F. C. 1948, p. 280).

У 1950-х – на початку 1960-х рр., в умовах Холодної війни та поляризації світу, західноєвропейські та американські дослідники дещо дистанціювалися від вивчення подій, що мали місце на Східному фронті, зосередившись на осмисленні воєнних дій і досвіду, здобутого арміями держав антигітлерівської коаліції на інших театрах бойових дій. Як приклад, можемо навести фундаментальну працю Вільяма Ширера «Злет і падіння Третього Райху», на сторінках якої автор не вдавався у події на Східному фронті після поразки вермахту під Сталінградом узимку 1943 р., а віддавав перевагу діям сил антигітлерівської коаліції у Західній Європі проти Німеччини та її союзників у 1943–1944 роках (Shirer, W. L. 1960).

У 1950-х рр. на Заході були надруковані дослідження та мемуари відомих німецьких воєначальників: К. фон Тіппельскірха (Tippelskirch, K. von. 1954), Е. фон Манштейна (Manstein, E. von. 1955) та Ф.-В. фон Меллентіна (Mellenthin, F.-W. von. 1956). Найпомітнішою з-поміж згаданих праць є книга спогадів та аналітичних роздумів німецького генерал-фельдмаршала Е. фон Манштейна «Втрачені перемоги», вперше опублікована в Бонні в 1955 р. (Manstein E. von. 1955), а через три роки надрукована англійською мовою в Чикаго (Manstein E. von. 1958). Автор як безпосередній учасник подій чимало уваги приділив німецько-радянському протистоянню на дніпровському рубежі, про що свідчить розділ «Оборонні бої 1943–1944 рр.» (Manstein, E. von. 1955, s. 507–619), у якому він включив у межі протистояння РСЧА і вермахту на Дніпрі події, пов'язані з радянським наступом на початку серпня у районі Білгорода і Харкова, а також прорив добре укріплених німецьких позицій на Сіверському Дінці та Міусі (Manstein, E. von. 1955, s. 515–517). Бачення подій і виклад відповідної аналітики Е. фон Манштейном цілком відповідають логіці того, що відбувалося на фронті, а саме – без прориву Червоною армією вище окреслених рубежів противника не могло бути просування радянських фронтів до Дніпра. Цікавою є аналітика автора й щодо тривалості боротьби за дніпровський рубіж. Колишній командувач групи армій «Південь» включив у її межі бої за стратегічні для вермахту миронівсько-звенигородський та криворізько-нікопольський виступи на Дніпрі, що свідчить на користь ширших, аніж було при-

йнято в СРСР, хронологічних і територіальних меж у німецько-радянській боротьбі за важливий для вермахту і РСЧА рубіж.

Фактично таким же є бачення німецько-радянського протистояння на Дніпрі й генерала К. фон Тіппельскірха. Аналіз роботи «Історія Другої світової війни» засвідчує, що він розглядав боротьбу РСЧА і вермахту за дніпровський рубіж у межах серпня 1943 – березня 1944 років. Як і Е. фон Манштейн, К. фон Тіппельскірх не назвав відповідні події «битвою за Дніпро», а подав їх як «Російський наступ до Дніпра», «Битва за Дніпро між Мелітополем і Києвом», «Боротьба за великий плацдарм групи армій “Центр” на Дніпрі» (Tippelskirch, K. von. 1954). Аналогічне осмислення подій бачимо і у роботах колишніх німецьких офіцерів, воєнних істориків Ф.-В. фон Меллентіна (Mellenthin, F.-W. 1956) та Вернера Гаупта (Haupt, W. 1998).

Вищеназвані роботи були широко відомі західним дослідникам. Радянські історики використовували їх лише для критики німецького погляду на війну. Для радянських полководців, які готували мемуари або періодично виступали у ролі дописувачів у воєнно-історичних чи історичних виданнях, узагальнення колишніх німецьких офіцерів слугували об'єктом критики «фальсифікацій історії війни». Книга Е. фон Манштейна в СРСР деякий час була закритим виданням, тобто не була доступною широкому колу дослідників.

Із появою на Заході німецьких історико-мемуарних видань у західноєвропейській, особливо у західнонімецькій історіографії Другої світової війни, з-поміж мемуаристів і дослідників сформувалася досить виразна тенденція – покладати провину за провали і поразки на фронті на А. Гітлера. Так чи інакше це робили і Е. фон Манштейн, і К. фон Тіппельскірх, і Ф.-В. фон Меллентін. На особливо цікаві судження в контексті пропонованого дослідження нам вдалося натрапити в історико-мемуарній записці колишнього німецького генерала З. Вестфалю. Зокрема, він зазначив, що «у серпні 1943 року совети розпочали широкомасштабний наступ, у результаті якого взимку 1943–1944 рр. оволоділи усією Україною», що вермахтом «були втрачені прекрасні можливості», що «неймовірна упертість А. Гітлера, який не погоджувався на тимчасові втрати непотрібних територій, дозволила противнику здобути значні перемоги». Чітко не ототожнюючи бої в Україні з боями за дніпровський рубіж, З. Вестфаль наголосив, що під час безперервної кампанії серпня 1943 – квітня 1944 рр. німецька

армія втратила контроль над «чорноземними районами України», Донецьким басейним, Києвом, дніпровським вододілом та «опинилася на старому радянсько-польському кордоні і у загрозовій близькості від Карпат». При цьому генерал додав, що «майбутнє Німеччини вирішувалося в Україні» (Вестфаль, З., Крейпе, В., Блюментрит, Г., Бейерлейн, Ф., Цейтцлер, К., Циммерман, Б. & фон Мантейфель, Х. 1958, с. 215).

У 1950-х рр. у західній історіографії Другої світової війни формувався інтерес не лише до знакових битв на Східному фронті. Колишні офіцери вермахту намагалися досягнути і найбільш драматичні моменти у протистоянні РСЧА і вермахту в межах кожної з них. Цікавою сторінкою битви у басейні Дніпра для німецької історіографії стали «бої в котлі під Черкасами», більш відомі в радянській та сучасній українській історіографії як Корсунь-Шевченківська операція. Одним із перших у повоєнній західнонімецькій історіографії відповідні події описав відставний генерал-лейтенант танкових військ Ніколаус фон Форманн, який у боях на Дніпрі восени 1943 – взимку 1944 рр. командував XLVII танковим корпусом. Його дослідження під назвою «Черкаси. Вермахт у бою» вперше було опубліковане у 1954 р. у Гайдельберзі (Vormann, N. von. 1954), а більш відомим для широкого загалу істориків-мілітаристів стало після публікації 2018 р. у США (Vormann, N. von. 2018).

Генерал Н. фон Форманн представив німецько-радянське протиборство на т. зв. «Черкаському виступі» як найбільш драматичний епізод у боях на Дніпрі, у ході яких обидві сторони і атакували, і оборонялися. На відміну від радянських істориків і полководців, їх візаві наголосив, що німецьким частинам вдалося уникнути ще одного Сталінграда, однак, щоб вирватися з «котла», командуванню вермахту довелося покинути велику кількість техніки та поранених. Автор констатував, що таким чином німцям вдалося уникнути масштабної катастрофи, але ціною прориву стали 34 % убитих з-поміж оточеного під Черкасами особового складу (Vormann, N. von. 1954, s. 116–125).

Таким чином, у перше повоєнне десятиліття проблема протистояння РСЧА і вермахту на Дніпрі влітку 1943 – навесні 1944 рр. знайшла відображення у західній воєнно-історичній науці. При цьому безперервні бої на Східному фронті у серпні 1943 – середині квітня 1944 рр., ключовим об'єктом яких був дніпровський вододіл, дослідники не називали «битвою за Дніпро». За-

для об'єктивності відзначимо, що і у радянській історіографії війни у другій половині 1940-х – на початку 1960-х рр. протистояння РСЧА і вермахту на Дніпрі практично не подавалося у розумінні «битва», як це поняття вживалося щодо Московської, Сталінградської, Ленінградської чи Курської битв.

У 1960-х – 1980-х рр. західноєвропейська та американська історіографія окресленої проблеми формувалася під впливом радянських дослідницьких тенденцій, що окреслилися довкола подій докорінного перелому на Східному фронті в цілому та битви за Дніпро зокрема. Тут маємо на увазі появу широко відомих у СРСР шеститомного видання «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945» (Петров Ю. П. (ред.). 1960–1965), монографії Г. М. Уткіна «Штурм “Східного валу”. Звільнення Лівобережної України і форсування Дніпра» (Уткин, Г. М. 1967), а також восьмитомної «Радянської воєнної енциклопедії» (Гречко, А. А. 1976–1980). У 1963, 1968, 1973, 1978, 1983 рр. радянський «Воєнно-історичний журнал» до відповідних ювілейних дат опублікував низку розвідок із історії німецько-радянського протистояння на дніпровському рубежі у рубриці «Битва за Дніпро». Тоді ж англomовне радянське видання «Soviet Military Review» друкувало матеріали присвячені битві за Дніпро (Frolov, B. 1978; Konev, I. 1973; Moskalenko, K. S. 1966; Moskalenko, K. S. 1968; Shutov, Z. 1973; Shutov, Z. 1983). У цих публікаціях культивувалася теза Й. В. Сталіна про те, що під час боротьби Червоної армії і вермахту за дніпровський рубіж на Східному фронті відбулося завершення докорінного перелому у війні. Тоді ж у Західній Європі і США набули популярності мемуари вищого радянського командування. У 1969 р. після публікації в СРСР спогадів маршала Г. К. Жукова вони були надруковані у США англійською мовою з коментарями відомого американського журналіста й історика Гаррісона Е. Солсбері. Це – скорочений варіант радянського видання «Спогади і роздуми», що вийшов під назвою «Найбільші битви Маршала Жукова» (Zhukov, G. K. 1969). У книзі, з-поміж знакових німецько-радянських протистоянь на Східному фронті, найбільшої уваги були удостоєні битви під Москвою, Сталінградом, на Курському виступі та за Берлін. Окрім спогадів Г. К. Жукова, наприкінці 1960-х – початку 1980-х рр. на Заході стали відомі мемуари І. С. Конєва, О. М. Василевського, К. С. Москаленка та інших радянських полководців.

Поширення радянського наративу про «велику вітчизняну війну» за межами СРСР стало досить потужним інструментом впливу на західноєвропейську та американську мілітаристику 1960-х – 1980-х років. Наведемо найбільш характерні загальні тенденції щодо представлення подій на Східному фронті, що простежуються в західній історіографії Другої світової війни в означений час. По-перше, бої Червоної армії і вермахту на будь-якій ділянці німецько-радянського фронту подавалися як боротьба Росії проти Німеччини, що виражається у формулюваннях на зразок «відступ німців у Росії» (Liddel Hart B. N. 1971, p. 477), «звільнення Росії» (Liddel Hart B. N. 1971, p. 569). По-друге, західні дослідники, описуючи події на Східному фронті у межах Другої світової війни, поряд із поняттям «російсько-німецька війна» (Seaton, A. 1971) не цуралися й нав'язаного радянською ідеологічно-пропагандистською машиною поняття «велика вітчизняна війна» (Wert, A. 1964, p. 177, 199, 287). По-третє, західні історики, компліментарно оцінюючи успіхи Червоної армії на Східному фронті у 1943–1944 рр. та схвалюючи дії радянських полководців, фактично визнавали претензії політичного керівництва СРСР на «приватизацію» перемоги у протистоянні держав антигітлерівської коаліції з Німеччиною та її союзниками. По-четверте, британські та американські історики не завжди брали до уваги погляди на проблему колишніх німецьких генералів – Е. фон Манштейна, К. фон Тіппельскірха та інших.

Такі тенденції характерні для досить потужних робіт із історії Другої світової війни, підготовлених західними дослідниками у 1960-х – 1980-х роках. З-поміж них можна виокремити праці британських воєнних істориків Александра Верта (Wert, A. 1964) та Безіла Ліддел Гарта (Liddell Hart, B. N. 1971), німецьких істориків із колишньої НДР Вольфганга Блейера, Карла Дрехслера, Герхарда Ферстера, Герхарда Хасса (Bleyer, W., Drechsler, K., Förster, G. & Hass, G. 1969).

У кожному з вищезгаданих видань автори з-поміж загальних подій на Східному фронті представили і німецько-радянське протистояння на дніпровському рубежі у 1943–1944 роках. Найбільш повно і найбільш наближено до радянського погляду на битву за Дніпро відповідні події описав Александр Верт у книзі «Росія у війні 1941–1945 рр.». У роки Другої світової війни він працював у СРСР кореспондентом агенції «Reuters», часто бував на фронті, зокрема відві-

дував Сталінград, Харків, Орел, Київ, був особисто знайомий із маршалами К. К. Рокоссовським, В. І. Чуйковим, Р. Я. Малиновським, В. Д. Соколовським. Дослідник представив події радянсько-німецького протистояння на Дніпрі у межах 1943 р. у розділі «1943: рік важливих перемог». Автор констатує, що Червона армія швидко очистила Дніпровське Лівобережжя від противника, що жовтень 1943 р. став важливим для СРСР, оскільки радянські з'єднання форсували Дніпро, продемонструвавши союзникам, що «дніпровська лінія», на яку так розраховував А. Гітлер, «затріщала по швах». Окрім того, дослідник написав, що форсування річки було ретельно сплановане та простимульоване обіцянками Й. В. Сталіна і Ставки ВГК удостоїти високих державних нагород тих, хто першими закріпляться на правому березі Дніпра, що т. зв. «Східний вал» восени 1943 р. був своєрідною «лінією Мажино» – розкрученим блефом німецького командування і пропаганди. Героїзуючи Червону армію під час форсування Дніпра, А. Верт цитує заяву голови Британської воєнної місії в СРСР генерал-лейтенанта Жіффара Мартеля, який з притаманною дипломатичною запобігливістю відзначив, «що жодна армія світу не могла б здійснити подвиг переправи через Дніпро, так як це зробила Червона армія» (Wert, A. 1964, p. 772).

Як і радянські дослідники, А. Верт розмежував події на Дніпрі літа–осені–зими 1943 р. та зими–весни 1944 року. У розділі «1944: Росія входить до Східної Європи» (Wert, A. 1964, p. 759) дослідник назвав великими радянськими перемогами події зимово-весняної кампанії на Дніпрі – головним чином у районі Корсунь-Шевченківського, Нікополя і Кривого Рогу, не цураючись поширюваних у СРСР штампів про «маленький Сталінград на Дніпрі» або «другий Сталінград», що використовувала радянська пропаганда про оточення німецьких з'єднань у районі Корсуня, а також повторив твердження радянської історіографії, що німецькі частини під Нікополем і Кривим Рогом пропустили потужний удар, «завданий радянськими з'єднаннями зненацька» (Wert, A. 1964, p. 771–772). Дослідник у межах аналізованої праці не послуговувався поняттям «битва за Дніпро».

Схильний героїзувати успіхи Червоної армії та дії радянських полководців на дніпровському рубежі і Безіл Ліддел Гарт, який також розглядав радянсько-німецьке протистояння на Дніпрі у межах літа–осені та ранньої зими 1943 р., відзначаючи, що «росіяни» після перемоги під Курськом

«упродовж місяця вийшли на дніпровський рубіж» та «швидко форсували Дніпро», розвіявши сподівання противника «на відпочинок і перегрупування сил під захистом великої водної перешкоди» (Liddell Hart, В. Н. 1971, р. 477–479). Події у районі Корсунь-Шевченківського, Нікополя, Кривого Рогу і Херсона дослідник представляє як наступну фазу боротьби РСЧА проти вермахту, спрямовану на «звільнення Росії» (Liddell Hart, В. Н. 1971, р. 569–588). Як і А. Верт, Б. Ліддел Гарт не оперував у межах своєї знаменитої праці поняттям «битва за Дніпро».

Аналогічним чином німецько-радянське протистояння у басейні Дніпра подають історики зі Східної Німеччини В. Блейер, К. Дрехслер, Г. Ферстер та Г. Гасс у роботі «Німеччина в Другій світовій війні (1939–1945)», виданій у Берліні у 1969 році (Bleyer, W., Drechsler, K., Förster, G. & Nass, G. 1969). Дослідники не виокремили події на Дніпрі у битву або кампанію, а представили їх у третій частині видання під назвою «Докорінний перелом у ході Другої світової війни і початок розвалу фашистського блоку (листопад 1942 – кінець 1943)». Під впливом радянської історіографії війни історики із колишньої Німецької Демократичної Республіки назвали Сталінградську та Курську битви символами докорінного перелому на Східному фронті, а протистояння РСЧА і вермахту на Дніпрі пунктирно окреслили у межах підпункту «Поразка фашистів під Курськом і в битвах на радянсько-німецькому фронті в літньо-осінній період 1943 року».

Цікавим із погляду західнонімецької історіографії війни 1960-х рр. є дослідження німецького історика й журналіста Пауля Карла Шмідта, більше відомого під псевдонімом Пауля Карелля, який у роки війни служив пресаташе міністра закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропа. У 1966 р. у Франкфурті була опублікована його праця «Випалена земля: Битва між Волгою і Віслою» (Carell, P. 1966), що у 1970-х – 1980-х рр. витримала кілька перевидань у Німеччині та США (Carell, P. 1970). Радянсько-німецьке протистояння на території України автор представив безперервною кампанією, розділивши її на три блоки: «До Дніпра», «Бої між Києвом і Мелітополем» та «Трагедія на Південному крилі», у межах яких описав події від т. зв. «четвертої битви за Харків» у серпні 1943 р. до виходу Червоної армії на старий радянський кордон із відновленням контролю над Кримом навесні 1944 року (Carell, P. 1966, s. 270–425). У межах представленого автором матеріалу простежується важливість боїв «за

Дніпро», «дніпровський рубіж», «дніпровську лінію» восени 1943 – навесні 1944 років (Carell, P. 1966, s. 270–403).

Знаковою в західній історіографії наприкінці 1960-х років стала праця «Від Сталінграда до Дніпра: поразка Німеччини на Сході» американського воєнного історика, професора Університету в Джорджії Ерла Зімке, який спеціалізувався на дослідженні історії Другої світової війни і особливо радянсько-німецького протистояння на теренах Східної Європи. Згадану працю кілька разів перевидавали на Заході, зокрема відомі видання 1968, 1986, 1987, 2002 та 2011 років. На початку 2000-х рр. вона стала широко відомою на пострадянському просторі. Аналіз роботи засвідчує, що автор значну увагу приділив проблемі протистояння Червоної армії та вермахту на Дніпровському Лівобережжі та на західному березі річки восени 1943 – навесні 1944 років. Зокрема, структурними частинами дослідження є розділи і пункти із промовистими назвами «До Дніпра», «Битва за Дніпровський рубіж», «Бої на захід від Києва», «Черкаський котел», «Бої за Нікополь та Кривий Ріг» (Ziemke, E. F. 1968, р. 165–174, 189–196, 218–243). Дослідник описав бої Червоної армії за вихід до Дніпра, подолання річки, захоплення та розширення плацдармів на її західному березі з подальшим переходом у наступ на Дніпровському Правобережжі, але цей ряд послідовних та нерозривних подій битвою за Дніпро не назвав. За Е. Зімке, «битва за Дніпровську лінію» – це подолання Дніпра Червоною армією у період з 2 жовтня по 21 грудня 1943 р., що характеризується надважкими боями, у ході яких з'єднанням 1-го й 2-го Українських фронтів вдалося утворити на західному березі річки Кременчуцький (Ziemke, E. F. 1968, р. 176) та Київський (за інтерпретацією автора – Дніпровський) стратегічні плацдарми (Ziemke, E. F. 1968, р. 190). У цілому, інтерпретації подій на Дніпрі Е. Зімке досить сильно перегукуються із західнонімецькою історіографією проблеми.

У розріз вищевикладеному значення просування Червоної армії у серпні – вересні 1943 р. на Дніпровському Лівобережжі та на Дніпрі оцінив британський воєнний історик Майкл Говард. У роботі «Велика стратегія. Серпень 1942 – вересень 1943», дослідник, не вдаючись у подробиці того, як Червона армія просувалася до Дніпра, зазначив, що, вийшовши до Дніпра, вона «більше ініціативу на фронті не втрачала і через 20 місяців вступила до Берліна» (Howard, M. 1972, р. 466). Наведене судження можна трактувати як злам

Червоною армією стратегічної оборонної ініціативи противника, якою він володів на Лівобережжі Дніпра та під час масштабних і довготривалих боїв за дніпровський рубіж.

Оригінальну працю в контексті битви за Дніпро підготував британський воєнний історик та фахівець з історії СРСР Альберт Сітон. У 1981 р. у Лондоні вийшло його дослідження «Падіння фортеці Європи (1943–1945)». Події, що нас цікавлять, представлені у третій та п'ятій частинах роботи, що відповідно називаються «Курськ і Східна Стіна» та «Східна Стіна проби́та». У їх межах автор відтворив німецький наступ у районі Курського виступу в липні – на початку серпня 1943 р., радянський контрнаступ у серпні, вихід до Дніпра та захоплення плацдармів на західному березі річки у вересні–жовтні 1943 р. із подальшим просуванням радянських з'єднань на Дніпровському Правобережжі та в Криму восени 1943 – навесні 1944 років (Seaton, A. 1981, р. 49–65, 86–103). Відповідний матеріал проілюстрований авторськими картами-схемами. При цьому варто наголосити, що дослідник не живляє поняття «битва за Дніпро». Між описаними подіями у третій і п'ятій частинах А. Сітон представив хід подій у Європі, зв'язавши таким чином боротьбу з Німеччиною і її союзниками у межах усієї антигітлерівської коаліції, а не як було прийнято в СРСР – показувати виняткову роль німецько-радянського протистояння на Східному фронті. Ця робота стала логічним продовженням попередньої праці дослідника «Російсько-німецька війна, 1941–1945», що побачила світ у 1971 р. у Лондоні (Seaton, A. 1971).

У 1982 р. американський воєнний історик, співробітник Каліфорнійського університету Клод Сассо підготував дослідження «Радянські нічні операції: еволюція та практика в роки Другої світової війни» (Sasso, C. R. 1982). Розглядаючи практику радянських нічних штурмів або наступів, автор, описуючи події на Дніпрі восени 1943 – навесні 1944 рр., виокремив та коротко описав нічні атаки Червоної армії на Букринському плацдармі, під час боїв за Запоріжжя у жовтні та за Київ у листопаді 1943 р., а також під час оточення та ліквідації німецьких угруповань у районі Корсунь-Шевченківського та Березнегубатого і Снігурівки. Практично до кожного з виділених епізодів автор застосував поняття «битва за Дніпро», вочевидь, розуміючи його у значенні «бої за Дніпро», оскільки бої за Запоріжжя і Київ представив як «битву за Запоріжжя» і «битву за Київ», додавши цим подіям епічності (Sasso, C. R.

1982, р. 10–16). Основою і джерельною базою для дослідження стали радянські загальні праці з історії війни, мемуари Г. К. Жукова, М. В. Захарова, С. М. Штеменка, В. І. Чуйкова, а також праці вищезгаданих Дж. Фуллера, А. Верта та історико-мемуарні записки Е. фон Манштейна і Ф.-В. Меллентіна.

Цікавою є праця «Великі битви на Східному фронті: Радянсько-німецька війна 1941–1945» американських істориків Тревора Дюпуї та Пола Мартелла (Dupuy, T. N. & Martell, P. 1982). Автори, розглядаючи протистояння РСЧА і вермахту в 1943 р., оминули битву за Дніпро, а головними факторами успіху Червоної армії назвали перемоги під Сталінградом та на Курському виступі.

Аналізуючи західні дослідження з історії Другої світової війни, опубліковані у середині 1980-х – середині 1990-х рр., варто виділити роботу «Вихід до Дніпра: радянська літня кампанія 1943 року», підготовлену американським воєнним істориком Стівом Уодделлом, та дослідження «Не Сталінград на Дніпрі: Корсунь-Шевченківська операція (січень – лютий 1944)» американського історика-мілітариста Дугласа Неша. Обидві роботи є дисертаційними працями.

С. Уодделл виконав дослідження на кафедрі історії Університету в Канзасі. Його основу складають наукові розвідки американських воєнних істориків, спогади радянських та німецьких полководців, а також статті, опубліковані на сторінках «Воєнно-історичного журналу». Автор вбачає вихід Червоної армії до Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі наслідком переможної для РСЧА Курської битви (Waddell, S. R. 1985, р. 50–70). Вихід на дніпровський рубіж та події, пов'язані з його подоланням, С. Уодделл подав таким комплексом подій: радянський контрнаступ під Курськом, рух до Дніпра, битва за плацдарми та визволення Києва. Окреслені події дослідник назвав літньою кампанією і датував 23 серпня – 23 грудня 1943 року (Waddell, S. R. 1985, р. 70–98). Як бачимо, назва і датування припасовані до радянської концепції протистояння РСЧА і вермахту на Дніпрі у 1943 р., сформульованої ще М. О. Таленським у 1944 році (Таленський, Н. А. 1943).

Дослідження «Не Сталінград на Дніпрі: Корсунь-Шевченківська операція (січень – лютий 1944)» (Nash, D. E. 1995) було підготовлене Дугласом Нешем до захисту у Військовій академії США у Вест-Пойнті. Автор, представляючи Корсунь-Шевченківську операцію 24 січня – 18 лютого 1944 р., прив'язав її хід до німецько-радян-

ського протистояння на дніпровському рубежі, оскільки вершина утримуваного вермахтом мironівсько-звенигородського виступу сягала Дніпра у районі Канева. Визначивши події кінця січня – середини лютого 1944 р. на відповідній ділянці фронту операцією, автор наголосив, що вона стала другою масштабною операцією Червоної армії на оточення ворожого угруповання після оточення німецьких з'єднань під Сталінградом. Однак зауважив, що утримати оточенців у котлі та змусити їх скласти зброю радянським полководцям не вистачило хисту (Nash, D. E. 1995, р. 126–133). При цьому дослідник відзначив відчайдушність дій німецького командування під час прориву з оточення та констатував, що у подальшому оборонні дії вермахту почали послаблюватися (Nash, D. E. 1995, р. 133–136).

Охарактеризована робота Д. Неша стала одним із його перших досліджень, присвячених вузькій проблемі в історії німецько-радянського протистояння на Дніпрі. Після захисту дисертації історик продовжив вивчати окреслену проблему, і у 2002 р. світ побачив його монографію «Ворота пекла: Битва в Черкаському котлі у січні – лютому 1944» (Nash, D. E. 2002).

Тема протистояння РСЧА і вермахту на Дніпрі продовжує цікавити західних дослідників і у третьому тисячолітті. З-поміж сучасних західних дослідників, які вивчають Другу світову війну та її ключові аспекти, можемо назвати американських істориків Дугласа Неша, Девіда Гланца, Роберта Форчика та Річарда Гаррісона, британських дослідників Ентоні Бівора та Макса Гейстінгса, канадського історика Александра Хілла, німецьких дослідників Рольфа Хінце та Карла-Гайнца Фрізера.

Серед названих робіт американських істориків особливої уваги заслуговує дослідження Д. Гланца «Відродження Колосса: Червона армія у війні: 1941–1943» (Glantz, D. M. 2005), що на пострадянському просторі перевидали у 2008 р. під назвою «Радянське воєнне диво 1941–1943. Відродження Червоної армії» (Гланц, Д. М. 2008). На заході історик вважається одним із провідних фахівців, які вивчають протистояння РСЧА і вермахту на Східному фронті. Розглядаючи німецько-радянське протистояння на Дніпрі, автор піддав сумніву виняткове значення Курської битви для розгортання подій влітку–восени 1943 р. на Східному фронті та європейському театрі бойових дій, але при цьому, як і більшість радянських/російських та західних дослідників, зосередив увагу на знаковості німецько-радянських битв під

Москвою, Сталінградом і Курськом (Гланц Д. М. 2008, с. 9, 40, 73, 85). Битву за Дніпро Д. Гланц не виокремив, а подав як складову літньо-осінньої кампанії 1943 р. за схемою: битва під Курськом, радянський контрнаступ із виходом до Дніпра та захоплення Червоною армією плацдармів на західному березі річки (Гланц Д. М. 2008, с. 77–81). Описуючи хід бойових дій, автор послуговувався розробленим і офіційно затвердженим у СРСР у середині 1980-х рр. переліком стратегічних та фронтових наступальних операцій, що нібито було реалізовано у липні 1943 – середині січня 1944 років (Гланц Д. М. 2008, с. 80–81). Таким чином, дослідник фактично підігнав власні реконструкції подій під наявний на той час радянсько-російський (сталінський) наратив про переломний 1943 рік на Східному фронті.

У 2016 р. у Лондоні була опублікована праця американського воєнного історика Р. Форчика «Дніпро 1943: Східний вал Гітлера руйнується» (Forczyk, R. 2016). На відміну від багатьох західних істориків, автор представив битву за Дніпро як одну з головних кампаній на Східному фронті Другої світової війни. При цьому йому не вдалося вивести події німецько-радянського протиборства за дніпровський рубіж з-під впливу радянської/російської концепції переможного 1943 року. Дослідник датував битву 24 серпня – 24 грудня 1943 р. та підтримав твердження, що Червона армія швидко подолала Дніпро, не дозволивши німецьким з'єднанням «відсидітися» за Східним валом – «добре укріпленими позиціями на Дніпрі та річці Молочній». Власне останнє відображено і у самій назві роботи. При цьому дослідник справедливо зауважив, що запорукою успіху Червоної армії у кампанії стала значна перевага у живій силі на фронті, чого вдалося досягти завдяки проведеній широкомасштабній мобілізації на територіях, де був відновлений радянський контроль, тобто на території України. Особливістю роботи є представлення на її сторінках характеристик командування РСЧА і вермахту, статистики по залучених силах, планів сторін та аналітичних спостережень щодо наслідків кампанії. Щодо останнього, то Р. Форчик вважає, що на Дніпрі у 1943 р. фактично вирішилася доля Німеччини у війні.

У 2018 р. у західній воєнно-історичній науці з'явилося видання «Битва за Дніпро: подолання Червоною армією Східного валу у вересні – грудні 1943», у перекладі та під редакцією американського воєнного історика Річарда Гаррісона (Harrison, R. (ed.). 2018). Вдаватися у детальну

характеристику змісту роботи не будемо, а лише зауважимо, що це – переклад із редакторськими коментарями воєнно-наукових узагальнень із історії боїв Воронезького (1-го Українського) фронту на Київському напрямку та 37-ї й 52-ї армій Степового (2-го Українського) фронту в районі Кременчука й Черкас у вересні–грудні 1943 р., підготовлених офіцерами воєнно-історичного управління Генерального штабу Радянської армії наприкінці 1940-х – початку 1950-х рр. та вперше опублікованих відкритим (несекретним) виданням на пострадянському просторі у 2007 році (Гончаров, В. (сост.). 2007).

Не вирізняються особливою оригінальністю щодо порушеної нами проблеми й наукові та науково-популярні інтерпретації подій літа 1943 – весни 1944 рр. у басейні Дніпра й роботи британських дослідників Ентоні Бівора (Beevor, A. 2012) та Макса Гейстінгса (Hastings, M. 2012). Зокрема, у знаменитій праці «Друга світова війна» події німецько-радянського протистояння на Дніпрі Ентоні Бівор окреслив у межах кінця серпня – кінця грудня 1943 р., що чітко простежується у розділі «Україна і Тегеранська конференція» (Beevor, A. 2012, р. 507–515). Дослідник, не називаючи кампанію битвою за Дніпро, ув'язав початок просування РСЧА до дніпровського рубежу з успіхом Червоної армії у Курській битві та ототожнив його із радянським наступом, що розпочався після відновлення контролю з'єднаннями Степового фронту над Харковом 23 серпня 1943 року. Кінцеву дату боїв за Дніпровський рубіж автор прив'язав до завершення німецького контрудару під Києвом, завданого у середині листопада – середині грудня 1943 р., який війська 1-го Українського фронту витримали й 24 грудня 1943 р. перейшли у контрнаступ. Як бачимо, останнє знову ж таки відповідає радянській і сучасній російській історіографічній традиції представлення битви за Дніпро завершенням докорінного перелому у «великій вітчизняній війні». При цьому варто відзначити і те, що Ентоні Бівор, коментуючи провал німецького контрудару на Київ, зауважив, що поразка Е. фон Манштейна на київському напрямку стала відчутним успіхом для фронтів М. Ф. Ватутіна й І. С. Конєва у районі Житомира, Бердичева та Корсунь-Шевченківського у січні–лютому 1944 року (Beevor, A. 2012, р. 515). Події німецько-радянського протистояння у подоланні всієї лінії Дніпра у межах УРСР автор подав у розділі «Весняний наступ радянських військ у січні–квітні 1944» (Beevor, A. 2012, р. 545–549).

У згаданій роботі маємо і раціональні зерна, варті уваги дослідників. По-перше, автор, інтерпретуючи події у басейні Дніпра, поставив їх у взаємозалежність із подіями, що відбувалися на західноєвропейському театрі бойових дій, зокрема з висадкою союзників на Сицилії та боями на території Італії (Beevor, A. 2012, р. 487–506, 528–544). По-друге, Е. Бівор представив успішне просування Червоної армії на Дніпрі в Україні у вересні–листопаді 1943 р. як вагомий аргумент Й. Сталіна у перемовинах і домовленостях із партнерами по антигітлерівській коаліції під час зустрічі глав закордонних відомств СРСР, Великої Британії і США у Москві у жовтні 1943 р. і особливо під час зустрічі т. зв. «Великої Трійки» у Тегерані 28 листопада – 1 грудня того ж року (Beevor, A. 2012, р. 509–513). Остання може слугувати аргументом у переосмисленні значення битви за Дніпро у межах німецько-радянського протистояння на Східному фронті у серпні 1943 – квітні 1944 рр. на користь знаковості кампанії і для СРСР, і для усієї антигітлерівської коаліції.

Не назвав німецько-радянське протистояння на Дніпрі битвою і британський дослідник, журналіст-розслідувач Макс Гейстінгс, подавши відповідні події як радянський наступ в Україні. На сторінках праці «І розверзлося пекло... Світ у війні 1939–1945» (Hastings, M. 2011) боротьбу за дніпровський рубіж автор коротко виклав у главі «Ведмідь розвертається: Росія 1943 року» (Hastings, M. 2011, р. 381–397). Дослідник абсолютно компліментарно оцінює успіхи Червоної армії у 1943 р., що можна засвідчити наступною цитатою: «У 1943 році, тоді як західні союзники ще вели скромні операції у Середземномор'ї, Росія завдавала Німеччині низку нищівних поразок, що призвели до невідомних втрат у людях, танках, артилерії й авіації. Перевага армій Сталіна зростала разом із впевненістю його генералів. Зростання обсягів виробництва зброї збільшило перевагу Червоної армії: Росія будувала по 200 танків Т-34 на місяць, тоді як німці створили лише 5 976 “пантер” і 1 354 “тигри”, їхні найкращі танки за всю війну... 1943 рік на Східному фронті приніс загарбникам Радянського Союзу невідворотну катастрофу, а військам Сталіна – упевненість у перемозі» (Hastings, M. 2011, р. 381, 397). На тлі цього коротка згадка про події на території України у другій половині 1943 р. повністю відповідає сталінській концепції докорінного перелому в умовах протистояння РСЧА і вермахту на Східному фронті.

Помітною у сучасній німецькій історіографії війни є багатотомна праця «Німеччина та Друга світова війна». У контексті окресленої нами теми цікавим є 8-й том видання, що має назву «Східний фронт у 1943–1944 рр.: війна на Сході та на сусідніх фронтах», над підготовкою якого працювали Клаус Шмідер, Клаус Шенхерр, Герхард Шрайбер, Кріштіан Унгвари, Бернд Вегнер та Карл-Хайнц Фрізер. Останній виступив редактором тому (Frieser, K.-H. 2007, s. II). У 2017 р. зусиллями істориків із Оксфордського університету видання було перекладене на англійську мову та надруковане у США, що сприяло його швидкому поширенню світом (Friezer, K.-H. (ed.). 2017).

Розглядаючи протистояння РСЧА і вермахту в 1943–1944 рр., автори згрупували події на Східному фронті у межах розділів «Від Сталінграда до Курська», «Битва під Курськом», «Бої на Східному фронті влітку 1943 – влітку 1944», «Літньо-осіння кампанія 1944» та «Німеччина на межі безодні» (Friezer, K.-H. (ed.). 2017, р. III–XIII). Розділ про бої на Східному фронті влітку 1943 – влітку 1944 рр. підготував К.-Х. Фрізер. Автор представив їх як відхід німецьких груп армій «Північ», «Центр» і «Південь» та групи армій «А» по усій лінії фронту з подоланням Червоною армією лінії «Пантер», яку в українській історіографії ще з радянських часів називають «Східним валом». Спираючись на широку джерельну базу, насамперед на документи з Федерального архіву Німеччини, дослідник у межах задекларованих хронологічних рамок подав прорив Червоною армією німецьких оборонних позицій у районі Харкова, на Сіверському Дінці та Міусі, крах фронту на східному березі Дніпра зі стрімким просуванням радянських з'єднань на Донеччині, повне подолання Дніпровської лінії із подальшим виходом на радянсько-польський та радянсько-румунський кордони 1939 року. К.-Х. Фрізер, послідовно виклавши окреслений матеріал, показав, що усі події відбулися в межах єдиної кампанії, ключовим об'єктом якої був дніпровський вододіл від Гомеля до Херсона. При цьому битвою за Дніпро дослідник кампанію не назвав, хоча й наголосив на стратегічному значенні річки для обох сторін.

Битвою за Дніпровську лінію дослідник назвав форсування Дніпра Червоною армією та радянсько-німецьке протистояння на плацдармах у період з 29 вересня по 23 грудня 1943 року (Friezer, K.-H. (ed.). 2017, р. 361–378), що закінчилося утворенням двох стратегічних плацдармів – Київського і Кременчуцького, захоплених і розширених відповідно арміями Воронежського

(1-го Українського) та Степового (2-го Українського) фронтів.

Подальші події на Правобережжі Дніпра автор представив як Дніпровсько-Карпатську наступальну операцію (Friezer, K.-H. (ed.). 2017, р. 379–387), прорив із Черкасько-Корсунського котла (Friezer, K.-H. (ed.). 2017, р. 388–412) та оборонні бої німецької 4-ї танкової армії на півночі України у січні – квітні 1944 року (Friezer, K.-H. (ed.). 2017, р. 413–425). Останнє значною мірою перегукується з уявленнями радянських і російських воєнних істориків про бої на Правобережжі Дніпра взимку та навесні 1944 р., що сформувалися напередодні розпаду СРСР.

Такі ж судження характерні і дослідженню «Червона армія і Друга світова війна» канадського історика Александра Хілла, вперше опублікованому у 2017 році (Hill, A. 2017).

Найбільш цікавою, на наш погляд, у контексті порушеної проблеми є праця німецького історика Рольфа Гінце «Оборонні бої в Україні у 1943–1944», вперше опублікована у 1991 р. у містечку Меєрбуш (Hinze, R. 1991). Широкої популярності книга набула в 2010-х рр., після того як зусиллями Фредеріка Стейнхардта її переклали на англійську мову та видали у США під назвою «Гартування боєм: Оборонні битви Німеччини в Україні у 1943–1944» (Hinze, R. 2013). Дослідження добре ілюстроване картографічними матеріалами та фотографіями, зробленими фронтовими кореспондентами під час описуваних подій.

Рольф Гінце розглянув оборонні бої вермахту в Україні влітку 1943 – навесні 1944 рр. єдиною кампанією, що характерно для німецької історіографії відповідних подій на Східному фронті, про що вже йшлося вище. Дослідник визначив Дніпро як природну перешкоду стратегічного характеру для противників. Описуючи протистояння РСЧА і вермахту на просторах Лівобережної України та на Донеччині, автор назвав його ключові події «рухом до Дніпра», а спробу вермахту закріпитися на Дніпрі – намаганням знайти захист за Дніпром та організувати оборону вздовж річки. Значну увагу дослідник приділив проблемі подолання дніпровської лінії, представив подробиці боїв на плацдармах у районі Кременчука, Києва, Черкас і Запоріжжя, описав спроби Червоної армії розширити їх на Криворізькому, Кіровоградському й Коростенському напрямках, показав протистояння противників у районі Дніпропетровська, Запоріжжя і Херсона. І хоча Р. Гінце не назвав згадані події битвою за Дніпро, контекст викладеного матеріалу дає змогу говорити про

них як про бої за дніпровський рубіж, котрі дослідник назвав «подоланням дніпровського бар'єра» (Hinze, R. 2013, p. 36). Розглядаючи події на фронті в Україні влітку 1943 – навесні 1944 рр. як цілісну кампанію, дослідник подав її початком радянського контрнаступу під Білгородом і Харковом, а закінчив фактично виходом Червоної армії у межах УРСР на т. зв. «старий» радянський державний кордон 1939 року. На жаль, бачення подій, представлене в доробку Р. Гінце, не набуло поширення у західній історіографії ані в 1990-х, ані в 2010-х рр., що підтверджується вищевикладеним аналізом сучасних західних студій із історії Другої світової війни та ключових подій на Східному фронті у серпні 1943 – квітні/травні 1944 років.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене, наголосимо на кількох важливих моментах. По-перше, події, пов'язані з протистоянням Червоної армії і вермахту на Дніпрі влітку 1943 – навесні 1944 рр., цікавлять дослідників із США, Великої Британії, Німеччини та інших західноєвропейських країн ще з часів Другої світової війни. По-друге, в американській та західноєвропейській історіографії накопичився потужний пласт досліджень, автори яких намагалися не лише реконструювати хід подій в Україні – у басейні Дніпра влітку 1943 – навесні 1944 рр., а й надати їм фахової воєнно-історичної оцінки. По-третє, аналіз досліджень, залучених до підготовки запропонованої розвідки, свідчить, що у західній історіографії Другої світової війни сформувалися дві моделі історичних праць із окресленої проблеми – підготовлені в країнах-переможницях нацизму – у США й Великій Британії та Німеччині – країні, що розв'язала

та прогнала війну. Тобто в основу досліджень, підготовлених переможцями та переможеними, покладено різні методологічні підходи й мотиви. У першому випадку історіографія проблеми орієнтована на відтворення, а іноді й на уславлення перемог, здобутих над вермахтом, без комплексного бачення ходу подій, що залежало від непростих повоєнних взаємин із СРСР, політичного та ідеологічного протистояння в умовах Холодної війни, а також нестачі достовірних першоджерел, що компенсували доступними джерелами інформації часів війни та широко відомою на Заході книгою Й. В. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу». Як наслідок, переважна більшість праць, підготовлених й опублікованих у США і Великій Британії, містять судження про події на Дніпрі влітку 1943 – навесні 1944 рр., запозичені з радянської історіографії війни. У німецькій воєнно-історичній літературі маємо підхід, що базується на пошуку помилок у межах кампанії, а з тим – і ширше бачення німецько-радянського протистояння у басейні Дніпра на території України, яке німецькі дослідники розглядають у межах серпня 1943 – квітня, а подекуди й травня 1944 рр. та оцінюють як широкомасштабну, довготривалу і фактично безперервну кампанію, ключовим об'єктом якої була дніпровська лінія. Останнє важливо для формування сучасної української воєнно-історичної візії битви за Дніпро у роки Другої світової війни. Перспективою майбутніх досліджень у царині американської та західноєвропейської історіографії протистояння РСЧА і вермахту на Дніпрі може бути комплексна аналітична робота з науковою воєнно-історичною періодикою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Baumann, R. F. (1993). The Race to the Dnieper River. *Military Review*. № 9, p. 73–77.
- Beevor, A. (2012). *The Second World War*. New York: Little, Brown and Co., 880 p.
- Bleyer, W., Drechsler, K., Förster, G. & Hass, G. (1969). *Deutschland von 1939 bis 1945 (Während des Zweiten Weltkrieges)*. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 464 s.
- Carell, P. (1966). *Verbrannte Erde. Schlacht zwischen Wolga und Weichsel*. Frankfurt/M-Berlin: Verlag Ullstein GmbH, 512 s.
- Carrell, P. (1970). *Hitler's War on Russia. Vol. 2 – Scorched Earth*. Toronto-Wellington-Sydney: George G. Harrap&Co.LTD, 556 p.
- Dupuy, T. N. & Martell, P. (1982). *Great Battles on the Eastern Front: The Soviet-German War, 1941–1945*. New York: Bobbs-Merrill Company Inc, 250 p.
- Forczyk, R. (2016). *The Dnepr 1943: Hitler's Eastern Rampart Crumbles*. Bloomsbury: Osprey Publishing, 96 p.
- Frieser, K.-H. (ed.). (2007). *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg: Band. 8: Die Ostfront 1943/44: Der Krieg im Osten und an den Nebenfronten*. München: Deutsche Verlags-Anstalt, XVI, 1319 s.

- Friezer, K.-H. (ed.). (2017). *Germany and the Second World War: Volume VIII: The Eastern Front 1943–1944: The War in the East and the Neighboring Fronts*. Oxford: University Press, 1340 p.
- Frolov, B. (1978). Battle for the Dnieper. *Soviet Military Review*. № 10, p. 46–49.
- Fuller, J. F. C. (1948). *The Second World War 1939–1945: A Strategic and Tactical History*. London: Eire&Spootiswoode, 432 p.
- Glantz, D. M. (2005). *Colosses Reborn: The Red Army at War: 1941–1943*. Lawrence: University Press of Kansas, XIX+807 p.
- Harrison, R. (ed.). (2018). *The Battle of the Dnepr: The Red Army's Forcing of the East Wall, September – December 1943*. Helion and Company, 334 p.
- Hastings, M. (2011). *All Hell Let Loose: The World at War 1939–1945*. London: Harper Press, 748 p.
- Haupt, W. (1998). *Army Group South: The Wehrmacht in Russia 1941–1945*. Atglen, PA: Schiffer Military History, 480 p.
- Hill, A. (2017). *The Red Army and the Second World War*. New York: Cambridge University Press, 738 p.
- Hinze, R. (2013). *Crucible of Combat: Germany's Defensive Battles in the Ukraine 1943–1944*. Solihull: Helion and Company, 504 p.
- Hinze, R. (1991). *Rückzugskämpfe in der Ukraine 1943/44*. Meerbusch: Hinze Verlag, 592 s.
- Howard, M. (1972). *Grand Strategy. Volume IV: August 1942 – September 1943*. London: Her Majesty's Stationary office, XXVII+774 p.
- Konev, I. (1973). The Rush for the Dnieper. *Soviet Military Review*. № 8, p. 50–52.
- Liddell Hart, B. H. (1971). *History of the Second World War*. New York: G. P. Putnam's Sons, 768 p.
- Manstein, E. von (1955). *Verlorene Siege*. Bonn: Athenäum-Verlag, 664 s.
- Manstein, E. von (1958). *Lost Victories* (with a Foreword by Captain B. H. Liddel Hart). Chicago: Henry Regnery Company, 572 p.
- Mellenthin, F.-W. von (1956). *Panzer Battles: A Study of the Emergence of Armor in the Second World War*. Norman: University of Oklahoma Press, 384 p.
- Milovanov, P. (1944). Crossing the Dnieper. *Military Review*. № 24, p. 111–113.
- Moskalenko, K. S. (1966). Offensive from Lutezh Bridgehead. *Soviet Military Review*. № 9, p. 41–44.
- Moskalenko, K. S. (1968). The Battle for the Dnieper. *Soviet Military Review*. № 9, p. 35–40.
- Nash, D. E. (1995). *No Stalingrad on the Dnieper: The Korsun-Shevchekovsky operation, January to February 1944*. Fort Leavenworth, Kansas, 159 p.
- Nash, D. E. (2002). *Hell's Gate: The Battle of the Cherkassy Pocket, January – February 1944*. Southbury, Connecticut: RZM Publishing, 390 p.
- Sasso, C. R. (1982). Soviet Night Operations: Evolution and Growth in World War II. *Leavenworth Papers*. № 6, p. I–X, 1–58.
- Seaton, A. (1971). *The Russo-German War, 1941–1945*. London: Arthur Barker Limited, 628 p.
- Seaton, A. (1981). *The fall of fortress Europe, 1943–1945*. London: B. T. Batsford, Ltd, 218 p.
- Shirer, W. L. (1960). *The rise and fall of the Third Reich*. New York: Simon & Schuster, 1192 p.
- Shutov, Z. (1973). Battle for the Dnieper. *Soviet Military Review*. № 9, p. 48–51.
- Shutov, Z. (1983). Battle of the Dnieper. *Soviet Military Review*. № 9, p. 28–31.
- Stalin, J. V. (1943). *On the Great Patriotic War of the Soviet Union*. London-New York-Melbourne: Hutchinson&Co (Publishers) LTD, 96 p.
- Stalin, J. V. (1945). *On the Great Patriotic War of the Soviet Union*. New York: International Publishers, 167 p.
- Tippelskirch, K. von (1954). *Geschichte des Zweiten Weltkrieges*. Bonn: Athenäum-Verlag, XV+624 s.
- Vormann, N. von (1954). *Tscherkassy. Die Wehrmacht im Kampf. Band 3*. Heidelberg: Scharnhorst Buchkameradschaft, 132 s.
- Vormann, N. von (2018). *Battle of Cherkassy: The Encirclement and Breakout of Army Group South, 1944*. Drexel Hill (Philadelphia), Pennsylvania: Casemate Publishers, 208 p.
- Waddell, S. R. (1985). *Drive to the Dnieper: The Soviet 1943 summer campaign*. Manhattan, Kansas, 144 p.
- Wert, A. (1964). *Russia at War, 1941–1945*. New York: E. P. Dutton, 1100 p.
- Westphal, S., Kreipe, W., Blumentritt, G., Bayerlein, F., Zeitzler, K., Zimmerman, B. & Manteuffel, H. von (1956). *The fatal decisions. The Battles of Britain, Moscow, El Alamein, Stalingrad, France-1944 and Ardennes*. New York: William Sloane Associates, 302 p.
- Zhukov, G. K. (1969). *Marshal Zhukov's Greatest Battles*. New York: Harper & Row Publishers, 304 p.

- Ziemke, E. F. (1968). *Stalingrad to Berlin: the German defeat in the East*. Washington. D. C.: Dept. of Army, XII+550 p.
- Ziemke, E. F. (2002). *Stalingrad to Berlin: the German defeat in the East*. Washington: Center of Military History United States Army, XII+564 p.
- Вестфаль, З., Крейпе, В., Блюментрит, Г., Бейерлейн, Ф., Цейтцлер, К., Циммерман, Б. & фон Мантейфель, Х. (1958). *Роковые решения*: перевод с английского. Москва: Воениздат, 318 с.
- Гланц, Д. М. (2008). *Советское военное чудо 1941–1943. Возрождение Красной армии*: перевод с английского В. Федорова. Москва: Яуза, Эксмо, 640 с.
- Гончаров, В. (сост.). (2007). *Битва за Днепр. 1943*. Москва, 777 с.
- Гречко, А. А. (ред.). (1976–1980). *Советская военная энциклопедия (в 8 т.)*. Москва: Воениздат.
- Лисенко, О. Є. & Пилявець, Р. І. (2019). Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії. *Український історичний журнал*. № 4, с. 88–117.
- Петров, Ю. П. (ред.). (1960–1965). *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. (в 6 т.)*. Москва: Воениздат.
- Таленский, Н. (1943). *Великое сражение под Сталинградом*. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 32 с.
- Уткин, Г. М. (1967). *Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра*. Москва: Воениздат, 464 с.
- Чорний, О. В. (2024). Битва за Дніпро 1943–1944 рр.: пошук нового воєнно-історичного погляду на проблему. *Воєнно-історичний вісник*. № 3 (53), с. 37–48. DOI: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2024-53-3-37-48>

REFERENCES

- Baumann, R. F. (1993). The Race to the Dnieper River. *Military Review*. № 9, p. 73–77. [in English].
- Beevor, A. (2012). *The Second World War*. New York: Little, Brown and Co., 880 p. [in English].
- Bleyer, W., Drechsler, K., Förster, G. & Hass, G. (1969). *Deutschland von 1939 bis 1945 (Während des Zweiten Weltkrieges)* [Germany from 1939 to 1945 (During the Second World War)]. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 464 s. [in German].
- Carrell, P. (1966). *Verbrannte Erde. Schlacht zwischen Wolga und Weichsel* [Scorched Earth. Battle between the Volga and the Vistula]. Frankfurt/M-Berlin: Verlag Ullstein GmbH, 512 s. [in German].
- Carrell, P. (1970). *Hitler's War on Russia. Vol. 2. Scorched Earth*. Toronto-Wellington-Sydney: George G. Harrap & Co. LTD, 556 p. [in English].
- Chornyi, O. V. (2024). Bytva za Dnipro 1943–1944 rr.: poshuk novoho voyenno-istorychnoho pohlyadu na problemu [The battle of the Dnipro in 1943–1944: searching for a new military-historical view of the problem]. *Voiенно-istorychnyi visnyk*. № 3 (53), s. 37–48. DOI: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2024-53-3-37-48> [in Ukrainian].
- Dupuy, T. N. & Martell, P. (1982). *Great Battles on the Eastern Front: The Soviet-German War, 1941–1945*. New York: Bobbs-Merrill Company Inc, 250 p. [in English].
- Forczyk, R. (2016). *The Dnepr 1943: Hitler's Eastern Rampart Crumbles*. Bloomsbury: Osprey Publishing, 96 p. [in English].
- Frieser, K.-H. (ed.). (2007). *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg: Band. 8: Die Ostfront 1943/44: Der Krieg im Osten und an den Nebenfronten* [Germany and the Second World War: Volume VIII: The Eastern Front 1943–1944: The War in the East and the Neighboring Fronts]. München: Deutsche Verlags-Anstalt, XVI, 1319 s. [in German].
- Friezer, K.-H. (ed.). (2017). *Germany and the Second World War: Volume VIII: The Eastern Front 1943–1944: The War in the East and the Neighboring Fronts*. Oxford: University Press, 1340 p. [in English].
- Frolov, B. (1978). Battle for the Dnieper. *Soviet Military Review*. № 10, p. 46–49. [in English].
- Fuller, J. F. C. (1948). *The Second World War 1939–1945: A Strategic and Tactical History*. London: Eire & Spottiswoode, 432 p. [in English].
- Glantz, D. M. (2005). *Colosses Reborn: The Red Army at War: 1941–1943*. Lawrence: University Press of Kansas, XIX+807 p. [in English].
- Glantz, D. M. (2008). *Sovetskoye voyennoye chudo 1941–1943. Vozrozhdeniye Krasnoy armii* [Soviet military miracle 1941–1943. Revival of the Red Army]: per. s angl. (V. Fedorov, Trans.). Moskva: Yauza, Eksmo, 640 s. [in Russian].

- Goncharov, V. (comp.). (2007). *Bitva za Dnepr. 1943* [The Battle of the Dnieper. 1943]. Moskva, 777 s. [in Russian].
- Grechko, A. A. (ed.) (1976–1980). *Sovetskaya voyennaya entsiklopediya* [Soviet military encyclopedia]. (v 8 t.). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
- Harrison, R. (ed.). (2018). *The Battle of the Dnepr: The Red Army's Forcing of the East Wall, September – December 1943*. Helion and Company, 334 p. [in English].
- Hastings, M. (2012). *All Hell Let Loose: The World at War 1939–1945*. London: Harper Press, 748 p. [in English].
- Haupt, W. (1998). *Army Group South: The Wehrmacht in Russia 1941–1945*. Atglen, PA: Schiffer Military History, 480 p. [in English].
- Hill, A. (2017). *The Red Army and the Second World War*. New York: Cambridge University Press, 738 p. [in English].
- Hinze, R. (2013). *Crucible of Combat: Germany's Defensive Battles in the Ukraine 1943–1944*. Solihull: Helion and Company, 504 p. [in English].
- Hinze, R. (1991). *Rückzugskämpfe in der Ukraine 1943/44* [Retreat fighting in Ukraine 1943/44]. Meerbusch: Hinze Verlag, 592 s. [in German].
- Howard, M. (1972). *Grand Strategy. Volume IV: August 1942 – September 1943*. London: Her Majesty's Stationary office, XXVII+774 p. [in English].
- Konev, I. (1973). The Rush for the Dnieper. *Soviet Military Review*. № 8, p. 50–52. [in English].
- Liddell Hart, B. H. (1971). *History of the Second World War*. New York: G. P. Putnam's Sons, 768 p. [in English].
- Lysenko, O. E. & Pyliavets, R. I. (2019). Bytva za Dnipro u Druhii svitovii viini: sprobа novoi kontseptualnoi vizii [Battle of the Dnipro in the World War II: trying new conceptual vision]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4, s. 88–117. [in Ukrainian].
- Manstein, E. von (1955). *Verlorene Siege* [Lost victories]. Bonn: Athenäum-Verlag, 664 s. [in German].
- Manstein, E. von (1958). *Lost Victories* (with a Foreword by captain B. H. Liddel Hart). Chicago: Henry Regnery Company, 572 p. [in English].
- Mellenthin, F.-W. von (1956). *Panzer Battles: A Study of the Emergence of Armor in the Second World War*. Norman: University of Oklahoma Press, 384 p. [in English].
- Milovanov, P. (1944). Crossing the Dnieper. *Military Review*. № 24, p. 111–113. [in English].
- Moskalenko, K. S. (1966). Offensive from Lutezh Bridgehead. *Soviet Military Review*. № 9, p. 41–44. [in English].
- Moskalenko, K. S. (1968). The Battle for the Dnieper. *Soviet Military Review*. № 9, p. 35–40. [in English].
- Nash, D. E. (1995). *No Stalingrad on the Dnieper: The Korsun-Shevchekovsky operation, January to February 1944*. Fort Leavenworth, Kansas, 159 p. [in English].
- Nash, D. E. (2002). *Hell's Gate: The Battle of the Cherkassy Pocket, January – February 1944*. Southbury, Connecticut: RZM Publishing, 390 p. [in English].
- Petrov, Yu. P. (ed.). (1960–1965). *Istoriya Velikoy Otechestvennoy voyny Sovetskogo Soyuza 1941–1945 gg.* [History of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945]. (v 6 t.). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
- Sasso, C. R. (1982). Soviet Night Operations: Evolution and Growth in World War II. *Leavenworth Papers*. № 6, p. I–X, 1–58. [in English].
- Seaton, A. (1971). *The Russo-German War, 1941–1945*. London: Arthur Barker Limited, 628 p. [in English].
- Seaton, A. (1981). *The fall of fortress Europe, 1943–1945*. London: B. T. Batsford, Ltd, 218 p. [in English].
- Shirer, W. L. (1960). *The rise and fall of the Third Reich*. New York: Simon Schuster, 1192 p. [in English].
- Shutov, Z. (1973). Battle for the Dnieper. *Soviet Military Review*. № 9, p. 48–51. [in English].
- Shutov, Z. (1983). Battle of the Dnieper. *Soviet Military Review*. № 9, p. 28–31. [in English].
- Stalin, J. V. (1943). *On the Great Patriotic War of the Soviet Union*. London-New York-Melbourne: Hutchinson&Co (Publishers) LTD, 96 p. [in English].
- Stalin, J. V. (1945). *On the Great Patriotic War of the Soviet Union*. New York: International Publishers, 167 p. [in English].
- Talenskiy, N. (1943). *Velikoye srazheniye pod Stalingradom* [The Great Battle of Stalingrad]. Moskva: OGIZ Gspolitizdat, 32 s. [in Russian].
- Tippelskirch, K. von (1954). *Geschichte des Zweiten Weltkrieges* [History of the Second World War]. Bonn: Athenäum-Verlag, XV+624 s. [in German].

- Utkin, G. M. (1967). *Shturm «Vostochnogo vala». Osvobozhdeniye Levoberezhnoy Ukrainy i forsirovaniye Dnepra* [Assault on «the Ostwall». Liberation of Left-bank Ukraine and crossing of the Dnieper]. Moskva: Voenizdat, 464 s. [in Russian].
- Vormann, N. von (1954). *Tscherkassy. Die Wehrmacht im Kampf. Band 3* [Cherkassy. The Wehrmacht in Combat]. Heidelberg: Scharnhorst Buchkameradschaft, 132 s. [in German].
- Vormann, N. von (2018). *Battle of Cherkassy: The Encirclement and Breakout of Army Group South, 1944*. Drexel Hill (Philadelphia), Pennsylvania: Casemate Publishers, 208 p. [in English].
- Waddell, S. R. (1985). *Drive to the Dnieper: The Soviet 1943 summer campaign*. Manhattan, Kansas, 144 p. [in English].
- Wert, A. (1964). *Russia at War, 1941–1945*. New York: E. P. Dutton, 1100 p. [in English].
- Westphal, S., Kreipe, W., Blumentritt, G., Bayerlein, F., Zeitzler, K., Zimmerman, B. & Manteuffel, H. von (1956). *The fatal decisions. The Battles of Britain, Moscow, El Alamein, Stalingrad, France-1944 and Ardennes*. New York: William Sloane Associates, 288 p. [in English].
- Zhukov, G. K. (1969). *Marshal Zhukov's Greatest Battles*. New York: Harper & Row Publishers, 304 p. [in English].
- Ziemke, E. F. (1968). *Stalingrad to Berlin: the German defeat in the East*. Washington. D. C.: Dept. of Army, XII+550 p. [in English].
- Ziemke, E. F. (2002). *Stalingrad to Berlin: the German defeat in the East*. Washington: Center of Military History United States Army, XII+550 p. [in English].
- Vestfal, Z., Kreipe, V., Blyumentrit, G., Beyerleyn, F., Tseyttsler, K., Tsimmerman, B. & fon Manteyfel, Kh. (1958). *Rokovyye resheniya* [Fatal Decisions]: per. s angl. Moskva: Voenizdat, 318 s. [in Russian].

Oleksandr CHORNYI

*PhD of Historical Sciences, Associate Professor
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State
University (Kropyvnytskyi, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>*

THE BATTLE OF THE DNIPRO 1943–1944 IN WESTERN EUROPEAN AND AMERICAN HISTORICAL STUDIES

During World War II, the Battle of the Dnipro played a key role on the Eastern Front in the summer of 1943 – spring of 1944. In its course, the Red Army managed to break through well-fortified enemy positions in Sumy region, Kharkiv region, along the Siverskyi Donets and Mius rivers, drive out Wehrmacht troops and their allies from Left-Bank Ukraine, blockade a powerful enemy group in Crimea, overcome the navigable part of the Dnipro River, launch an offensive on the river's western bank, and effectively reach the Soviet-Polish and Soviet-Romanian borders of 1939–1940 within the Ukrainian SSR. In this proposed study, the author attempts to generalize scientific perceptions of the Soviet-German Battle of the Dnipro that have formed in foreign military-historical scholarship. Within this publication, the researcher analyzes scholarly investigations and fundamental works by leading American, British, and German historians who specialized and continue to specialize in the events of the German-Soviet confrontation on the Eastern Front in 1941–1945. Widely applying methods of analysis, synthesis, and source criticism, the author concludes that Western historiography of the problem largely reiterates conceptual approaches and judgments that formed around the Battle of the Dnipro in Soviet and post-Soviet times. It shares the theses of Soviet historiography about the «turning point of 1943», within which the most significant victories of the Red Army occurred at Stalingrad and the Kursk Bulge, and the Battle of the Dnipro merely became the completion of a radical turning point on the Eastern Front in favor of the USSR, as was once formulated by J. V. Stalin. Evaluating the research of Western historians, the author emphasizes that their view of the Battle of the Dnipro is entirely logical, as the vast majority of the analyzed works are based on the memoirs of Soviet and German military commanders, reports from Soviet, American, and British periodicals from the war years, and studies by Soviet military historians published in open (non-secret) military-historical publications.

Keywords: *historiography, World War II, Eastern Front, Battle of the Dnipro, concept of a radical turning point and decisive victories.*

Олександр ФИЛЬ

кандидат історичних наук

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

Електронна пошта: fam_2010@ukr.net

Валентина НОВИКОВА

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6876-9508>

Електронна пошта: valianovikova53@gmail.com

Андрій ПОГОРСЛОВ

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9210-4290>

Електронна пошта: viysko2003@ukr.net

ПОСТАТЬ ГЕРОЯ УКРАЇНИ ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТА КУЗЬМИ ДЕРЕВ'ЯНКА У КОНТЕКСТІ МУЗЕЙНОГО НАРАТИВУ

Автори статті поставили за мету з'ясувати ступінь висвітлення постаті Кузьми Миколайовича Дерев'янка в музейному наративі. Теоретичне підґрунтя розвідки становлять концептуальні напрацювання фахівців військової історії, воєнної антропології, соціальної психології, музеєлогії, історичної біографістики та інших дослідницьких напрямів, що стосуються тематичного поля Другої світової війни. Для вирішення поставлених завдань використано проблемно-хронологічний та історико-порівняльний методи, методи історіографічного аналізу і синтезу. Автори послуговуються понятійним апаратом, усталеним у сучасній науковій соціо-гуманітаристиці. Наукову новизну матеріалу визначають авторські підходи до вивчення біографії К. М. Дерев'янка, а також номенклатура залучених джерел, що зберігаються та експонуються в музейних установах України. Науковці незалежної України багато зробили для формування методологічно обґрунтованої і джерельно аргументованої концепції історії Другої світової війни. Помітне місце у ній посідає історична біографістика. У галереї знакових постатей учасників світового збройного протистояння перебуває і наш земляк, Кузьма Дерев'янка, який взяв участь у підписанні Акта капітуляції Японії. Українським дослідникам за цей час вдалося створити повноцінну україноцентричну біографію героя і, тим самим, завадити спробам росії нав'язати фальсифікований і монополізований історичний наратив. Великий внесок у цю справу зробили музейні працівники, які, спираючись на музейну колекцію Національного музею історії України у Другій світовій війні та сімейний архів родичів К. М. Дерев'янка, всебічно дослідили життєвий шлях генерала.

Ключові слова: Кузьма Дерев'янка, біографія, Друга світова війна, Україна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, артефакти і документи, Японія.

Постановка проблеми. У 80-ту річницю завершення Другої світової війни важливо показати тісний зв'язок воєнних подій в Україні з загальносвітовим контекстом, а також значний внесок українців у Перемогу над нацизмом. Адже як у Радянському Союзі, так і сучасній російській федерації українську складову спільної перемоги

усіляко замовчували, применшували та фальсифікували. Колишній Міністр культури та стратегічних комунікацій Микола Точицький слушно зауважив: «У нас є безліч питань до автентичного спадку, який експлуатує росія назовні – як власне надбання. Росія має свою концепцію «плавильного котла»: туди потрапляють видатні імена і тво-

ри всіх підкорених та колонізованих народів, після чого імена цих народів приречені на забуття. Справжнє чудо, що Україна вистояла, віддавши росії стільки власних імен» (Точицький, М. 2025).

Упродовж більшої частини свого існування Україна не була суб'єктом історії як незалежна держава, але силу українського народу і масштаб його впливу на історичну долю інших держав і народів неможливо не помітити. Наприклад, становлення та руйнування Речі Посполитої та Російської імперії.

Не стало винятком і ХХ століття, коли найчисельніший бездержавний народ Європи гучно заявив про своє існування. Якщо окупована і розірвана на шмаття у 1917–1922 рр. Українська Народна Республіка не змогла надовго стати суб'єктом на міжнародній арені, то український народ таким суб'єктом, у певному сенсі, таки став. Історичний парадокс полягає в тому, що позбавлені державної організації українці все ж змогли стати потужним чинником Другої світової війни, із яким доводилося рахуватися навіть таким світовим потугам, як гітлерівська Німеччина та сталінський СРСР. Доказом цьому стали спроби обох тоталітарних режимів загравати з «українським питанням», радянська «українізація», крайня стурбованість Польщі, Угорщини та Радянського Союзу проголошенням державної незалежності крихітної Карпатської України, боротьба ОУН-УПА, створення чотирьох Українських фронтів, Українського штабу партизанського руху, запровадження ордена Б. Хмельницького, повоєнне прийняття Української РСР до ООН та багато інших аспектів.

Окрім того, за 34 роки існування сучасної незалежної України вітчизняні науковці вивели з історичного забуття більше двох тисяч Праведників народів світу, постаті Андрея і Климентія Шептицьких, Омеляна Ковча, діяльність похідних груп ОУН, перипетії антифашистської та антибільшовицької боротьби українських націоналістів, роль українців у 1-му Чехословацькому армійському корпусі, діяльність української діаспори, історію греко-католицької та автокефальної церков. Особливо популярним музичним жанром стали досі актуальні повстанські пісні. З'ясувалося, що такі події надважливого символічного значення, як підняття радянського прапора перемоги над рейхстагом та американського прапора над Іводзімою також не обійшлися без українців. У цьому ж ряду стоїть і нащадок гайдамаків Кузьма Дерев'янка – українець, який поставив крапку в історії Другої світової війни.

Дерев'янка – доволі поширене українське прізвище. Тільки Вікіпедія нараховує 40 осіб із таким прізвищем. Згадаємо лише тих, хто зі зброєю в руках та ціною власного життя захищав свою землю. Один із них – Олексій Дерев'янка (1922–1943), який народився в с. Лозуватка Катеринославської губернії. Працював у колгоспі у Саратовській області, а у 1942 р. був призваний на службу до Червоної армії. Закінчив Київське артилерійське училище. Брав участь у Сталінградській та Курській битвах. До липня 1943 р. командував взводом протитанкових гармат. Загинув у бою біля хутора Соловйова. У 1944 р. посмертно отримав звання Героя Радянського Союзу.

Учасником Другої світової був і Герой Радянського Союзу, капітан Василь Семенович Дерев'янка (1914–1988). Повним кавалером престижного солдатського ордена Слави під час німецько-радянської війни став старший сержант і командир гармати Андрій Леонтійович Дерев'янка (1921–1994).

Не менше уславлених воїнів із цим прізвищем захищало Україну в сучасній російсько-українській війні. У 44-річному віці загинув військовослужбовець 14-ї бригади Національної гвардії України «Червона калина» Віталій Вікторович Дерев'янка. Він працював художнім керівником і викладачем у Міжрегіональному вищому професійному училищі автомобільного транспорту та будівництва (м. Львів). Чоловік пішов на війну добровольцем і загинув 27 липня 2023 року поблизу с. Вербове Пологівського району Запорізької області.

Ще один воїн, Дерев'янка Михайло Володимирович (1991–2024), уродженець с. Вербіж Миколаївського району Львівської області. лейтенант, командир роти механізованого батальйону в/ч А7014. 2 серпня 2024 р. нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня. Загинув біля села Макіївка Сватівського району Луганщини.

Інший, Віталій Дерев'янка народився 27 лютого 1996 р. у м. П'ятихатки Дніпропетровської області. Мобілізований 29 червня 2022 р. і служив розвідником-навідником розвідувального взводу батальйону морської піхоти в/ч А0216. Двічі проходив військове навчання у Великій Британії. Загинув під час виконання бойового завдання 12 квітня 2023 р. біля населеного пункту Новобахмутівка Покровського району Донецької області.

Розвідник-гранатометник Станіслав Анатолійович Дерев'янка («Стас»), уродженець Боярки

на Київщині. Був студентом музичного факультету Ірпінської Біблійної Семінарії, співав у хорі Києво-Святошинської церкви євангельських християн-баптистів. На заочній формі навчався в Харківському авіаційному університеті. Працював слюсарем на авіаційному заводі ім. Антонова. Мріяв стати авіаконструктором. Станіслав став активним учасником Революції гідності, проявив себе у протистояннях 18–20 лютого 2014 року. З початком антитерористичної операції на Донбасі хлопець прийняв рішення захищати Батьківщину, у червні 2014 р. записався добровольцем до батальйону «Шахтарськ» (сотня Ісуса Христа), у складі якого брав участь у боях під Іловайськом. Потім Станіслав підписав контракт зі Збройними Силами України і став солдатом 81-ї десантно-штурмової бригади. З січня 2015 р. воював під Донецьким аеропортом. Загинув у ніч на 27 березня 2016 р. поблизу Авдіївки від кулі снайпера, прикриваючи відхід групи. На той момент «Стасу» виповнився всього 31 рік. За бойові заслуги 8 квітня 2016 р. його нагороджено орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно). Також С. Дерев'янка нагороджено медаллю Української Православної Церкви за «Жертовність і любов до України», відзнакою та грамотою Ради національної безпеки і оборони України «Захисник України». Присвоєно звання «Герой-захисник Вітчизни» Києво-Святошинського району (Книга пам'яті полеглих за Україну. 2016).

Олександр Анатолійович Дерев'янка (1997–2022) – займався самбо і боксом, член фанатських колективів клубів «Дніпро» (Черкаси) та «Динамо» (Київ), активіст черкаського осередку «Національного корпусу». У вересні 2020 р. став солдатом полку «Азов». З квітня 2022 р. у складі екіпажу бронемашини виїхав із території заводу «Азовсталь» у Маріуполі на виручку оточеним побратимам. Під час бою машина була підбита, а Олександр загинув. 17 квітня 2022 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Майор Олександр Олександрович Дерев'янка (1979), начальник штабу дивізіону 25-ї окремої повітрянодесантної бригади, з березня 2014 і дотепер продовжує захищати Батьківщину. Нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня.

Здається, в цьому прізвищі є якийсь особливий бойовий дух.

Аналіз досліджень і публікацій. Постать генерал-лейтенанта Кузьми Миколайовича Дерев'янка цікавила дослідників ще за радянських

часів. Генерал залишив листи, робочі записи, документи, фотографії, які частково у своїй книзі «Солдат, генерал, дипломат» опублікував його син Віталій (Дерев'янка, В.К. 1971). У 1985 р. видавництво «Воениздат» включило цензуровані мемуари Кузьми Дерев'янка до збірника «На землі, в небесах і на морі» (На землі, в небесах і на морі. 1985). Однак жодне з видань не містило сюжетів про найбільш психологічно важкий період його життя – 1938–1939 рр., коли офіцер перебував під загрозою репресій. Засекреченими залишилися і подробиці його місій у Китаї та Японії, служби на посаді начальника Управління інформації Головного розвідувального управління Генерального штабу.

Кілька науково-популярних статей про цю особистість оприлюднив один із визнаних біографів Кузьми Миколайовича В. Ф. Шевченко (Шевченко, В. 2007). Зокрема, він висловив думку, що підпис нашого співвітчизника під Актом капітуляції Японії став вагомим аргументом у гострих дискусіях між СРСР, США та Великою Британією щодо членства Української РСР в ООН. Якщо цю тезу можна взяти до уваги, то явно запозичена сентенція, що «Дерев'янка... підтримував інтереси японського народу... неодноразово пропонував заходи стосовно демократизації післявоєнної Японії», є радянським ідеологічним кліше і без належного критичного аналізу кочує з однієї публікації про Дерев'янка в іншу (Шевченко, В. 2007, с. 38). Наслідки «демократизації» по-радянськи ми побачили на прикладі окупованих СРСР держав Східної Європи. Їх піддали насильницькій сталінізації, а протести і повстання проти комуністичних диктатур жорстко придушили за допомогою радянських військ. Натомість Японія вийшла з-під американської окупації справді демократичною і миролюбною країною.

На відміну від В. Шевченка, співробітниця Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ) Людмила Рибченко не пов'язувала призначення Дерев'янка на цю почесну місію з його українським походженням. Вона припускає, що на вибір Й. Сталіна вплинуло, те що він одночасно володів японською та англійською мовами, а також, будучи бойовим генералом, мав чималий досвід розвідника і штабіста. Як можливу версію дослідниця згадує і небажання кремлівського вождя підвищувати значущість відомих маршалів, тому що не хотів робити з них чергових «Наполеонів». Пригадаємо, як у березні 1946 р. Г. Жукова призначили головнокомандувачем сухопутними

військами – заступником міністра збройних сил СРСР, а у серпні того ж року перевели на значно нижчу посаду командувача Одеським військовим округом. Ймовірно таке ставлення Й. Сталіна стосувалося і маршала О. Василевського, головнокомандувача радянськими військами на Далекому Сході, якому належали лаври переможця над японською Квантунською армією. Ще одна версія, подана Л. Рибченко, ґрунтується на бажанні Сталіна нагадати союзникам про підписання Георгієм Жуковим Акта капітуляції Німеччини у передмісті Берліна. Тоді від імені союзників узяв участь у церемонії не Верховний Головнокомандувач експедиційних сил союзників генерал Дуайт Ейзенхауер, а його заступник – головний маршал авіації Артур Теддер. Таке рішення сприймалося у Москві як бажання союзників применшити й знівелювати значення документа. Саме тому в Японії Кремль розіграв дзеркальну ситуацію (Рибченко, Л. 2015).

На матеріалах фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні та родинного архіву героя заснована науково-популярна розвідка «З музейного досьє. Кузьма Дерев'янка». На початку 2000-х років команда Музею розпочала роботу з комплектування оригінальних матеріалів генерал-лейтенанта Кузьми Дерев'янка. Вагомий внесок у цю роботу зробила племінниця видатного українця – Лариса Трохименко, яка надала основний масив родинного архіву для створення першої музейної виставки «Солдат. Генерал. Дипломат». Після присвоєння Кузьмі Миколайовичу Дерев'янку звання Героя України (помертньо) увесь пакет атрибутів до звання Музею передав Управління протокольного забезпечення Державного управління справами у 2007 році. Окрім особистих речей та документів Кузьми Миколайовича, мініатюра ордена «Золота Зірка» № 25 та Посвідчення № 22, серія 33 № 010350 до нього були представлені в головній експозиції Музею у розділі, присвяченому завершенню Другої світової війни. Нині у фондових колекціях Музею зберігається понад 40 предметів/документів із родинного архіву Дерев'янків.

У 2016 р. вийшла брошура «Кузьма Дерев'янка», що стала першою у проєкті «З музейного досьє», покликаною розповідати про видатних українців. У виданні розкриваються основні віхи біографії людини, яка крізь труднощі і репресії зуміла стати талановитим розвідником, військовим стратегом та успішним дипломатом. Стверджується, що К. Дерев'янка, хоча й був представником свого часу й виразником радян-

ських ідей, зумів зберегти свою індивідуальність та українську ідентичність. Однак публікація не позбавлена і деяких дрібних фактичних помилок. Наприклад, там повідомляється, що маршрут постання з Радянського Союзу до Китаю, яким опікувався К. Дерев'янка, пролягав через «височенні гори Тянь-Шаню». Насправді, ця гірська система лежить південніше прокладеного шляху, що пролягав крізь степові та пустельні, але здебільшого рівнинні райони. Або подається застаріла і не зовсім вірна назва міноносця, на якому генерал-лейтенант прибув на лінкор «Міссурі» для підписання Акта капітуляції Японії. У тексті він названий «Буконан», хоча більш відповідна і сучасна транскрипція – «Б'юкенен» (Рибченко, Л. (відп.). 2016, с. 15, 33). Втім, такі неточності не вплинули на загальну цінність цієї праці.

Найбільш фундаментальне дослідження цієї непересічної особистості провела племінниця генерала Лариса Трохименко. Воно було приурочене 100-річчю з дня народження К. Дерев'янка. У праці висвітлено родинні зв'язки героя книги, зростання і становлення молодого людини, вплив на нього сталінських репресій, службу в армії та участь у боях, роботу на дипломатичній ниві і життєвий фінал. До кожного тематичного розділу авторка вперше в історіографії опублікувала пов'язані з ним документи і матеріали без купюр, що зайняли 190 сторінок майже 800-сторінкового видання (Трохименко, Л.Н. 2004).

Виклад основного матеріалу. Про звивистий життєвий шлях К. Дерев'янка свідчать експонати із сімейного архіву та колекції НМІУДСВ. Ці артефакти можна поділити на кілька видових груп: офіційні документи, фотографії, епістолярна спадщина, особисті речі. Наприклад, у Музеї зберігаються такі офіційні документи, як запрошення генерал-лейтенанта Дерев'янка Кузьми Миколайовича – уповноваженого від імені Верховного Головнокомандувача на церемонію капітуляції для підписання Акта про капітуляцію Японії¹, перепустка генерала на лінкор «Міссурі» на церемонію підписання Акта про капітуляцію Японії від імені Верховного Головнокомандувача², візитівка з написом «Lt.-Gen. Derevyanko. Member of the Allied Council for Japan from U.S.S.R.»³, лист президента США Г. Трумена Дерев'янку Кузьмі Миколайовичу⁴, грамота про присвоєння звання

¹ НМІУДСВ. КН-224349, Д-38862.

² НМІУДСВ. КН-224351, Д-38864.

³ НМІУДСВ. КН-224351, Д-38864

⁴ НМІУДСВ. КН-224354, Д-38867.

Героя України⁵. Збереглася і низка особистих речей Кузьми Миколайовича: чашка⁶, блюдце⁷, серветка⁸, орден «Золота Зірка» Героя України⁹.

Атмосферу та візуальні особливості того буремного часу передають фотографії. Серед іншого, про місію офіцера в Японії розповідають два промовистих сюжетних зображення з Музею. Одне з них експонується під назвою «Дерев'яно Кузьма Миколайович від імені Верховного Головнокомандувача підписує Акт про беззастережну капітуляцію Японії на борту американського лінкора «Міссурі». 02.09.1945. Японія. Токійська затока»¹⁰, інше – групове фото військовослужбовців радянської частини Союзної Ради по Японії¹¹. Особливе емоційне забарвлення має фото К. Дерев'янка з дружиною Ганною Іванівною і сином Віталієм. На звороті світлини написано: «Останнє фото. Трускавець 1954 року. У грудні 1954 року помер від раку підшлункової залози. Був опромінений у 1945 році після вибуху атомної бомби в Хіросімі і Нагасакі (Японія). За

завданням Сталіна здійснював зйомки на ураженій місцевості на третій день після вибуху. Почувався погано...» (рис. 1).

Окремий інтерес являє собою переписка К. Дерев'янка. Привертає увагу дрібний, але акуратний почерк автора, грамотний виклад думок. У листі до рідних від 3 липня 1945 р. генерал вибачається за те, що рідко пише, і пояснює цей факт перевантаженістю по службі. Разом з тим, як класичний трудоволік, Кузьма Миколайович вважає, що робота має стояти на першому місці: «Справжнім солдатом може бути і є тільки той, хто завжди перебуває на службі, хто не вміє займатися приватними справами за рахунок службових... Про здоров'я говорити не доводиться, воно поки не викликає жодного занепокоєння» (рис. 2). Пишучи про свій фізичний стан, генерал і не підозрював, що через місяць захворіє на променеву хворобу.

Ми достеменно не знаємо, чому в особистому листі він використав такі пишномовні, пафосні фрази. Можливо, він зважав на те, що його особиста переписка колись стане відома широкому загалу. Не виключено також, що він враховував і той факт, що радянські органи державної безпеки пильно стежили за кореспонденцією високопосадовців.

⁵ НМІУДСВ. КН-233648, Д-45116.

⁶ НМІУДСВ. КН-225347/1, РР-2155/1.

⁷ НМІУДСВ. КН-225347/1, РР-2155/1.

⁸ НМІУДСВ. КН-225347/2, РР-2155/2.

⁹ НМІУДСВ. КН-225335/1, РТ-3329/1.

¹⁰ НМІУДСВ. КН-233646, НДМ-3979.

¹¹ НМІУДСВ. КН-224851, Ф-30064.

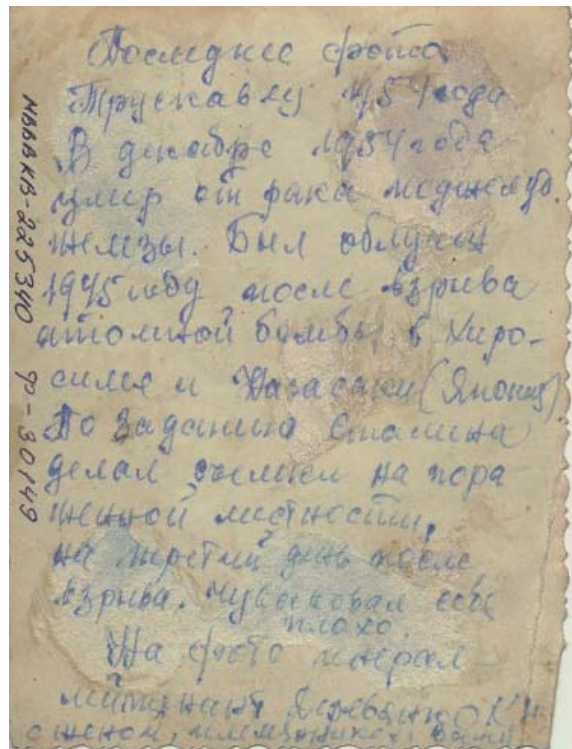

Рис. 1. Фото групове з написом на звороті.

Кузьма Дерев'яно з дружиною Ганною Іванівною та сином Віталієм (КН-225340, Ф-30149 НМІУДСВ)

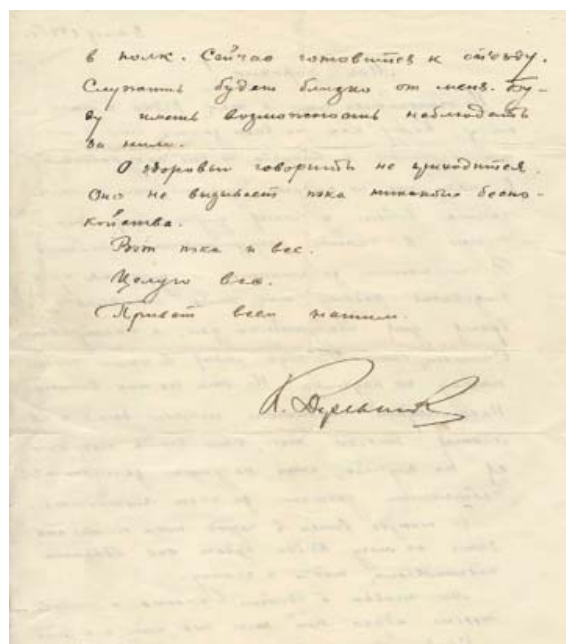
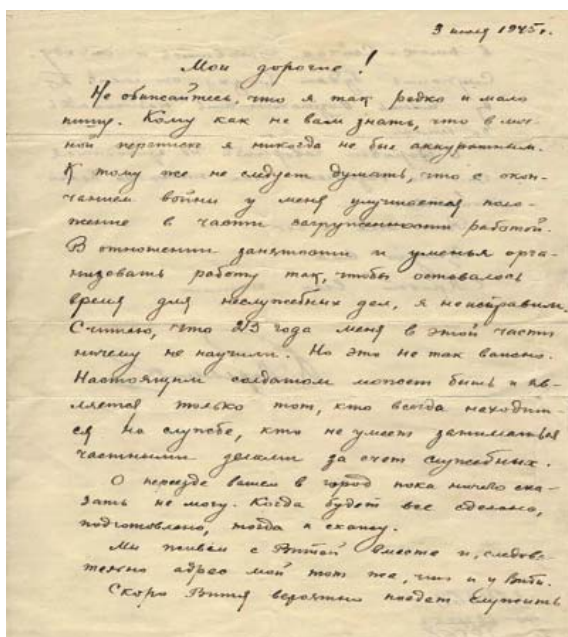

Рис. 2. Лист Кузьми Дерев'янка до рідних. 03.07.1945 (КН-224353, Д-38866 НМІУДСВ)

Як видно з архівних джерел, К. М. Дерев'янка був людиною своєї епохи – кар'єрним генералом і радянським патріотом. Хоча у його родоводі зустрічалися українські націоналісти і практикуючі християни, у навчальних закладах він отримав більшовицьке виховання і як професіонал відбувся при комуністичному режимі. Тому офіцер, принаймні зовні, мав світогляд радянської людини і виявляв готовність віддати життя за Радянський Союз, про що сам і писав. Разом з тим залишилися свідчення про те, що у родині офіцера дотримувалися церковних постів, а також пам'ятали про своє етнічне походження.

Наскільки Кузьма Миколайович Дерев'янка усвідомлював себе українцем? Чи мала його українськість видимі прояви? Чи користувався рідною мовою? Згідно з твердженням В. Шевченка, вирушаючи на навчання до Києва, хлопець взяв із собою улюбленого «Кобзаря» (Шевченко, В. 2007, с. 39).

У книзі «3 музейного досьє. Кузьма Дерев'янка» наголошують: «З гімназійних років Кузьма Дерев'янка виніс любов до літератури, мистецтва, театру та художньої самодіяльності. Він грав на гітарі, мандоліні, балалайці, мав чудовий баритон і добрий слух». Також видання звернуло увагу на те, що шкільні роки Кузьми, коли починає формуватися світогляд людини, припали на час існування Української Народної Республіки. Хлопець навчався в Першій українській гімназії ім. Бориса Грінченка в Умані. У цьому закладі викладали відомі вчені: археолог і краєзнавець

Петро Курінний, літератор і публіцист Дмитро Рудик (Рибченко, Л. (відп.). 2016, с. 4–5). Ці чинники не могли не вплинути на його національну самосвідомість. Напевно саме тоді у К. Дерев'янка і сформувався культ навчання, якому він був відданий усе життя, і який у ті роки був притаманний багатьом молодим людям.

Радянська «українізація» також давала змогу зберігати свою ідентичність у дозволених рамках. На початках спроби українізації зачепили й армію. Створювалися військові частини, де командування і навчання проводилися українською мовою. Для цього з російської перекладали відповідні статuti і навчальні посібники. Для підготовки національних командних кадрів створювалися спеціальні навчальні заклади – школи червоних старшин. У Києві у такій школі була викрита підпільна українська патріотична група. У результаті заклад закрили, а найкращих студентів відправили навчатися до Харкова, у тому числі і Кузьму. Такі події могли сіяти у душі молодого людини страх перед репресіями і бажання асимілювати зовнішню поведінку до загальноприйнятого рівня, але у глибині душі вона не могла не рефлексувати щодо власної етнічної свідомості.

У тій же книзі «3 музейного досьє. Кузьма Дерев'янка» стверджується, що навіть перебуваючи на високих посадах, офіцер пишався своїм українським походженням і періодично розмовляв рідною мовою. Напередодні своєї смерті він написав останнього листа, адресованого своєму

братові, також українською (Рибченко, Л. (відп.). 2016, с. 4).

Відзначимо, що навіть у воєнному і революційному хаосі Громадянської війни у росії більшовики демонстрували стратегічне мислення. З перших років свого панування комуністи організували масштабну підготовку нових кадрів у мистецтві, освіті, науці, державному управлінні, воєнній і дипломатичній справі. При цьому радянська влада налагодила масові «соціальні ліфти», коли бідна молодь із провінції отримувала шанс не тільки на доволі якісне навчання, а й на кар'єрне зростання. У ті непрості часи найшвидше досягти відносного життєвого успіху можна було двома шляхами: комсомольсько-партійною роботою або службою у силових органах. Водночас, опинитися на високих посадах без проходження усіх щаблів професії знизу до верху вдавалося одиницям. Такий поступовий і поступальний порядок підготовки керівного складу забезпечував необхідний рівень досвіду та компетенції для ефективного виконання своїх обов'язків.

Саме такий шлях пройшов Кузьма Миколайович Дерев'янка. Будучи вихідцем із простої селянської родини, свою трудову діяльність він розпочав каменотесом у гранітних кар'єрах, на будівництвах та сільською працею на землі. У 1922 р. хлопець став курсантом Київської військової школи, потім Харківської школи червоних старшин. Там він захопився вивченням японської мови. Після закінчення навчання служив командиром взводу і роти. Вочевидь проявив себе позитивно, оскільки був направлений для навчання на спеціальному факультеті Військової академії РСЧА ім. М. Фрунзе. Цей навчальний заклад готував воєнних дипломатів і розвідників стратегічної військової розвідки. Там офіцер з 1933 по 1937 рр. здобував вищу військову освіту, а також оволодів англійською та німецькою мовами. Його організаторські таланти найбільш яскраво проявилися у 1937–1938 рр. при створенні і керівництві перевалочної бази на казахстанській залізничній станції Саріозек. База по складному маршруту постачала зброю та боеприпаси китайській армії, яка вела війну з Японією.

Утім, Кузьма Миколайович показав себе не лише вправним організатором, а й військовим інтелектуалом. Про це свідчать посади, які йому довелося обіймати: начальник штабу окремої лижної бригади, начальник розвідувального відділу фронту, начальник штабу 53-ї та 4-ї гвардійської армій. З березня 1944 р. і до капітуляції Німеччи-

ни – начальник штабу 4-ї гвардійської армії 2-го і 3-го Українських фронтів. Ці посади передбачали безпосередню участь у плануванні військових операцій, що вимагало відповідних компетенцій. Маршал Г. Жуков високо оцінив роль штабу 53-ї армії: «У всіх штабах підвищилась організованість, поліпшилось управління, організація розвідки, і, що найголовніше, штаби і командування набули навичок у швидкому й глибокому аналізі обстановки» (Шевченко, В. 2007, с. 39).

Командувач 53-ї армії генерал-полковник І. Манагаров відзначав: «Дерев'янка... мав широкий кругозір, знання, досвід, вроджений такт у відносинах з підлеглими... Офіцери штабу армії поважали і любили його. Генерал ніколи не підвищував голос. Разом з тим він був дуже вимогливим до підлеглих і в ще більшій мірі – до себе» (Манагаров, І. М. 1978). Цей і подібні відгуки виводять нас на роздуми про можливість виокремлення двох основних генеральських психологічних типажів. З одного боку, «м'ясники», які не жаліють солдатських життів і бажають досягнення результату за будь-яку ціну. У повсякденному спілкуванні з підлеглими виявляють хамство, неповагу і прагнення управляти через страх. До них можна віднести Г. Жукова і І. Конєва. А з іншого – воєначальники, які намагаються мінімізувати людські втрати, ввічливо і з повагою ставляться до нижчих чинів. До них належали К. Рокоссовський та О. Василевський, які прагнули управляти через внутрішню мотивацію. На своєму рівні до другої когорти належав і К. Дерев'янка.

На кінець Другої світової війни К. Дерев'янка здобув колосальний досвід воєначальника, взявши участь у радянсько-фінській війні, Курській битві, звільненні Харкова, Битві за Дніпро, Корсунь-Шевченківській, Умансько-Ботошанській, Ясько-Кишинівській, Будапештській та Віденській наступальних операціях. За бойові та інші заслуги був нагороджений двома орденами Леніна, двома орденами Червоного Прапора, Кутузова 1-го і 2-го ступенів, Богдана Хмельницького 1-го ступеня, Суворова 2-го ступеня. 19 квітня 1945 р. йому присвоєно звання «генерал-лейтенант».

По завершенню війни в Європі Кузьма Миколайович недовго представляв свою державу у Союзній раді по Австрії, а влітку 1945 р. його було призначено радянським представником при штабі Союзних військ на Тихому океані на чолі з американським генералом Д. Макартуром. Коли настав час підписувати Акт капітуляції Японії, саме йому було доручено зробити це від імені

СРСР, хоча за твердженням В. Шевченка, до такої місії готувалися й інші кандидатури (Шевченко, В. 2007, с. 39).

Центральною подією офіційної біографії генерала стало підписання Акта капітуляції Японії 2 вересня 1945 року від імені СРСР на борту американського лінкору «Міссурі» на рейді японської столиці Токіо.

З 1946 по 1951 рр. Кузьма Миколайович став членом союзної Ради при американському головнокомандуванні окупаційними військами в Японії, де намагався відстоювати інтереси Радянського Союзу або принаймні їх позначати. Після розпуску цього консультативного органу займав посаду начальника кафедри в академії Генштабу та інші посади у міністерстві оборони.

Крім підписання Акта капітуляції, К. Дерев'янка дістав наказ відвідати Хіросіму та Нагасакі, які щойно зазнали ударів американськими ядерними бомбами. Генерал мусив побувати в епіцентрах вибухів, опитати свідків, скласти письмовий та фотографічний звіти. 30 вересня 1945 р. Дерев'янка вилетів до Москви і особисто доповів Й. В. Сталіну та членам Політбюро про побачене. Генерал став одним із перших радянських офіцерів, який на власні очі побачив наслідки використання атомної зброї, а також першим українцем, який на собі відчув наслідки радіаційного опромінення. Саме воно і стало причиною раку, від якого кремезний генерал почав згасати. Утім, добре тренований організм опирався хворобі ще 10 років.

Кузьму Миколайовича перевели до Москви, де він обіймав посади начальника кафедри збройних сил іноземних держав Військової академії, а потім – управління інформації ГРУ Генштабу. Однак тяжка хвороба й далі давалася взнаки.

30 грудня 1954 р. Кузьма Миколайович Дерев'янка помер у п'ятидесятирічному віці. З державними почесами його поховали на Новодівичому кладовищі в Москві.

7 травня 2007 р. Указом Президента України за мужність і самовідданість, проявлені в роки Другої світової війни, визначні дипломатичні заслуги в повоєнному врегулюванні міждержавних відносин К. М. Дерев'янку посмертно присвоєно звання Героя України. У 2005 р. в рідному селі Косенівка відкрили музей К. Дерев'янка. Його іменем названі вулиці в Умані і Косенівці.

Висновки. Суверенна Україна успадкувала від радянської епохи історичний наратив, густо

помережений глорифікованими, романтизованими та міфологізованими епізодами. Особливо не пощастило у цьому сенсі подіям Другої світової війни та їх учасникам. Навіть персональні біографії тих, хто своєю мужністю, волею і хистом здобули загальне визнання суспільства і держави, завдяки установкам ідеологічного апарату набували глянцевого вигляду, а особистість людини нівелювалася. Насправді кожен із учасників тієї війни мав особливий досвід, характер, темперамент, культурно-освітній рівень. Осмислюючи різні рівні війни та її прояви, дослідники намагаються «прочитати» війну крізь призму особистих мотивацій, переживань і світосприйняття її безпосередніх учасників.

Зусиллями вчених і членів сім'ї ім'я ще одного українця повернуто у вітчизняну історію. Українська місцева і державна влада здійснила низку заходів зі вшанування пам'яті генерала К. М. Дерев'янка. Біографи загалом створили цілісне україноцентричне прочитання його життєвого шляху. Ретельно досліджено окремі сюжети біографії полководця, підкріплені значною джерельною базою, що здебільшого зосереджена у Національному музеї історії України у Другій світовій війні та сімейному архіві нащадків героя. Завдяки пошуковим акціям музейників вдалося зберегти чимало раритетів і документів, пов'язаних із життєдіяльністю Кузьми Дерев'янка. Разом з тим евристичний потенціал музейних та сімейних експонатів далеко не вичерпаний, особливо з точки зору історичної психології. Також можна припустити наявність у зарубіжних архівосховищах документів, що суттєво доповнять наше знання про цю непересічну постать, а також його близьких і рідних, колег і друзів.

Загалом зусилля, спрямовані на адекватну реконструкцію подій Другої світової війни, а також життєписів її учасників, сприяють деконструкції радянсько-російських історичних наративів, що є органічною частиною інформаційної війни Кремля проти України.

Подяка. Автори статті висловлюють вдячність за надані матеріали генеральному директору Національного музею історії України у Другій світовій війні Юрію Савчуку, завідувачу сектором обліку та облікової документації відділу науково-фондової роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні Ярославі Пасічко та головному зберігачу фондів Музею історії міста Києва Людмилі Рибченко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Дерев'янка, В.К. (1971). *Солдат, генерал, дипломат*. Днепропетровск: Промінь, 155 с.
- Книга пам'яті полеглих за Україну. (2016). Дерев'янка Станіслав Анатолійович. URL: <https://memorybook.org.ua/soldiers/stanislav-a-derevianko> [дата зверн.: 12.08.2025].
- Манагаров, И. М. (1978). *В сражении за Харьков*. Харьков : Прапор, 256 с.
- На земле, в небесах и на море. (1985). Москва: Воениздат. 384 с.
- Рибченко, Л. (уклад.). (2016). *З музейного дос'є. Кузьма Дерев'янка*. Київ : Фенікс, 48 с.
- Рибченко, Л. (2015). Кузьма Дерев'янка. Українець, який поставив крапку у війні. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/09/1/148521/> [дата зверн.: 12.08.2025].
- Тоцький, М. (2025). Культурна дипломатія в часи війни – це спосіб довести суб'єктність України. URL: https://lb.ua/blog/mykola_tochytskyi/676409_kulturna_diplomatiya_chasi_viyini-tse.html [дата зверн.: 12.08.2025].
- Трохименко, Л. Н. (2004). *Легендарный генерал. Документальное исследование*. Киев: КНЭУ, 772 с.
- Шевченко, В. (2007). Остання миттєвість війни. *Військо*. № 9, с. 38–40.

REFERENCES

- Derevianko, V. K. (1971). *Soldat, heneral, dyplomat* [Soldier, general, diplomat]. Dnepropetrovsk: Promin, 155 s. [in Russian].
- Knyha pamiati polehlykh za Ukrainu. (2016). Derevianko Stanislav Anatoliiovych. URL: <https://memorybook.org.ua/soldiers/stanislav-a-derevianko> [Accessed: 12.08.2025]. [in Ukrainian].
- Managarov I.M. (1978). *V srazhenii za Kharkov* [In the battle for Kharkov]. Kharkov: Prapor, 256 s.
- Na zemle, v nebesakh y na more. (1985). [On earth, in the sky and at sea]. Moskva: Voenyzdat. 384 s.
- Rybchenko, L. (comp.). (2016). *Z muzeinoho dosie. Kuzma Derevianko* [From the museum file. Kuzma Derevianko]. Kyiv: Feniks, 48 s.
- Rybchenko, L. (2015). Kuzma Derevianko. Ukrainets, yakyi postavyyv krapku u viini [Kuzma Derevianko. The Ukrainian who put an end to the war]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/09/1/148521/> [Accessed: 12.08.2025]. [in Ukrainian].
- Tochytskyi, M. (2025). Kulturna dyplomatiia v chasy viiny – tse sposib dovesty subiektnist Ukrainy. URL: https://lb.ua/blog/mykola_tochytskyi/676409_kulturna_diplomatiya_chasi_viyini-tse.html [Accessed: 12.08.2025]. [in Ukrainian].
- Trohimenko, L.N. (2004). *Legendarnyy general. Dokumentalnoe issledovanie* [The Legendary General. Documentary Research]. Kiev: KNEU, 772 s. [in Russian].
- Shevchenko, V. (2007). Ostannia myttievist viiny [The last moment of the war]. *Viisko*. № 9, s. 38–40. [in Ukrainian].

Oleksandr FYL

PhD of Historical Sciences

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

Valentyna NOVIKOVA

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6876-9508>

Andrii POHORIELOV

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9210-4290>

**THE FIGURE OF THE HERO OF UKRAINE
LIEUTENANT GENERAL KUZMA DEREVIANKO
IN THE CONTEXT OF THE MUSEUM NARRATIVE**

The goal is to determine the extent to which the figure of Kuzma Derevianko is covered in the museum narrative. The theoretical basis of the investigation is the conceptual developments of specialists in military history, military anthropology, social psychology, museology, historical biography, and other research areas related to the thematic field of World War II. To solve the tasks set, problem-chronological and historical-comparative methods, methods of historiographic analysis and synthesis were used. The authors use the conceptual apparatus established in modern scientific socio-humanities. The scientific novelty of the material is determined by the author's approaches to studying the biography of K. M. Derevianko, as well as the range of sources used, which are stored and exhibited in museum institutions of Ukraine. Since the emergence of the independent Ukrainian state, domestic scholars have done a lot to form a methodologically sound and source-based concept of the history of World War II. Historical biography occupies a prominent place in it. Our compatriot, Kuzma Derevianko, who took part in the signing of the act of surrender of Japan, is also in the gallery of iconic figures participating in the world armed confrontation. During this time, Ukrainian researchers managed to create a full-fledged Ukrainian-centric biography of the hero and, thereby, thwart Russia's attempts to impose a falsified and monopolized historical narrative. A great contribution to this work was made by museum workers who, relying on the museum collection of the National Museum of the History of Ukraine in World War II and the family archive of K. Derevianko's relatives, comprehensively researched the general's life path.

Keywords: *Kuzma Derevianko, biography, World War II, Ukraine, National Museum of the History of Ukraine in World War II, artefacts and documents, Japan.*

Дмитро ВЕДЕНЕСЬ

доктор історичних наук, професор

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>Електронна пошта: zastava67@i.ua**«ВЕЛИЧНИЙ СКІФСЬКИЙ СВІТ»
МОВОЮ НАУКОВО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ**

Побачило світ оригінальне науково-енциклопедичне видання «Велична Скіфія – Протоукраїна»¹ за авторством доктора філософії Миколи Гладкого та кандидата філологічних наук, доцента полковника у відставці (ветерана органів безпеки і зовнішньої розвідки) Володимира Цибулькіна. З переднім словом до читачів звернувся Голова Національної спілки письменників України Михайло Сидоржевський.

Авторам рецензованої книги належать кілька спільних солідних праць у галузі експертно-археологічної скіфології. Зокрема, наукові й науково-довідкові видання «Скіфські реліквії України» (2018 р.), «Спадщина царя Аріанта» (2019 р.),

«Золотий епос скіфів» (2020 р.), «Золоті обереги Величної Скіфії» (2021 р.), «Надбання Величної Скіфії» (2025 р.) тощо.

Дослідники систематизували сотні виробів скіфських часів за сферами вживання (назагал охоплюють період історії України від часів Сабатинівської культури до епохи сарматів). Наведено численні фото, описи артефактів українською та англійською мовами, порівняльні діаграми, дані спектрального аналізу металевих знахідок. Велику увагу приділено зібранню скіфських котлів, колекції кінської зброї, предметам побуту, зброї давніх вершників, нашивкам, накладкам та прикрасам, виконаним в анімалістичному стилі. Артефакти представлені фотографіями із описами українською та англійською мовами, параметрами, спектральним аналізом та картою знахідок в Україні. Авторське зібрання інформаційних матеріалів формувалося упродовж чверті століття – з 1992 року.

Справляє враження використана авторами бібліографія вітчизняних і зарубіжних дослідників Скіфії та давньої історії України, видана у різні періоди (сотні найменувань праць займають 22 сторінки). Утім, самі автори не претендують на «академічні» відкриття (на фоні колосальних 200-річних історико-археологічних надбань скіфознавства), і заявили своєю метою узагальнення й наочну презентацію наукової інформації щодо величної скіфської цивілізації для просвітництва широкого загалу.

У виданні, на основі широкого кола наукових й науково-археологічних джерел, доводиться, що під скіфами й величезним «скіфським» етнокультурноцивілізаційним масивом доцільно розуміти сукупність людських спільнот (нерідко навіть за назвами невідомими або відомими умовно), чия спільна історія, з одного боку, переплелася численними етнокультурними, воєнно-політичними, економічними взаємовпливами, а з іншого – була відчутно пов'язана з «магістральними» трендами

¹ Гладкий, М. В. & Цибулькін, В. В. (2025). *Велична Скіфія – Протоукраїна*. Науково-енциклопедичне видання. Київ: ТОВ «НОВИЙ ДРУК», 432 с.

світової історії: минулим цивілізацій Давнього Сходу, Античного Світу, Китаю (серед елементів книги – «Скіфський життєвий простір: формування, ядро, периферія, специфіка» та «Сусіди скіфів і цивілізаційний взаємовплив»).

Енциклопедичне (за охопленням тематики, а не за традиційним поділом за гаслами словника) видання супроводжене хронологічним описом Скіфії, оглядом біографій її відомих правителів, аналізом наративних джерел. Поважне місце відведено огляду соціокультурної структури скіфського суспільства, воєнній організації й воєнному мистецтву цього войовничого народу (спільноти), який знищував потужні у військово-відношенні держави на кшталт Ассирії й доходив до Палестини та Єгипту. Розкривається значення Скіфії як дієвого чинника міжнародних відносин тогочасної Ойкумени.

Проте головне, на нашу думку, що обумовлює оригінальність й інформативно-наукове значення видання – його наголос на висвітленні саме духовно-культурних складових Скіфського світу. Передусім йдеться про ґрунтовні розділи, присвячені скіфській матеріальній культурі й ремісництву, технологіям, цивілізаційним зв'язкам, скіфському символізму. Оригінальними є і розділи «Духовне життя Величної Скіфії» та «Скіфське розуміння потойбіччя».

Новаторством (й несподіваною з погляду поширеного у суспільній свідомості уявлення про «скіфів-вічних кочівників») відрізняється і розділ книги про цивілізаційну специфіку «скіфського містобудування». Дослідники системно виклали історію десятків основних скіфських поселень міського типу й городищ на теренах України, окресливши їх топографію, принципи розташування, фортифікацію, архітектурні особливості й цікаві знахідки матеріальної культури.

Водночас рецензована робота та певні припущення авторів однозначно викличуть обґрунтовані дискусії у фаховій спільноті. Автори, наприклад, стверджують про наявність у скіфів системи писемності, і це далеко не єдине суперечливе твердження. Так само, як і поширені нині спроби модернізувати історію, адже висунуте авторами саме поняття про Скіфію як про «Протоукраїну» виглядає вочевидь «ритуальним» (з історико-географічного погляду можна вбачати у Скіфії «Протоказахстан»). Між тим, сама ж рецензована робота переконливо свідчить, наскільки складними, переплетеними, нелінійними, тяглими у тривалому історичному часі виступають культурно-цивілізаційні та етноантропологічні впливи.

Читачам буде корисним і стислий (але різноплановий) термінологічний словник, який, утім, виходить за межі суто скіфської тематики. Так само кваліфіковано виконаний покажчик географічних назв Скіфської доби.

На жаль, під час підготовки цієї рецензії надійшла сумна звістка про передчасну смерть громадського діяча, підприємця, члена Національної спілки журналістів України та Національної спілки письменників України Миколи Васильовича Гладкого (23 березня 1955 р. – 5 липня 2025 р.), знаного ентузіаста й мецената дослідження українських старожитностей, керівника громадського загальнонаціонального проєкту «Велична Скіфія». За кілька місяців до кончини пан Микола захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора філософії (у галузі історії). До того був обраний почесним доктором мистецтвознавства Українсько-Американського університету «Конкордія», став лауреатом відзнаки Ярослава Мудрого, на громадських засадах працював радником Президента академії наук Вищої школи.

Зазначимо, що Микола Гладкий, спільно зі своїм багатолітнім співавтором Володимиром Цибулькіним, енергійно займалися просвітницькою роботою з популяризації історичних знань і власних надбань у царині скіфології у закладах освіти усіх рівнів, часто виступали у «польових лекторіях» перед військовослужбовцями Збройних Сил України. Творча спадщина й добрі згадки однодумців будуть кращим пам'ятником невтомному досліднику української давнини.

Наостанок висловимо сподівання, що науково-пізнавальна, змістовна й оригінально структурована, багато ілюстрована й видана на нечастому нині високому поліграфічному рівні книга про своєрідний цивілізаційний світ Скіфії, що залишив помітний слід в етнокультурному генезисі людських спільнот території сучасної України, стане у нагоді усім поціновувачам історичних знань.

Видання стало помітним кроком із популяризації не лише давньої історії українських земель, а й того колосального, від Балкан до Тихого океану, історико-цивілізаційного «казана скіфського світу», в якому формувалися передумови до етнокультурної палітри сучасної Євразії. Книга буде цікава знавцям давньої історії, доречна в освітньому процесі, корисна офіцерам з морально-психологічного забезпечення у Силах оборони України.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Кожна надіслана стаття має містити таку інформацію:

Шифр УДК (обов'язково)

DOI:

Ім'я та прізвище автора

науковий ступінь, вчене звання, посада

Місце роботи; місто, країна (у дужках)

(усі відомості наводяться у називному відмінку

українською мовою)

ORCID, електронна пошта, номер телефону

Наприклад:

УДК: 94(477)

DOI:

Микола Заболотний

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії,

Харківський національний університет

Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

(Харків, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>

Електронна пошта: mz@gmail.com,

Номер телефону: +380960000000

НАЗВА СТАТТІ (українською мовою)

Анотація українською мовою (до 600–800 знаків з пробілами).

Ключові слова українською мовою (від 5 до 8).

Текст статті

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;

формулювання мети статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Статті оформлюються за науковим стилем Harvard Referencing style. Втім, з урахуванням вимог наукометричних баз Scopus і Web of Science, вихідні дані архівних і музейних джерел включаються не до загального списку використаних матеріалів, а до підрядкових посилань в кінці сторінки та оформлюються відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне Посилання. Загальні положення та правила складання» К.: УкрНДНЦ, 2016. С. 13–15.

Наприклад:

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

Підрядкове посилання у кінці сторінки
(у тексті нумерацію посилань застосовувати наскрізну):

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документа зі справи). Арк. 25.
2. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документа зі справи). Арк. 27.
3. Державний Архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документа зі справи). Арк. 30.
4. ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документа зі справи). Арк. 32.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

(в алфавітному порядку та їх посилання в тексті)

Наприклад:

Державний документ:

Посилання в тексті:

(Аналітична доповідь. 2018, с. 159).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 1):

Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». (2018). Київ: НІСД, 1316 с.

Електронні ресурси (без автора):

Посилання в тексті:

(В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. 2014).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 4):

В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. (2014). URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [дата зверн.: 11.11.2020].

Електронні ресурси (з автором):

Посилання в тексті:

(Матяш, М. 2017).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 12):

Матяш, М. (2017). Одним із найбільш значущих результатів Революції Гідності стало виникнення волонтерського руху. Укрінформ, 14 жовтня 2017 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalnee-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html> [дата зверн.: 11.11.2020].

Кандидатська дисертація:

Посилання в тексті:

(Вашкович, В. В. 2018, с. 140).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 5):

Вашкович, В. В. (2018). *Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — Історія України*. Харків, 220 с.

Автореферат дисертації:

Посилання в тексті:

(Волониць, В. С. 2007, с. 15).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 6):

Волониць, В. С. (2007). *Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII — XIX ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — Історія України). Донецьк, 20 с.

Стаття в журналі з DOI:

Посилання в тексті:

(Новікова, В. Г. 2019, с. 39).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 13):

Новікова, В. Г. (2019). Місце та роль жінок у волонтерському русі в період проведення АТО (2014–2018). *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (32), с. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>.

Стаття в журналі без DOI:

Посилання в тексті:

(Гозуватенко, С. П. 2015, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 8):

Гозуватенко, С. П. (2015). Постать генерала Михайла Омелянович-Павленка за оцінками його сучасників. *Воєнно-історичний вісник*. № 1 (15), с. 64–71.

Матеріали конференцій:

Посилання в тексті:

(Пастернак, О. Д. 2020, с. 104–105).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 14):

Пастернак, О. Д. (2020). Трагедія Бабиного Яру у фокусі музейних джерел. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, Україна, 27 листопада 2020 р. Київ: НУОУ, с. 104–105.

Закон України:

Посилання в тексті:

(Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності. 2015).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 15):

Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності: Закон України від 05.03.2015 р. № 246-VIII. (2015). *Відомості Верховної Ради України*. № 22. Ст. 146.

КНИГИ:

Один автор:

Посилання в тексті:

(Грицюк, В. М. 2010, с. 60).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 10):

Грицюк, В. М. (2010). *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України*. Київ: НАН України. Інститут історії України, 150 с.

Два автори:

Посилання в тексті:

(Веденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. 2006, с. 24).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 7):

Веденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. (2006). *Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945)*. Київ: Генеза, 408 с.

Від трьох до шести авторів:

Посилання в тексті:

(Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. 2011, с. 125).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 23):

Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. (2011). *Гроші України*. Київ: УБС НБУ; Харків: ТОВ «Видавництво “Фоліо”», 502 с.

Багатотомне видання:

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 244).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 17):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т., Т. 1). Київ: Ніка-Центр, 696 с.

Редактор (без автора):

Посилання в тексті:

(Станко, В. Н. (голов. ред.). 2002, с. 315).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 18):

Станко, В. Н. (голов. ред.). (2002). *Історія Одеси*. Одеса, 560 с.

Редактор і керівник авторського колективу:

Посилання в тексті:

(Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). 2020, с. 120).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 19):

Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). (2020). *Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України: монографія*. Колектив авторів. К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 176 с.

Без автора (або ред. колегія):

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 318).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 16):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Нариси історії української революції 1917–1921 років* (кн. 1). Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка”» НАН України, 390 с.

Упорядники:

Посилання в тексті:

(Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). 2014, с. 78).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 9):

Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). (2014). *Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях*. Володимир-Волинський район. Львів, 96 с.

Автор і перекладач:

Посилання в тексті:

(Зомбарт, В. 2003, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 11):

Зомбарт, В. (2003). *Евреи и хозяйственная жизнь*: авториз. перевод с немецкого Г. Гросман (ред. пер.). Київ: МАУП, 229 с.

Перевидання:

Посилання в тексті:

(Бойко, О. Д. 2014, с. 125–127).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 2):

Бойко, О. Д. (2014). *Історія України: Навчальний посібник* (5-е вид., доп.). Київ: Академвидав, 720 с.

Частина книги:

Посилання в тексті:

(Шевченко, В. В. 2011, с. 630).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 22):

Шевченко, В. В. (2011). Розвиток галузей промисловості. (Ред. В. А. Смолій). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т. Т. 1). Київ: Ніка-Центр, с. 626–632.

Стаття в збірнику наукових праць (один автор):

Посилання в тексті:

(Боровой, С. Я. 1982, с. 162).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 3):

Боровой, С. Я. (1982). Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. № 16, с. 63–68.

Стаття в збірнику наукових праць (двох і більше авторів):

Посилання в тексті:

(Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. 2015, с. 141).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 20):

Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. (2015). Сучасний стан офіційного визнання волонтерської діяльності в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. № 4 (81), с. 139–144.

Посилання в тексті:

(Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. 2020, pp. 1302–1308).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 21):

Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308.

REFERENCES

(Транслітерований латиницею список використаних джерел і літератури
у тому порядку, що й в основному списку).

В квадратних дужках додається переклад назви книги чи статті англійською мовою. Вказується також мова оригіналу, наприклад: [in Ukrainian]; [in English], а не країну походження публікації [in USA]; або [in English] чи [in French], а не [in Canada]. **Увага!** Для видань, які мають офіційну назву англійською, наводиться саме вона.

Тексти українською мовою транслітуються згідно з Постановою Кабміну України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (<https://slovnnyk.ua/translit.php>).

Тексти російською мовою — за системою Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html).

REFERENCES

Analitichna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2018 rotsi” (2018). [Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine “On the Internal and External Situation of Ukraine in 2018”]. Kyiv: NISS, 1316 s. [in Ukrainian].

Boiko, O. D. (2014). *Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk* [History of Ukraine: Textbook] (5th ed.). Kyiv: Akademydav, 720 s. [in Ukrainian].

Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naselennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformeniy period [Features of population formation in the cities of Southern Ukraine in the pre-reform period]. *Istoriia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrain's'koi RSR*. № 16, s. 63–68. [in Ukrainian].

V Ministerstvi oborony Ukrainy bude stvoreno Radu volonteriv. (2014). [A Council of Volunteers will be established in the Ministry of Defense of Ukraine]. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Vashkovych, V. V. (2018). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th — beginning of 20th century)]. (Candidate's thesis). Kharkiv, 220 s. [in Ukrainian].

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk, 20 s. [in Ukrainian].

Vyedyenyeyev, D. V. & Bystrukhin, H. S. (2006). *Mech i tryzub. Rozvidka i kontrrozvidka rukhu ukrayinskykh natsionalistiv ta UPA (1920–1945)*. [Sword and trident. Intelligence and counterintelligence of the movement of Ukrainian nationalists and the UPA (1920–1945)]. Kyiv: Geneza, 408 c. [in Ukrainian].

Hozuvatenko, S. P. (2015). Postat henerala Mykhaila Omelianovych-Pavlenka za otsinkamy yoho suchasnykiv [The figure of General Mikhail Omelyanovich-Pavlenko according to his contemporaries]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 1 (15), s. 64–71. [in Ukrainian].

Holko, O., Tuchak, O. & Khalak, N. (comps.). (2014). *Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon* [Ukrainian victims of Volhynia 1938–1944 in maps and tables. Volodymyr-Volynskyi district]. Lviv, 96 s. [in Ukrainian].

Hrytsyuk, V. M. (2010). *Stratehichni ta frontovi operatsiyi Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny na terytoriyi Ukrayiny* [Strategic and frontline operations of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine]. Kyiv: NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny, 150 c. [in Ukrainian].

Zombart, V. (2003). *Evrei i xozyajstvennaya zhizn'* [Jews and economic life]: avtoriz. per. s nem. (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP, 229 s. [in Russian].

Matiash, M. (2017). Odnym iz naibilsh znachushchykh rezultativ Revoliutsii Hidnosti stalo vynyknennia volonterskoho rukhu [One of the most significant results of the Revolution of Dignity was the emergence of the volunteer movement]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdachuemo-suverenitetom.html> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Novikova, V. H. (2019). Mistse ta rol zhinok u volonterskomu rusi v period provedennia ATO (2014–2018) [The place and role of women in the volunteer movement during the ATO (2014–2018)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2 (32), s. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>. [in Ukrainian].

Pasternak, O. D. (2020). Trahedii Babynoho Yaru u fokusi muzeinykh dzherel [The tragedy of Babyn Yar in the focus of museum sources]. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva: Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 27 lystopada 2020 r. Kyiv: NUOU, s. 104–105. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakoniv Ukrainy shchodo volonterskoi diialnosti [On amendments to some laws of Ukraine on volunteering]: Zakon Ukrainy vid 05.03.2015 r. № 246-VIII. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 22, art. 146. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. (Vol. 1). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo “Naukova dumka”» NAN Ukrainy», 390 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, 696 s. [in Ukrainian].

Stanko, V. N. (ed.). (2002). *Istoriia Odesy* [History of Odessa]. Odesa, 560 s. [in Ukrainian].

Syrotenko A. M. (ed.). (2020). *Voienni aspekty protydii “hibrydnii” ahresii: dosvid Ukrainy: monohrafiia* [Military aspects of counteracting “hybrid” aggression: the experience of Ukraine: a monograph]. Kolektyv avtoriv; K.: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 176 s. [in Ukrainian].

Shamrai, V. O. & Olkhovskiy M. A. (2015). Suchasnyi stan ofitsiinoho vyznannia volonterskoi diialnosti v Ukraini [The current state of official recognition of volunteering in Ukraine]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*. № 4 (81), s. 139–144. [in Ukrainian].

Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308. [in English].

Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzei promyslovosti [Development of industries]. (Red. V. A. Smolii). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (v 2 t. T. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, s. 626–632. [in Ukrainian].

Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D. & Komarynska, Z. M. (2011). *Hroshi Ukrainy* [Money of Ukraine]. Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio, 502 s. [in Ukrainian].

Ім'я та прізвище автора латиницею
Науковий ступінь, вчене звання, посада,
Місце роботи; місто, країна (у дужках) —
англійською мовою у називному відмінку
(місто, країна)
ORCID

Наприклад:

Mykola Zabolotnyi
Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.),
Associate Professor,
Associate Professor of Department of Philosophy,
Ivan Kozhedub Kharkiv National University
of the Air Force
(Kharkiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>

НАЗВА СТАТТІ (англійською мовою)

Анотація англійською мовою (від 1800 знаків з пробілами).

Ключові слова англійською мовою (від 5 до 8).

Вимоги до подання статті

1. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.
2. Файл подання є документом Microsoft Word у форматі RTF.
3. Інтернет-посилання у тексті супроводжуються повними коректними адресами URL.
4. Якщо матеріали, на які посилається автор, мають DOI — він обов'язково вказується у списку літератури.
5. Текст набраний 14-м розміром кеглю з міжрядковим інтервалом 1,5; всі ілюстрації, графіки та таблиці, а також якісні фотографії розміщені безпосередньо у тексті, там, де вони повинні бути за змістом (а не у кінці документу).
6. Статті та інформацію про авторів надсилайте на офіційну пошту журналу: voyen_ist@ukr.net з поміткою в полі «Тема» — «Матеріал для “Воєнно-історичного вісника”».
7. Обсяг рукопису (основного тексту статті, без анотацій, списку використаних джерел і літератури та references) не більше 20 тисяч знаків (з пробілами).
8. Стаття, що подається англійською мовою, її текст супроводжується анотацією (від 1800 знаків з пробілами) із зазначенням назви статті та відомостей про автора (прізвища та ініціалів, наукового ступеня, вченого звання, посади та місця роботи) українською мовою. Анотація англійською мовою має 600–800 знаків.
9. Скорочення та аббревіатури у тексті статті обов'язково мають бути розписаними повністю.
Наприклад: Науково-дослідний інститут (далі — НДІ), підводний човен (далі — пч).
10. Як елемент комп'ютерного кодування текстів — нерозривний пробіл — використовувати у наступних випадках: між двома ініціалами і між ініціалами та прізвищем («Т. Г. Шевченко»); між скороченим зверненням та прізвищем («м-р Сміт»), а також після географічних скорочень («м. Київ»); всередині скорочень та їм подібні («і т. д.», «т. ч.»); між числами та одиницями вимірювання, які відносяться до них («12 кг», «1981 рік»).
11. Для вирізнення прямої мови, цитат, заголовків, назв, а також слів, ужитих у непрямому, найчастіше іронічному значенні у статті використовувати лапки наступного формату: «Алмаз». Якщо в цитованому тексті або в прямій мові, узятих у лапки, є інші цитування, а також власні назви та інші слова або вислови, що мають уживатися в лапках, використовувати лапки наступної форми: «Науково-виробничий комплекс “Прогрес”».
12. Список використаних джерел і літератури розміщується у кінці роботи на окремій сторінці. Він надає інформацію, необхідну для того, щоб знайти і отримати будь-яке джерело, процитоване в тексті

статті. Кожне джерело, процитоване в статті має з'явитися у списку використаних джерел і літератури. Так само, кожен запис у списку використаних джерел має бути згаданим в тексті. Джерела в списку не нумеруються, а організовуються в алфавітному порядку за прізвищами авторів і в хронологічному порядку, коли робляться посилання на більш ніж одну роботу одного автора (за роком публікації, починаючи з найбільш раннього).

Якщо зустрічаються роботи одного автора, опубліковані в один і той самий рік, в бібліографічному списку вони розміщуються в алфавітному порядку, виходячи із назв робіт; до року публікації в такому випадку приєднується мала латинська літера a, b, c ...

Наприклад:

Илларионов, А. (2013a). Два героя. Раушан Абдуллин и Сергей Шевелев. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 06 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1192808-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013b). Жертвоприношение миротворцев. Показания свидетелей. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 21 октября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1181606-%20echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013c). За что Медведев наградил 10-ю бригаду спецназа орденом Жукова? Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 02 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1189776-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

За наявності кількох праць одного року публікації зі спільним першим автором, у списку спершу ставиться посилання з меншою кількістю авторів.

Наукове видання

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

MILITARY HISTORICAL BULLETIN

Collection of scientific papers

3(57) / 2025

Міністерство оборони України
Національний університет оборони України

За достовірність викладених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей відповідають автори матеріалів.

Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів, за погодженням з авторами.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках збірника.

Усі права захищені.

Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

При передруку посилання на «Воєнно-історичний вісник» обов'язкове.

Редактор *Д.В. Ведєнєєв*
Макет і комп'ютерна верстка *А.І. Погорєлов*

Підписано до друку 30.09.2025. Формат 60х84 1/8.
Зам. 318. Обл-вид.арк. 6,84. Ум. друк. арк. 15,0. Наклад 100 прим.
Друкарня НУОУ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавництв, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 2205 від 02.06.2005